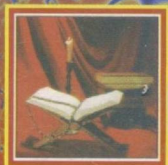

R 566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 2 / 2015

Экз
№ 2

ИСЛОМ КАРИМОВ –
ЎЗБЕКИСТОН ПРЕЗИДЕНТИ

J

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

Жамиятимизда тинчлик ва барқарорликни, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, бағрикенглик ва ўзаро ҳурмат муҳитини янада мустаҳкамлаш бизнинг устувор вазифамиз бўлиб қолади.

“Юксак маънавият – енгилмас куч” деган ҳаётий ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда бой тарихимиз, бебаҳо меросимизни асраб-авайлаш, атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этиш, биз қандай буюк зотларнинг авлоди эканимизни чуқур англаб, аجدодларимизнинг шонли анъаналарини давом эттириш, ёшларимизни миллий ва умумбашарий қадриятлар, меҳр-оқибат, ҳамжиҳатлик руҳида тарбиялаш барчамиз учун долзарб вазифа бўлиб қолади.

Ишончим комилки, фақатгина халқимизнинг мардлиги ва матонати, жонкуярлиги ва қатъияти, энг муҳими, келажагимизни қуришда ўз кучига, эртанги кунга бўлган юксак ишончи олдимизга қўйган мақсадларга эришишнинг мустаҳкам пойдеворидир.

Мана шундай олижаноб, бағрикенг халқимизга фарзандлик меҳри ва садоқати билан, фидойилик билан хизмат қилиш – барчамиз учун энг юксак шараф, олий саодатдир.

ИСЛОМ КАРИМОВнинг
Сайловолди дастуридан олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят
Муҳиддин РАХИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Собиржон ЁҚУБОВ

(масъул котиб)

ШОҲСАНАМ

(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА

(бўлим мудир)

Хурийд ЙЎЛДОШЕВ

(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА

(техник муҳаррир)

Гулнора ФАТТОХОВА

(мусакхх)

Жамоат кенгаши

Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ

Дилором АЛИМОВА

Хурийд ДАВРОН

Шухрат РИЗО

Хайриддин СУЛТОН

Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРШИБОВ

Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ

Иброҳим ҲАККУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилити: Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кўчаси, 36-бино

233-10-68

233-79-40

239-46-16

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2015 йил 7 апрель куни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16, 6 босма тобок. 3797-буюртма. Нашр адади 3888 нусха.

tafakkurtahririyati@mail.ru

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Фикр парвоз истайди. Адабиётшунос олим
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ билан суҳбат.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ. Маънавиятнинг қўш қаноти.....16

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Виктор АЛИМАСОВ. Муқобил цивилизация.....20

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Собиржон ЁҚУБОВ. Беҳаловат “сарик аждар”.....26

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Хурийд ЙЎЛДОШЕВ. Қадриятлар тўқнашуви.....33

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

Раҳмон ҚЎЧҚОР. “Қаршингда ҳасратли ўйга толаман...”.....40

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

ТАРИХ – УЛУҒ МУРАББИЙ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Мулкгирлик савдоси
ва толе ҳийласи.....48

ХАЗИНА

Икки қатим нур. ЖОМИЙ ва ФОНИЙ
ғазаллари.....58

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

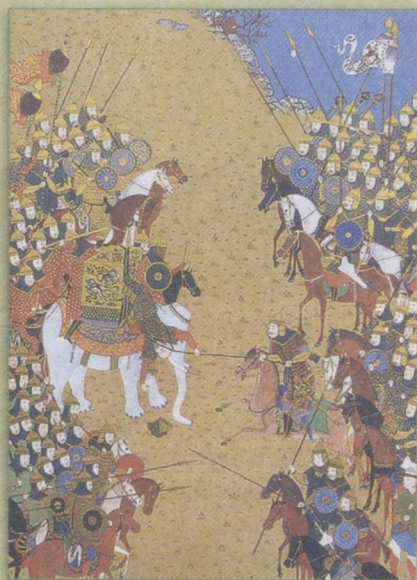
АФЛОТУН. Суқрот апологияси.....60

ТАФАККУР ТАБАССУМИ

Абдунаби ҲАМРО. Андак кулги,
андак киноя... ..70

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Узоқ ЖЎРАҚУЛ. Мангу бедорлик.....74

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Бўри ҚОДИРОВ. Ахборот оқими ва
ёшлар маънавияти.....82

Дурбек САЙФУЛЛАЕВ. Халоскор куч.....83

Малика ФОЗИЛОВА. Алпомишга
муносиб издош.....85

Иқбол МЕЛИҚЎЗИЕВ. Кино: тарих ва
тараққиёт.....86

Феруз БОБОЕВ. Саркарданинг фожеий
қисмати.....88

Абдурахмон БОДИРОВ. Ҳақиқат пинҳон
қолмас.....89

Наргиза ХИДИРОВА. Маҳр – никоҳ
шарти.....91

Ойбек КОМИЛОВ. Олдиндан оққан сув... ..93

Журналнинг англизча мухтасар
мазмуни.....95

**Адабиётшунос олим
Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ билан суҳбат**

– Қозоқбой ака, бу гал сизни адабиётшунос олим эмас, фикрчан бир зиёли сифатида суҳбатга тортмоқчимиз. Шамс Табризий Жалолиддин Румий кўлидан китобни юлқиб олиб ҳовузга улоқтиргани ёки Бобо Фараж Нажмиддин Куброга китоб ўқишни қатъиян ман этгани ҳақидаги ривоятлардан воқифсиз, албатта. Бу икки вазиятда ҳам, шубҳасиз, инсонни китобдан қайтаришга даъват йўқ. Зеро, у ҳолда Шамс Табризий ҳам, Бобо Фараж ҳам жоҳил кимсалар бўлиб қолар эди. Ваҳоланки, уларнинг ҳар иккиси ҳам наинки зоҳирий, ботиний илмга-да лиммо-лим валий зотлар бўлган. Улар ўша хатти-ҳаракати билан китоб ўқишни инкор этмаган, атиги фикрлаш муҳимроқ эканини уқтирган, холос. Фикр оламида яшаётган зиёли сифатида айтинг-чи, шахс камолоти ва жамият равнақида мустақил фикрлашнинг тутган ўрни ва аҳамияти, сизнингча, қандай?

– Менимча, Шамс Табризий билан Бобо Фараж моҳият ҳақидаги мулоҳазалардан кўра Олий моҳиятнинг ўзига эътибор қаратишни маъқул кўрган. Ахир, олам ҳақидаги билимлар баъзан оламнинг ўзини одамдан тўсиб қўйиши ҳам мумкин-да. Шу боис содиқ дўстлар ул валий зотларни Яратган ҳақидаги билимларни ўрганишдан кўра Яратгanning ўзини кўнгилдан ўтказишга, ишқ орқали унга яқинлашишга ундаган бўлса ке-

рак. Билим – ўз ҳолича қудратли қурол эмас. У бор-йўғи ўзлаштирилган ахборотлар йиғиндиси, холос. Билим одамнинг табиати, фитрати, эътиқодини кучлантириб, фикрга қувват бергандагина қудратга эврилади.

Биласиз, одам – умуман фикрлай олиши билан ўзга жонлиқлардан ажралиб турувчи хилқат саналади. Мустақил фикрлаш эса, инсон шамойилида дунёга келган индивиднинг ўз йўлини танлай биладиган ҳамда қарашлари, тутумлари, хатти-ҳаракатлари учун масъул бўла оладиган шахсга айланганини кўрсатувчи асосий белгидир. Маълумки, мен одамман, деган индивиднинг барчаси ҳам шахс эмас. Бир умр шахс бўлолмай, яъни мустақил фикрлаш босқичига кўтарилолмай яшаб ўтаётган одамлар қанча! Ҳар қандай этнос ойдинларининг илкинчи вазифаси ҳар бир миллатдошининг шахс даражасига етиши йўлида эмгак чекишдан иборат.

Энди, мустақил фикрлаш нима ва унга қандай эришилиши ҳақида сўзланг, мустақил фикрнинг фикрий бошбошдоқликдан қандай фарқи бор дейсиз-да... Айтиш керакки, мустақил фикрлаш кўр-кўрона қайсарлик ҳам, ўзбилармонлик ҳам эмас. У кишидан жиддий зўриқиш ва улкан масъулият талаб қиладиган психофизиологик жараён. Негаки, фикрнинг мустақил бўлиши унинг асосли бўлишини ҳам тақозо этади. Яъни айрича фикр билдирадиган киши ўз-ўзидан шу фикрининг ҳақ эканини муайян далиллар ёрдамида исботлаб бериши ҳам зарур.

Менимча, ҳар қандай юртнинг нечоғли мустақиллиги унда яшовчи кишиларнинг мустақиллиги даражасига боғлиқ. Шахснинг эгаменлиги эса, биринчи навбатда, унинг фикру қарашларидаги бетакрорликда намоён бўлади. Фикр мустақиллиги кишининг атрофдаги нарсалар борасида бировнинг оғзига қараб ўтирмай, ўзича муносабат билдиришида юз кўрсатади. Мустақил фикр – муайян воқеа-ҳодиса юзасидан маълум асосларга таянган ҳолда келинган тўхтамдир, аслида. Ҳар бир одам олам ҳодисаларини ўз кўзи билан кўргани, ўз руҳиятига мувофиқ идрок этгани ва ўз интеллекти даражасида изоҳлагани учун ҳам у ҳақда ўзига хос тўхтамга келади. Мустақил фикр ўзгаларнинг қарашларига ўхшамаслиги билан ажралиб туради.

Умуман, фикрлаш деганда, нарсалар ҳақида бошқалар билдирган қарашлардан фойдаланиш ва уларга тўлиқ қўшилиш ҳам кўзда тутилади. Мустақил фикрлаш эса, одамнинг олам ҳодисалари ва ҳаётий вазиятлар моҳиятини ўзгаларникига ўхшамаган йўсинда идрок этиб, уларникидан бошқача тарзда тушунтира олишини англатади.

Мустақил фикр, биринчи навбатда, шахс тафаккурининг танқидий бўлишини талаб қилади. Танқидий фикрлашга одатланмаган шахсда мустақил фикр шаклланмайди. Ўй одамига хос чин белги ҳар қандай фикрга ўз муносабатини билдиришда намоён бўлади. Танқидий тафаккур ҳаммага ҳам ёқарвермайди. У танқидий эканининг ўзи биланок ҳамиша

нимагадир тегиб кетишга, кимгадир маъқул келмасликка маҳқум. Аммо маданиятли жамият аъзолари ўзига хуш келмаган фикрларни қабул қилибгина қолмай, улардан фойдалана билиши ҳам лозим. Шундагина чи-накам тараққиётга эришилади.

Фикрий яқранглик ҳар қандай жамият тараққиёти учун хатарли ҳолатдир. Чунки кўпчиликнинг бир хил фикрда бўлиши, аслида, фикрла-масликнинг “ёрқин” кўринишидир. Ривожланмоқчи бўлган жамият ўз аҳлининг фикрий рангинлигига интилади. Хилма-хил, ҳатто бир-бирини инкор қиладиган қарашларни ўзаро чоғиштириш ва саралаш орқалиги-на тараққиётга хизмат қиладиган оптимал тўхтамларга келиш мумкин.

Фикрлаш мияга тегишли мантикий-физиологик фаолиятгина эмас, балки ҳиссиётга боғлиқ руҳий жараён ҳам бўлгани сабаб одам фикрлаш ва ўз фикрини баён қилишга одатланиши ё одатланмаслиги мумкин. Демак, мустақил фикрловчи шахслар кўпайишини истаган жамият, ав-валамбор, фикрлар хилма-хиллигига кўникиши лозим бўлган, албатта. Бунда оммавий ахборот воситаларининг ўрни тенгсиздир. Ривожланган мамлакатларда уларнинг тўртинчи ҳокимият даражасига чиқишига ана шу фикрий рангинлики таъминлаш функцияси сабабчи.

Боя айтилганидек, мустақил фикрли шахслари кўп бўлмаган мамла-катда мустақиллик ҳам омонатдир. Негаки, инсоннинг тафаккури қан-чалик мустақил бўлса, у шунчалик ташаббускор бўлади. Одамдаги фикр-лаш эркинлиги унинг изланувчан ва ижодкорлиги билан уйғунлашади. Худди шунингдек, ижодий фикр мустақил ҳам бўлади. Муайян чегара ва қолип ичидаги фикр – ижодийликка ёт. Чунки ижодкорлик учун фикр-нинг парвози керак. Бир қолипда фикрлайдиган одам ҳолати қафасдаги кушникига ўхшайди: қаноти бор, аммо учолмайди. Фикрнинг чекланаве-риши одамни бора-бора фикрламасликка одатлантиради.

Афсуски, мустақил фикрга эга бўлиш кишига камдан-кам олқиш кел-тиради. Билъакс, у фикрловчига кўп ташвиш туғдиради. Ўзига хос фикр-лайдиган кишини кўпчилик хушламайди. Аслида бундай кишини барча суйиши мутлақо шарт ҳам эмас. Аммо атрофдагиларнинг хушламасли-ги одамнинг ҳаётини азобга айлантириб юбориши мумкин. Боз устига, бизда ўзгача фикрдан ҳуркиброқ туриш одати бор. Ҳолбуки, ўзгача фи-крловчи одамнинг бизга душман эмаслигига кўникиш вақти аллақачон келган. Ҳар қандай одамнинг биз хоҳлагандан ўзгача, ҳатто бизга ёқмай-диган тарзда ҳам фикрлашга ҳаққи борлигига кўникиш, шунингдек, ҳар бир одамда нотўғри фикрлаш ҳуқуқи ҳам мавжудлигини тан олишга ўр-ганиш лозим. Ҳеч бир инсон бошқа бирор кимса олдида унга ёқмайдиган фикр айтмасликка мажбур эмаслигини, одамзод ўзгача нуқтаи назарга ҳамиша ҳақли эканини ҳисобга олишга одатланиш зарур.

Шу муносабат билан бир ҳолатни алоҳида таъкидлашни истардим: мустақил фикрлаш, аввало, хато қилишдан кўркмасликдан бошланади. Хато фикрлашдан кўрқиш одамни ўйидагини айтмасликка, бора-бо-ра эса ўйламай қўяқолишга кўниктиради. Шу сабаб, айниқса, ёшларни

нотўғри бўлса-да, кўпроқ фикрлашга одатлантириш, баъзан фикрнинг сифатигина эмас, миқдори ҳам муҳим эканига ишонтириш лозим. Педагогик амалиёт тарихи кўрсатадики, ўқувчига бўлажак кадр сифатида эмас, бетақрор шахс сифатида қарашга ўрганилсагина мустақил фикрли киши шакллантирилиши мумкин.

– Лев Толстой ўзини ўзи қандай тарбиялагани ҳақида унинг кундаликларида кўп нарса билиб олиш мумкин. У ҳар кеча уйкуга ётиш олдида шу кунги барча ўйлаган ўй, айтган сўз ва қилган ишларини тафтиш этиб, эртанги куню бутун ҳаёти учун зарур сабоқлар чиқариб борган. Шундай савол туғилиши шубҳасиз: агар Толстой шу асно ўзини ўзи тарбияламаса, бу қадар чўнг шахсга айлана олармиди? Бизнинг онгимизга тарбия учун ота-она, мактаб, маҳалла ва ҳоказолар масъул деган туншунча чуқур ўрнашиб қолган. Оқ-қорани фарқлай олмайдиган гўдакка татбиқан бундай ёндашув тўғри, албатта. Бироқ ақлимизни озми-кўпми таниб олган чоғимиздан бошлаб ўз тарбиямиз учун ўзимиз кўпроқ масъул эмасмизми? Балки аввал-бошданоқ ҳар бир ўғил-қизга ана шуни ўқитириш, уларни ана шунга ҳозирлаш керакдир? Сизнинг бу ҳақдаги фикрингизни ҳам билишни истардик.

– Аввало, масаланинг жуда тўғри қўйилганини айтгим келади. Бировни биров учун масъул қилишдан кўра самарасиз юмуш йўқ. Ўзбекда *“Ҳар кимнинг гўри бошқа”* ёки *“Ҳар ким ўз бошига ёққан қорни ўзи қурайди”* деган гаплар бор. Буюк шоирнинг *“Тақдирин қўл билан яратур одам”* деган қаноатида ҳам шаккоклик йўқ, балки ҳар бир одам ўз қисматини ўзи қуради, ўз тақдири сари элтадиган сўқмоқни ўзи очади, ўз қилмиши учун ўзи жавобгар, дегандек ҳақ тўхтам бор. Албатта, жуда йирик шахс ёхуд оламшумул фикрлар айтгувчи мутафаккир бўлиш учун эмас, балки шунчаки бир шахс бўла билиш учун ҳам, биринчи навбатда, одамнинг ўзи масъулдир.

Халқ орасидаги *“Бир болага етти маҳалла – ота-она”* деган гап эса, ёш бўғиннинг тўғри улғайиши учун кўпчилик масъул, деган эзгу қарашни ифодалайди, холос. Аслида ҳар бир одамга ўзининг ҳар бир хатти-ҳаракати учун фақат ўзи масъул экани болаликдан сингдириб борилиши керак. Бизда бировларнинг қилмиши учун атрофдагиларни айбдор қилишга уриниш анча кенг ёйилган. Бюрократик бошқарув тизимида шундай ёндашув маъқул келади. Чунки ҳамиша унга ҳисоб берадиган қандайдир шахс ёки тузилмани топиш мумкин.

Оламдаги энг етук юз психологдан бири, таълим жараёнидаги интерфаол усуллар деб аталган инқилобий ёндашув йўсинига асос солган швейцариялик мутафаккир Жан Пиаже айтадики, *“Инсоният пайдо бўлганидан бери ҳали бирорта ўқитувчи бирорта ўқувчини ўқита олган эмас”*. Бир қарашда ўринсиздай туюлгувчи бу қараш, агар чуқур ўйлаб кўрилса, тўғри экани маълум бўлади. Чиндан-да, очундаги ўқитувчи зоти борки, барча шогирдларига бир хилда таълим бергани ҳолда ҳар

хил натижага эришади. Қанчалик уринмасин, ўқувчиларининг ўзлаштириш даражаси ҳар хил бўлаверади. Демак, ўқитувчи ўқитмайди, балки ҳар бир ўқувчи ўз истеъдоди, истаги, ҳаракатига яраша ўзи ўқийди. Ўқитувчи ўқита олганида эди, барча шогирдлар бир хил натижани қўлга киритган бўларди. Пиаженинг ушбу тўхтамида таълим-тарбияни инкор этиш эмас, балки ҳазрат Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да айтганидек, *“Қобилға тарбият қилмоқ зулмдир ва ноқобилға тарбият ҳайф. Ани адами тарбият била зоеъ қилма ва мунга тарбиятингни зоеъ қилма”* тарзидаги қарашни қўллаш бор. Яна у зот *“Гарчи куёшдин парварииш олам юзиға ом эрур, / Саҳрода қамғоғу тикан, бўстонда сареву гул битгай”*, дейдилар. Яъни Оллоҳ ҳар бир одамни ҳар хил феълу хўйга ва шунга яраша қисматга эга қилиб яратган. Ўқитувчининг вазифаси эса ўқувчини имкон қадар эзгулик сари йўллашдан иборатдир.

Жан Пиаже яна *“Ҳар бир бола ўз интеллектининг меъморидир”*, дейди. Кўринадики, шахсни шакллантиришда ижтимоий муассасаларга ортиқча юк ортиш хато. Тўғри, одамнинг шахсга айланишида атроф-муҳит муайян ўрин тутати. Лекин у шахсни шакллантиришда ягона ва ҳал қилувчи омил эмас.

“Ёш педагогикаси” деб аталмиш илмда болаларда жисмоний ва эмоционал интеллект устуворлиги алоҳида таъкидланади. Яъники, бола жисмоний ҳаракат асносида фикр юритади. У қанча кўп ҳаракат қилса, шунча кўп фикрлаётган бўлади. Шунингдек, болада қанча кўп ижобий ҳиссиёт уйғотилса, унинг фикри теранроқ, ҳаёлоти учқурроқ бўлиб шаклланади. Демак, таълим-тарбия ўқувчиларда жисмоний ва ҳиссий интеллектни уйғотадиган йўсинга солиниши, яъни педагогик амалиёт бола табиатига мувофиқлаштирилиши зарур. Бола табиатини педагогикага мослаштиришга уриниш эса, унинг шахсиятини синдириб қўйиши мумкин.

Эзгу ишлар қилиш осон бўлганида ҳамма фақат эзгулик қилган бўларди. Эзгулик деярли ҳар қачон қулайликдан воз кечиш, манфаатдан юз ўгириш, фойдадан тийилишни талаб қилади. Бу сифатлар эса, ҳар бир одамда, Бобур айтмоқчи, кўпроқ “жибиллий” бўлади.

– Қозоқбой ака, ҳозирги жамиятда шаҳар ва қишлоқ муносабатлари ғоят долзарблашиб бораётгани сир эмас. Қишлоқ – “қадриятлар қўриқхона”сую шаҳар “цивилизация устахона”сидир. Демак, уларнинг ҳар иккиси ҳам ниҳоятда зарур – бири меросни асрамоқ, бошқаси тараққиётга эришмоқ учун. Сиз қишлоқда туғилиб вояга етган, аммо тақдир тақозоси-ла шаҳарда яшаб ижод қилаётган одамсиз. Айтинг-чи, қишлоқдаги ҳаёт тарзининг шаҳарга яқинлашуви қай бир даражада маънавий йўқотишларга сабаб бўлмасмикан?

– Мен умрининг катта қисмини қишлоқда кечирган бир одам сифатида бугунги қишлоқни дангал “қадриятлар қўриқхонаси” деб айтишга ботинолмайман. Айниқса, глобаллашув деган бухрон бутун Ер юзини қамраб олган бир шароитда қишлоқ билан шаҳарнинг маънавий қиё-

фасида улкан айирмалар бўлишидан умид қилиш ножоиздай туюлади менга. Инсоний муносабатлар бозор муносабатларига, ҳар қандай санъат шоу-бизнесга айланиб бўлган ва бу кечим сўнгги техник воситалар орқали энг олис қишлоқларга ҳам тўхтовсиз кириб бораётган бир шароитда қишлоқ, сиз ўйлаган “қадриятлар қўриқхонаси” бўлолмайди, деб ўйлайман. Болалигим Мирзачўл қишлоқларида ўтган. У ерларда ёзда-ку ариқдан сув ичардик. Қишда иккитагина ҳовуз бўларди ва бутун қишлоқ шу ердан сув оларди. Қишлоқдаги безори болалар ҳам бу ҳовузларни булғаш мумкинлигини хаёлига келтирмасди. Ёки кўклам келиши ҳамона қишлоқнинг ичу ташидаги ариқлар ҳашар йўли билан тозаланарди. Ҳеч ким ҳеч кимни мажбурламаса-да, ҳашарда қатнашмаслик уят саналарди. Ўтган асрнинг 70- йиллари қишлоқда подачи топилмай қолди. Энди оилалар мол-ҳолни навбат билан ўзи боқадиган бўлди. Ўшанда ўғли йўқ оилалар ёки қаровчиси йўқ кексалар мол боқишдан озод этилди. Уларнинг навбати ўтказиб юборилар, кейинги ўтбоши навбатга чиқаверар эди. Катталар сўзини икки қилмаслик, қизларнинг тортинчоқроғу йигитларнинг ўктамроқлиги тўғрисида айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Бугунги қишлоқларда ана шундай ўзбекона одатлар камдан-кам қолган, дейиш мумкин. Қишлоқларда шаҳарлардаги қулайликкина йўқ, холос. Бизда қишлоқ билан шаҳарнинг маънавий даражаси жуда яқинлашгани ҳолда уларнинг маиший даражасида катта фарқ ҳамон сақланиб қоляпти. Шу боис қишлоқдаги ҳаёт тарзининг шаҳардагига яқинлашиши жамиятимиздаги ҳозирги маънавий ҳолатга унчалик заха етказолмас, деб ўйлайман. Маънавий баркамоллик иллатлар борлигини билмасликда эмас, ундан тийилишга ўзида куч топишда намоён бўлади.

– Сиз бундан ўн йилча аввал “Бугунги ўзбек танқидчилиги юксалишига тўсиқ бўлаётган бир қатор муаммолар бор. Уларнинг энг биринчиси миллий фалсафий қарашлар тизимининг тўлиқ шаклланмагани деб биламан. Оламга, одамга ёндашувнинг ўзбекча илмий йўсини аниқ бўлмагач, оламу одам ҳодисаларининг изоҳи ҳам унчалар асосли бўлмайди” деб ёзган эдингиз (“Сифат ўзгаришлари йўлида” мақоласи, “ЎЗАС”, 2004 йил 9 июль). Илтимос, ана шу фикрингизни кенгроқ изоҳлаб берсангиз. “Миллий фалсафий қарашлар тизими” деганда нимани назарда тутгансиз? Хўш, ортда қолган ўн йил ичида ушбу тизим шаклланиб улғурдими? “Оламга, одамга ёндашувнинг ўзбекча илмий йўсини” деганда эса нимани тушунмоқ керак? Бу фикрдан илмнинг ўзбекчаси, арабчаси, фарангчаси, амрикончаси... бўлади, деган маъно келиб чиқмайдими?

– Бизда бировнинг унчалик тушунарли бўлмаган ёки ўзига ўтиришмаганроқ қарашини ғашга тегар даражада жўнлаштириб талқин этишдай бир ёндашув кенг ёйилган. Аслида “оламга, одамга ёндашувнинг ўзбекча илмий йўсини аниқ бўлиши керак” лигида ҳеч қандай ажабланарли жиҳат йўқ. Биз жаҳон айвонида, умуман, одам эканимиздан ташқари, айнан ўзбек бўлиб ҳам яшаётган этносмиз. Бас, бизнинг ўзбеклигимиз фақат

ота-онамизнинг ўзбек бўлгани, тилимиз, емагу удумларимиз ўзига хос эканидан ташқари тафаккур тарзимиз, атроф-оламга қараш, уни идрок этиш, ундан таъсирланиш, уни тушуниш ва изоҳлашу ифодалаш йўсинимиздаги ўзига хосликда ҳам намоён бўлади-ку, шундай эмасми? Биз оламга одам бўлиб, айна вақтда ва биринчи навбатда, ўзбек бўлиб қараймиз. Бинобарин, миллатнинг қарашлар йўсини таянадиган ва бундай қарашнинг шаклланишига асос бўладиган фалсафий-назарий тизимга зарурат туғилмайдими? Мен бу гапни ўзбек адабий синчилигидаги йўлсизликнинг сабабларидан бири сифатида айтган эдим. Афсуски, бугунга келиб ҳам миллий фалсафий қарашлар тизими қарор топди, деб бўлмайди. Ҳар қандай нуқтаи назар таяниши мумкин бўлган мустаҳкам ва қурч фалсафий асос мавжуд эмас – демак, йўлсизлик бартараф этилмаган. Мен фикрлашнинг бир хил бўлишини эмас, балки миллат аҳлининг фикрлаш йўсинига асос бўладиган умумфалсафий асос яратилишини кўзда тутяпман.

– Сўзингизни бўлганим учун узр, домла. Менимча, миллий фалсафий қарашлар тизими йўқ эмас, бор. Аммо у диний, асотирий, фалсафий, адабий... бисотимиз қатларида “яширин”. Назаримда, уни махфийликдан ошкорликка олиб чиқмоқ учун янги бир Форобий этишмаётир, холос. Аммо бундай нажоткор йўлига кўз тикиб ўтириш ҳеч бир илм аҳлига ярашмайди. Қолаверса, айна фалсафий тизимни таркиб топтирувчи қўплаб жузлар умуминсоний табиатга эга. Миллат уларни қайта яратмай, дунёдан шундоқ олиб қўя қолади...

– Қандайдир ўзга мавжудликлар қатида “яширин” шаклда бўлган тизимнинг тизимлиги шубҳали. Бундай “тизим”нинг бутун бир миллат фикрлаш йўсинидаги бош йўналишни белгилаб беришига умид қилиш эса мантиқсизликдир. Айна вақтда, фалсафанинг сиз айтаётгандай умуминсоний жиҳатлари борлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Аммо биз олам ҳодисаларини ўзбек сифатида идрок этмоқ ва изоҳламоқ учун ўз миллий фалсафий қарашларимизга муҳтожмиз. Акс ҳолда, яна ўзгалар ортидан эргашиб юраверамиз. Агар, сиз айтгандай, қарашлар тизимини “ўзи... яратмай, дунёдан олиб қўя қол”са, дунёни ҳам бировлар назари билан кўраётган, тушунаётган ва тушунтираётган бўлиб чиқади. Миллий фалсафа бўлмаган жойда миллий маънавият бўлмайди. Миллий фалсафий таянч аниқ бўлмагани учун ҳам илмий тадқиқотларда ҳамон қандайдир ибтидоий жамоа тузуми ҳақида ёзилади. Ҳолбуки, бундай тузум бўлганини эътироф этиш одам маймундан тарқганини ва у қачондир пода бўлиб яшаганини тан олиш ҳамда инсоният жамияти фақат муайян формациялар тарзидагина мавжуд бўлади, деган марксча фикрга қўшилишнинг ўзгинасидир. Ваҳоланки, ўзини мусулмон ҳисоблаган одам олам ҳодисаларини ҳам исломий фалсафа асосида идрок этиши, тушуниши ва тушунтириши керак.

Албатта, сиз одам марксча, моддиюнча фикрлашга ҳам ҳақли-ку, де-йишингиз мумкин. Тўғри, одам шундай фикрлашга ҳам ҳақли. Анчагина

давр мобайнида барчамиз айнан шундай фикрлашга мажбур қилиниб ҳам келдик. Лекин ҳар бир одам ва бутун бошли миллат охир-оқибат тўғри эмаслиги, ўзининг маънавий қадриятлар тизимига терслиги аён бўлган қарашлардан қачондир қутулиб, соғлом ақлга мувофиқ келадиган фалсафий тизимни яратишга ҳам ҳақли. Миллат аҳлининг кўпчилиги учун таянч бўладиган асос қарашлар тизими шакллантирилиши жудаям зарур. Акс ҳолда, миллий фалсафа деган тушунча бўлмасди ва бу йўналишдаги асарларни шунчаки таржима қилиб қўя қолиш кифоя этарди. Агар шундай қилинса, ўзбекнинг маънавий қадриятлар дунёси ҳам ўзгаларникининг таржимасигина бўларди, холос.

Миллий адабиётимиздаги модернизм, постмодернизм йўналишлари, оммавий маданият сингари тушунчаларга жўяли илмий изоҳ берилмаётгани ва бу борада дуч келган тасодифий қарашларга қўшилиб кетилаётгани боис кўпинча улар олабўжи қилиб кўрсатилаётганининг асл сабаби – таяниладиган фалсафий асоснинг аниқ эмаслигида. Бугунга қадар мутахассисларимиз маънавият ва санъатга доир ҳодисаларни ҳукмрон сиёсий постулатлар ёки етакчи мафкуравий қарашларга таянган ҳолда изоҳлади. Ҳолбуки, сиёсий қараш ва мафкура тинимсиз ўзгаришлар бағрида мавжуд, миллий фалсафа эса миллатнинг фикрчан кўпчилиги таяниши мумкин бўлган собит қарашлар тизими саналади. Бирор бир ҳодисани кўриш, ҳатто унинг моҳиятини англашдан ҳам кўра унга муносабат билдириш, баҳолаш қийин. Чунки баҳолаш учун суяниладиган мустаҳкам фикрий таянч бўлиши даркор.

Мен “Илмнинг ўзбекчаси бўладими” деган истехзонамо ёндашувдан ҳам хижолат бўлмайман ва илмнинг ўзбекчаси, жуда бўлмаганда, унга ўзбекча ёндашув бўлади ва у улкан аҳамиятга эга деб ҳисоблайман. Сиз узинди сифатида келтирган фикрни адабий синчилик тўғрисида билдирган эдим. Ўйлайманки, ҳатто табиий фанларда ҳам этнос руҳиятига хос жиҳат, миллий фалсафа ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Менимча, ўзида миллий фалсафий қарашлар тизимини шакллантирган ўзбек олими, қанчалик оламшумул аҳамиятга эга бўлмасин, клонлаштириш, жинсларни алмаштириш сингари илмий юмушлар билан шуғулланиб ўтирмас эди. Яратганнинг ишига аралашишдан қўрққан, бундай қилиш яхшиликка олиб келмаслигини туйган бўлар эди.

Кунботиш олимлари бу каби ишларни азбаройи бизнинг ғашимизни келтириш ёки азалий тартибларни бузиб, одамзодга ёмонлик қилиш учун эмас, балки инсон имкониятларини янги босқичга кўтариш, унинг ҳар қандай истагини адо этиш ниятида қилмоқда. Улар таянадиган фалсафий қарашлар шунга изн берибгина қолмай, ҳатто рағбатлантиради ҳам. Чунки уларда шахснинг хоҳиш-истаги ва манфаатига хизмат қиладиган фаолиятки бор – фойдалидир, ҳар қандай фойдали юмуш эса – ахлоқийдир, деган фалсафий ёндашув қарор топган. Шунингдек, Муҳаммад (с.а.в.)га карикатура чизган журналистлар ҳам сўз, фикр ва ижод эркинлиги деган ғоят жозибали ва ўзларининг назарида, ўта адолатли

фикрлаш тарзи туфайли шу ишни қилган. Ҳолбуки, энг ярамас ўзбек ҳам бунга ботинолмаган бўларди. Чунки у олам ва одамни ўзбекча идрок этади. Агар бордию, шундай ишга қўл урадиган ўзбек миллатига мансуб кимса чиқиб қолса ҳам, у айнан ўзбекча тафаккур йўсинига эга бўлмагани учун шундай йўл тутган бўларди.

Қувонч ва қайғуни ифода этишнинг ўзбекчаси бўлганда, нега энди илмий ёндашувнинг ўзбекчаси бўлмас экан? Эътибор берганмисиз, байрам қилаётган америкаликлар қувончи авж нуқтага кўтарилганда бир-бирининг башарасига торт ёки дастурхондаги ўзга емакларни отиб роҳатланади. Айрим овруполиклар эса атай тонна-тонна помидор ёхуд лимону апельсинларни мижғилаб, бир-бирини шунга қориб ҳузурланади. Бразилиядаги анъанавий карнавалларда хоҳлаганларга бепул презерватив (узр!) тарқатилади ва бу ҳолни ахлоқсизлик дейиш ҳаёлларига ҳам келмайди. Энди шуларнинг бирортасини ўзбек тафаккури ва руҳияти қабул қила оладими, деб савол қўйинг. Кўринадики, маънавий йўсинлар, маълум даражада, тафаккурни ҳам бошқаради ва аксинча.

– Ойнаижаҳонни ёқсангиз, бугунги ёшлар – ҳар жиҳатдан етук, деган бир гапни эшитасиз, кўчага чиқсангиз эса, ҳозирги болалар айниб кетди, деган бошқа гапни... Менимча, бу гапларнинг ҳар иккиси ҳам қутбий ва шуниси билан ҳам хато. Ахир айтишади-ку, ҳақиқат – ҳар доим ўртада, деб! Бутун умрини ёшлар даврасида ўтказган педагог сифатида айтинг-чи, бугунги ёшлар аслида қандай? Уларда қандай фазилату қандай қусурлар бор? Ёшлар ўзидаги фазилатларни янада кўнайтириш, қусурларни эса тугатиш учун, сизнингча, нима қилмоғи лозим?

– Бу хилдаги кескин қарама-қарши фикрлар Ницшенинг “Бу оламда менинг тасавеурларимдан бошқа ҳеч нарса йўқ”, деган тўхтами бир қадар тўғри эканини кўрсатади. Одам, одатда, атроф-жавонидан ўзи кўрмоқчи бўлган нарсанигина қидиради. Чинини айтсам, шу саволингизга қадар мен ўзимнинг катталар бўғинига мансуб эканим ҳақида жиддийроқ ўйлаб ҳам кўрмаган, ўзимни ёшлардан мутлақо узоқлашиб кетмаган ва уларни ҳеч қийинчиликсиз тушунадиган одам ҳисоблаб юрар эканман, шекилли.

Аслида, телевизорда айтилганлар ҳам тўғри, бугунги ёшлардан ёзғириб юрганларнинг гапида ҳам жон бор. Негаки, телевизорчилар фақат ютуқларни излайди ва топади. Ёзғирувчилар ҳам айрим ёшларнинг ўзида ёмон таассурот қолдирган қилиқларига асосланибгина фикр билдиради. Энди, бир умр талабалар билан ишлаётган одам сифатида айтадиган бўлсам, менинг назаримда, бугунги ёшлар эртароқ кексайиб, романтикадан йироқ амалиётчи бўлиб бораётгандай туюлади. Бунини яхши ёки ёмон деб баҳолашдан тийилганим маъқулдир. Чунки романтиклик кўтаринки ҳаёлпарастликни тақозо этса, амалиётчилик одамни ҳаётга, турмушга яқинлаштиради. Романтикларда хато қилиш хавфи кўпроқ бўлади. Чунки ҳаёл парвозга ўч бўлади. Учиш ва қўнишдаги хатоликлар

эса қимматга тушиши мумкин. Амалиётчида аниқ ҳисоб-китоб устувор бўлади. Лекин фақат аниқ ҳисоб-китоб билан яшаш бир хил ва зерикарли экани тайин.

Бугунги ёшларнинг биз улар ёшида бўлган вақтимиздагидан кўпроқ нарса билиши, кўпроқ ва каттароқ ишларни уддалай олиши – исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Аммо бу уларнинг хизматидан кўра чекига тушган имконият бўлиб туюлади менга. Чунки глобаллашув шахс имкониятларининг ҳам универсаллашувини тақозо этмоқда. Дунё айвонида яшай билмоқ, унинг неъматларидан тўлароқ баҳраманд бўлмоқ учун дунё даражасида фикрлай олиш зарур. Бундан чорак асргина олдин санаторийга кетаётган одам худойи қилиб кузатилар, қайтиб келса, зиёрат қилинар эди. Бугунги ёшларнинг иш ёки ўқиш учун неча йилларга чет элларга кетиши ҳеч кимнинг эътиборини тортмайди. Айни вақтда, парадоксал бир ҳолат мени ҳайрон қолдиради: ўрта мактабни битиргунча Тошкентни ҳам кўрмаган бизнинг авлод шахарга ёлғиз келиб ҳужжат топшириб ўқишга кирганмиз. Бугунги кўпчилик шахарлик битирувчилар эса ҳужжатини ота-онаси ёрдамисиз топширишга уриниб ҳам кўрмайди.

Менинг назаримда, ёшларни балоғатга етгандан кейин “қайта йўргаклаш”га уриниш тажрибасидан воз кечилиши, йигит-қизларга ўз йўллариини ўзи топиб юриш мустақиллиги берилиши уларнинг шахс сифатида тезроқ шаклланишига имкон яратади. Тўғри, бугунги ёшларда биз катталарга нуқсон бўлиб кўринадиган жиҳатлар талайгина: уларнинг кийиниши, ўзларини тутиши, эшитадиган қўшиқлари, кўрадиган томошалари бизга ёқмайди. Албатта, катталар ёшларнинг “*Бохор келса, гуллайди жийда, / Мани ёрим ўқийди ТошМИда*” ёки ошиқ йигитнинг “*Мани мошинам, мана, мани мошинам, / Биттасига ўтиринг, мадам*” йўсинидаги “изҳори”га қизнинг “*Қўйгин шошмагин, ҳай-ҳай, / Ҳозирча, гудбай, бай-бай*” тарзидаги “уялиши” акс этган “қўшиқ”ларни қандай қилиб яхши кўриш мумкинлигини ҳазм қилолмайди. Лекин улар катталарнинг эмас, ўз умрини кечириши кераклиги ҳисобга олиниши, уларга ҳам худди ўзлари каби синаб, хато қилиб яхшини ёмондан фарқлаб олиш имкони берилиши лозим.

Мени яна бир нарса жиддий ташвишга солади: кейинги вақтларда турли расмий-норасмий ташкилотлар ёшларнинг ишларига ҳаддан ташқари кўп ва дадил аралашадиган бўлиб боряпти. Бугунги олий мактаб талабалари боқча болаларига кўрсатиладиган даражадаги ғамхўрлигу эътибор билан “қуршаб ташланган”. Ҳа, айнан “қуршаб ташланган”. Яъниким, ғамхўрлигу эътибор малол келадиган даражага етган! Тасаввур қилинг: олий ўқув юрти талабалари ётоқхоналарида штатда кўзда тутилган коменданту тегишли хизматчилардан ташқари, ҳар куни профессор-ўқитувчилар ҳам навбатчилик қилади. Шунчаки навбатчилик қилишнинг ўзи билан кифояланмайди, балки балоғат ёшидаги талабаларни “кўриқлаб” шу ерда ётиб ҳам қолади. Ижара уйларда яшайдиган талабалар хонадонига эса, уларга бириктирилган домлалар

хар ҳафтада бир марта албатта бориши ва маъмуриятга бунӣ исботлаш учун ўша талабалар билан тушган суратини кўрсатиши керак.

Бундай адоқсиз “эътибор” оила курса бўладиган (қанчалари қурган ҳам), эртага нафақат ўзи, балки яқинлари ва юрти учун ҳам масъул бўладиган кап-катта одамларни бўғиб юборади, ахир. Бундай “меҳрибончилик” ёшларни мустақил қадам босмасликка, бир умр бошқалар белгилаб берган чизикдан чиқмасликка одатлантириб қўяди.

– Сизни қай бир газета-журнал суҳбатга таклиф этса, қани эди, сўз фалон ва фалон мавзуларда борса, деб қутасиз, албатта. Чунки айни дамда худди шу масалалар қалбингизни безовта қилаётган бўлади. Суҳбат баҳонасида кўнгилни бўшатиб, енгил тортишни дилга тугасиз. Аммо биз мухбирлар кўпинча, худбинликка борибми, ўзимизни безовта қилаётган саволларни қалаштириб ташлаймиз. Сизнинг ҳам ҳар гал мухбирлар оғзини пойлаб, ҳеч эшита олмаган саволингиз борми? Агар бор бўлса, у қандай савол? Саволга жавоб-чи?

– Кўнгилдагиларни айттиришнинг яхши йўлини топибсиз. Ўзбек медиасидаги суҳбат жанри, уни уюштириш йўллари тубдан ўзгартириш керак деб ўйлайман. Суҳбат жонли бўлиши, чинакам ҳароратли гурунгда айланиши, айтилаётган фикрлар мия тандиридан эндигина узиб олингани билиниб туриши керак. Ҳозирги техник воситалар бунга тўлиқ имкон беради. Ўшанда суҳбатдошларнинг қалб тафти ҳам, фикр ёлқинлари ҳам сезилиб туради. Бунинг учун астойдил тайёргарлик керак бўлади, албатта. Бир нарсаса доим ҳайрон қоламан: тележурналистлар билан суҳбатлашишга тўғри келганда деярли ҳеч қачон улар олдиндан жиддийроқ савол тайёрлаб қўйганини кўрмаганман. Кўпчилиги суҳбатдошига қандай савол бериш хусусида ўйлаб ҳам боқмайди. Ҳолбуки, ҳар бир одам – сирли кўрғон. Бу кўрғонни эгаллашга жиддий ҳозирлик кўриш керак.

Қиш кунларининг бирида телевизорда Сирдарёдаги анорзор хўжалиқдан кўрсатув берилаётган экан. Журналист аёл махсус хоналардаги сўриларга териб ташланган бири биридан чиройли ва бўлиқ меваларни кўриб, уй эгасидан “Бу анорлар шу ерда етиштирилганми?” деб савол бериб қолса бўладими! Шунча дов-дастгоҳ билан Сирдарёдай жойга шуни билиш учун борилмагандир... Журналист анорчи боғбон билан суҳбатлашишга ҳафталаб тайёргарлик кўриши, тегишли адабиётларни ўқиши, бозордаги ҳолатни ўрганиши, олдин қўшни вилоятлардаги, сўнг интернет орқали қўшни мамлакатлардаги анор нархи, сифати, хусусиятларини билиб олиши, ана шундан кейин Сирдарё анорчилари билан гурунглашиши керак эмасми?!

Касбини, демакки, ўзини унчалик ҳурмат қилмайдиган журналистгина кўрсатув тайёрланадиган жойга боргандан кейин йўл-йўлакай хаёлга келиб қолган саволлар асосида ҳам суҳбат қилса бўлаверади деб ўйлайди. Аммо шу тариқа миллат савиясини ўзининг даражасига тушириши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмайди.

Энди мухбирлардан кутадиган саволга келсак, бу тинимсиз ўзгариб турувчи истаклар сирасига киради. Негаки, одам умрининг турли даврларида, шароит ва вазиятга қараб, уни турли муаммолар қизиқтиради ва ўйлантиради. Масалан, шу кунларда мен мамлакат Олий Аттестация Комиссиясида (ОАК) ўтказилган кейинги ислохотларнинг айрим жиҳатлари ўзбек илми тараққиётига қандай таъсир этгани тўғрисида суҳбатлашишни истардим. Шу ислохот сабаб 2012 йилдан бери уч йил давомида миллий илм ривожини хийла сусайиб қолгандек, назаримда. Билишимча, бу йиллар мобайнида мамлакатимизда бор-йўғи ўттиз бешта диссертация ҳимоя қилинган. Ҳар қандай илмий ахборот шиддат билан эскириб бораётган ҳозиргидай бир замонда аҳолиси ўттиз миллионли мамлакатда уч йил мобайнида шунчагина диссертация ёқланиши ҳарқалай мақтанарли ҳол бўлмаса керак?

Уч йиллик қисқа муддат ичида мазмундор диссертация яратишнинг ўзиёқ илмпешадан озмунча вақт, заҳмат талаб қилади дейсизми! Бундан ташқари, унинг олдига хорижда икки мақола ва икки тезис чиқариш, ўзимизда эса олти мақола ва бир монография чоп эттириш шартини ҳам қўйилаётир. Оқибатда, боёқиш бўлажак олим бирламчи масала – етук диссертация яратишдан кўра ҳам кўпроқ иккиламчи масала – мақола, тезис ва монография чиқаришга вақт сарфламоқда. Айниқса, чет элда мақолаю тезис чоп эттириш осон битадиган иш эмас – қачон босилар экан, дея маҳтал бўлиш-ку ўз йўлига, яна қўшимчасига анча-мунча маблағ ҳам сарфлаш зарур! Агар диссертация янги илмий ғояларга бой бўлса, бу ғоялар бошқа юртларга ҳам, эртами-кечми, ўз-ўзидан ёйилади-ку! Шундай ғоялардан холи диссертация мавзуси бўйича эса хорижда ҳар қанча мақолаю тезис чоп эттирмайлик, бундан фанимиз обрўини ортиб қолиши мушкул. Менинг гапларимдан, бу кишим хорижда мақола ва тезис чоп эттиришга қарши экан-да, деган хулоса ясамаслик керак. Мен бор-йўғи меъёрлар оқилона ишлаб чиқилиши тарафдориман, холос. Тўғриси, мақола, тезис ва монографиялар нашрига бу қадар катта талаблар қўйиш охир-оқибат ўзини оқлаёлмай қолмасмикан деб қўрқаман. Менимча, бу борада мўътадил йўл тутиш фан раўнақига кўпроқ фойда берса, эҳтимол. Чунки фан юксак тараққий этган АҚШдек мамлакатнинг баъзи штатларида ҳам докторлик диссертациясини ёқлаш учун учта мақола чоп эттириш кифоя, деб эшитганмиз.

Ҳар қандай ислохот сифатни оширган ҳолда жараённи тезлатиб, муаммони ҳал этишга хизмат қилсагина мақсадга эришилади. Умид қилмазмики, миллий фанимиз қаддини тиклаб, жаҳон айвонида яна ўзига муносиб ўринни эгаллайди.

Муҳиддин РАҲИМ суҳбатлашди.

МА'NAVITYATNING QO'SH QANOTI

Ўзбек халқи менталитетининг шаклланиш жараёни уч ярим минг йиллик тарихий даврни қамраб олади. Ота-боболаримиз ана шу тарихий йўлда орттирган гўзал маънавий-ахлоқий фазилатлар орасида орият ва ғурур мудом баланд тутилган. Бироқ, таассуфки, XVI–XX асрларда аввал миллий парокандалик, сўнгра мудҳиш истибдод оқибатида, умуман, миллий менталитетга, хусусан, орият ва ғурур туйғуларига ҳам бирмунча заҳар етди. Бугунги мустақиллик шароитида Ўзбекистон эркин ва фаровон ҳаётни барпо этмоғи, дунё ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгалламоғи учун аجدодлардан мерос ана шу фазилатларни қайта тиклаб, янада ривожлантириш ҳаётий заруратга айланди.

“Орият” аслида арабча сўз бўлиб, луғатда омонатга олинган буюм деган маънони англатади. Гарчи халқ ичида “орият”ни ана шу бирламчи маъносида қўллаш ҳам гоҳ-гоҳ учраса-да, аммо бугун мулоқотда у аксар ор-номус, иззати нафс маъносида ишлатилади. Шу ўринда ориятнинг маънодошлари сифатида уят, ҳаё, ифбат, шарм, иснод, изза ва ҳоказоларни тилга олиш мумкин. Дарвоқе, бу лафзлар маъносида яққол муштараклик билан бирга айрим нозик тафовутлар ҳам кўзга ташланади.

Улуғ маърифатпарвар Абдулла Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида зикр

этилган сўзлардан айримларини таҳлил этиб, ўзаро фарқлаб берган. Чунончи, у “ифбат” ва “уят” тушунчаларини муқояса этиб, тубандигича фикр юритади: “Ифбат деб нафсимизни гуноҳ ва бузуқ ишлардан сақламоқни айтилур... Ҳаё деб эса, ишда, сўзда адабга риоя қилмакка айтилур” (Абдулла Авлоний. *Танланган асарлар. 2 жилдлик. 2-жилд. Т., “Маънавият”, 2006, 58–59-бетлар*). Шу тариқа, Авлоний ифбат деганда эзгулик доирасида иш тутмоқни, ҳаё деганда эса одобга риоя этмоқни англайди. Бундан эса ифбат ҳаёга нисбатан кенгроқ маънога эга тушунча экани маълум бўлади.

Бизнингча, Авлоний талқинидаги “ифбат” тушунчаси бугун “орият” истилоҳида ўз ифодасини топаётир. Бунда улуғ маърифатпарварнинг “Ифбатли киши ҳар вақт назари ибрат ила ҳаракат қилур. Кеча ва кундуз фикри, зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайрихоҳликдан иборат бўлур. Сўзида, феълида содиқ бўлиб, виждонига терс, инсониятга келишмаган муомаладан ҳазар қилур” (*ўша асар, 58-бет*) деган фикрларига асосланмоқ мумкин. Зеро, ҳозирги талқинга кўра, орият ҳам инсонийликка номуносиб ҳар қандай хатти-ҳаракатдан ўзни тиймоқни, айна чоқда, унинг атроф-теварагида шундай хатти-ҳаракатлар содир этилса, уларга қарши

дадил курашмоқни англатади. Бу билан айна киши маънавий-ахлоқий соҳада адолатни устувор этади. Демак, ориятли инсон аввало ўзи, сўнгра эса оиласи, маҳалласи, ишхонаси, қўйинги, Ватани ва миллати ориятининг ҳимоячисидир. У ҳар дақиқа ўзини ва ўзгаларни юксак маънавий-ахлоқий мезонлар асосида тафтиш қилиб яшайди. Бунда ориятли одам ўзгаларга қараганда ўзига кўпроқ талабчанлик кўрсатади. У ўзидаги зигирдек нуқсонга ҳам ўта мурасасиз бўлгани ҳолда ўзгаларнинг ана шундай майда қусурини, агар у жамиятга хавф туғдирмаса, бағрикенглик билан кечири билади. Шу жиҳатдан, ориятли инсонга, бир томондан, бефарқлик, лоқайдлик ёт бўлса, бошқа томондан, унга бағрикенглик, кечиримлилиқ ҳам бегона эмас. Табиийки, бу борада унга пок виждони таянч бўлади.

“Орият” ва “виждон” тушунчалари ўзаро шу қадар уйғунки, айна сабабдан улар бот-бот маънодош атамалар сифатида ҳам ишлатилади. “Ор-номус бу – ташқи виждон, виждон эса ички ор-номусдир”, дейди буюк олмон файласуфи Артур Шопенхауэр ана шу муштаракликка урғу бериб (*Тафаккур гулшани. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 351-бет*). Аслида эса, виждон ва орият муносабати сабаб ва оқибат муносабати кабидир. Бунда виждон – сабаб, орият эса оқибат мақомида туради. Бошқача айтганда, виждонли одамгина ориятли бўла олади. Виждонсиз одам эса, айна чоқда, ориятсиз ҳамдир. Зеро, виждон одамни ҳар дам тўғри йўлга солиб туради. Одам виждон измидан чиққан заҳоти у бош кўтаради. Рус ахлоқшунос олими А.Скворцов виждонга инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини эзгулик мезони асосида баҳолаш ва ўзгал хулқ-атвор андазасидан ҳар қандай чекиниш боис изтироб чекиш лаёқати, дея таъриф беради (*Скворцов А. Этика. М., “Юрайт”, 2011, стр. 305*). Инсон қанча маънавий-ахлоқий қомиллик касб этгани сари унинг хатти-ҳаракатлари ҳам виждон талабларига шунча мувофиқ бўла боради.

Орият, худди виждон каби, ирода билан ҳам ғоят уйғун тушунчадир. Шу сабаб мулоқотда баъзан улардан бирини бошқаси ўрнида ишлатиш ҳам кузатилади. Аслида эса, ирода ва орият муносабати ҳам сабаб ва оқибат муносабати кабидир. Зеро, иродали одамгина ориятли бўла олади. Иродасиз одам эса, айна чоқда, ориятсиз ҳамдир. Ориятли одам ўз ол-

дига қўйган мақсадига етиш учун ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтишга интилади. Бу йўлда у бот-бот муваффақиятсизлик аламини тотса-да, асло руҳан тушқунликка берилмайди. Аксинча, аввалгидан ҳам кучлироқ шижоат билан ўзини яна кураш бағрига отади.

Буюк аллома Абу Али ибн Сино фикрича, инсон умрининг ҳар бир фасли учун ниҳоятда зарур бўлган алоҳида маънавий-ахлоқий фазилатлар мавжуд. Қомусий олим “Зафарнома” асарида Ануширвони одилнинг зукко вазири Бузургмехрнинг ўз донишманд устози билан қилган ибратли суҳбатларини баён этар экан, чунончи, қуйидаги савол-жавобни ҳам зикр қилади: “Дедим: Ёшларга нима ярашадию кексаларга нима? Деди: Ёшларга ор ва мардлик, кексаларга ақл ва вазминлик” (*Абу Али ибн Сино. Мен англаган дунё. Т., “Шарқ”, 2012, 198-бет*). Бундан аён бўладики, орият – мардлик билан бирга, ёшлик фасли учун энг афзал маънавий-ахлоқий фазилатдир.

Орият инсонга туғма ато этилмайди, у тарбия жараёнида шаклланади. Аслида, маънавий камолот йўлининг поёни бўлмагани каби, орият тарбиясининг ҳам поёни йўқ – у бир умр давом этади. Агар ориятни бинога қийс этсак, унинг пойдевори, албатта, болалик даврида қўйилади. Орият тарбиясида оила, мактаб, маҳалла каби ижтимоий институтлар, маънавий мерос, тарихий анъана, урф-ода ту расм-русумлар каби ижтимоий қадриятлар роли ниҳоятда салмоқли. Катта авлод ёш наслга орият тарбиясини берар экан, бу ишни кўпроқ ибрат намунаси орқали амалга оширгани маъқул, албатта. Чунки ибрат ўзида наинки назариёт, балки амалиётни ҳам муҳассам этади.

Ғурур (арабча – мамнунлик ҳисси) – инсоннинг ўз-ўзини ҳурмат қилиш туйғусини англатувчи маънавий-ахлоқий тушунчадир. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, одамда ғурур орият негизиде шаклланади. Зеро, кимнинг қалбида орият устувор бўлса, у виждон сасига қўлоқ тутган ва ирода кучига таянган ҳолда муттасил эзгулик сари интилади ва шу йўлда қўлга киритган ютуқларидан ғурурланади. Албатта, инсоннинг ўз-ўзига нисбатан ана шундай қониқиш ҳиссини туюши ҳар қачон нисбийдир. Чунки камолот йўлида турган одам ҳеч қачон ўз-ўзидан тўлиқ қониқа олмайди. Аслида, бундай қониқиш хавфли ҳам – у одамни ўсишдан тўхтади ва тубан бандага айлантиради.

Агар ғурур одамнинг асл қадр-қимматига мувофиқ бўлса, буни маънавий-ахлоқий зийнат дейиш мумкин. Бироқ ғурур одамнинг асл қадр-қимматига номувофиқ бўлса, бундай де-моққа мутлақо номуносиб. Шарқ ахлоқшунослигида айтилишича “ғурур”га нисбатан “манманлик” истилоҳи қўлланилади. Чин ғурурли одам нафақат ўзи, балки ўзгалардаги шундай туйғуни ҳам астойдил ҳурмат қилади. Манман одам эса ўзига асоссиз юқори баҳо бергани ҳолда ўзгаларга жоҳилона паст назар билан қарайди. Бундай кимсалар ўзгалар олдида ўз обрўини кўтариш учун ҳуда-беҳуда мақтанчоқлик қилади, ҳар хил ёлғон-яшиқларни тўқийди. Аммо уларнинг асл башараси, эртами-кечми, барибир, ошкор бўлади. Оқибатда, улар одамлар нафратига учрайди, бир ўзи ёлғизланиб қолади. Улуғ мутасаввиф Юсуф ибн Ҳусайн Розий “Ҳамма яхшиликлар бир уйда, унинг калити тавозе ва камтаринликдир. Ҳамма ёмонликлар бошқа бир уйда, унинг калити манманликдир”, дея барчани ана шундай нохуш оқибатдан огоҳ этган эди (қаранг: Абдураҳмон Жомий. Баҳористон. Т., “Ёзувчи”, 1997, 7–8-бетлар).

Инсон нафақат ўзидан, балки ўзи мансуб бўлган сулола ва миллатдан ҳам ғурурланиши мумкин. Бундай ғурурга, энг аввало, шу сулола ва миллатнинг шонли ўтмиши асос бўлади. Ҳар бир сулола ва миллатнинг нечоғли буюклиги эса уларнинг миллий ва башарий тамаддунга қўшган ҳиссаси билан ўлчанади.

Миллий ғурур ва ватанпарварлик туйғусининг ўқтомири – ягона. Зеро, ўзи мансуб бўлган миллатдан ғурурланувчи инсонга шу халқ макон тутган замин – Ватандан ғурурланиш ҳам бегона эмас. У юртини янада обод, элини эса тобора маъмур кўришни истайди ва шу йўлда қалб кўри, билак кучини аямай сарфлайди. Агар Ватанига ёвуз ғаним кўз олайтирса, унга кўксини қалқон қилади. Ҳазрат Навоий халқсевар ва ватанпарвар инсоннинг олижаноб қалб кечинмаларини бундай мисраларга муҳрлаган:

*Менга қилса минг жафо,
бир марта фарёд айлабон,
Элга қилса бир жафо,
минг марта фарёд айларам...*

Миллий ғурурга эга инсон ўзга халқ вакилларининг шундай туйғусига ҳам эҳтиром билан қарайди. Ҳар бир миллатга, у хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, айтилишича туйғу ёт эмаслигини тан

олади. Шу тариқа, бошқа халқлар билан ўзаро дўст ва ҳамкор бўлиб яшаб, муштарак нурли истиқболни барпо этишга ҳаракат қилади.

Миллий ғурур ҳар бир халқ учун битмас-туганмас руҳий куч-қувват манбаидир. Бундай ғурурга эга бўлмаган миллатнинг боши ҳам, қадрга эгик бўлади. У ўзининг дунё ҳамжамиятидаги қонуний ўрнини талаб қила олмайди. Иродаси букилиб, маънавий кучи сўнади. Оқибатда, манкурт каби ўзгаларга муте бўлиб қолади. Айтилишича, миллий ғурурни суиистеъмол қилиш ҳам ярамайди. Зеро, тарихда баъзи ёвуз йўлбошчилар бузғунчи мафкура воситасида бутун бошли халқлар ғурурини нотўғри ўзанга солиб юборганига мисоллар оз эмас. Улар кўп йиллар давомида фуқаролар онгига, биз олий ирққа мансубмиз, демак, дунёнинг ҳўжайини ҳам ўзимиз – бизга барча сўзсиз итоат этиши, ҳар қандай хизматимизга тайёр туриши шарт, деган ёлғон ғояни сингдирган. Бундай шовинистик, фашистик кутку қандай мудҳиш оқибатларга олиб келгани ҳеч кимга сир эмас.

Одатда, давлатнинг нақадар жадал тараққий этиши, мамлакатнинг халқро нуфузи қанчалик ортиши кўп жиҳатдан инсон омилга, чунончи, фуқароларнинг маънавий салоҳияти, миллий ғурурига боғлиқ. Шу сабаб шиддаткор замон билан тенг одим ташлашни истаган ҳар бир давлат, энг аввало, ўз келажаги – ёшларни ана шундай фазилат соҳиби қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратади.

Миллий ғурур, Ватанга муҳаббат ҳар бир йигит-қизда ўз юрти, ўз эли тараққиётига муносиб ҳисса қўшишга бўлган ички рағбатни тарбиялашдан бошланади. Зеро, шу юртда яшаб туриб, унга бирор наф келтирмаслик – энг катта айб, ҳатто гуноҳи азимдир. Шу нуқтаи назардан, бугунги ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга доир маънавий тарғибот тадбирлари уйғунлигини қуйидаги омиллар таъминлайди: 1) ақлий-маънавий камолот ва жисмоний саломатлик уйғунлигига эришиш; 2) Ватан ва халқ олдидаги бурч ҳамда масъулиятни англаш; 3) миллий ва умуминсоний қадриятларга эҳтиром ва садоқат кўрсатиш; 4) давлат мустақиллигини барча соҳалар, чунончи, ҳарбий соҳада ҳам мустаҳкамлаш ва бошқалар.

Миллий ғурур, Ватанга муҳаббат туйғулари, аввало, ўзи мансуб бўлган халқ, ўзи туғилиб ўсган юрт тарихини чуқур билишга таянади.

Ўзбек халқи тарихида эса ҳам юксалиш, ҳам таназул даврлари бўлган. Камолу завол сабабларини аниқлаш тарихдан зарур сабоқлар чиқаришнинг бош гаровидир. Биз тараққийга эришган бўлсак, бунга нима имкон берди-ю, таназулга юз тутган бўлсак, бунга нима сабаб бўлди? Шундай саволлар устидаги ўй-мушоҳадалар эса бизни қуйидаги хулосаларга етаклаши аниқ: IX–XII ва XIV–XV асрларда юз берган икки Ўйғониш даври ўзбек халқининг асл салоҳиятини бутун дунёга ёрқин намойиш этди. Демак, XVI–XX асрлардаги миллий парокандалик ва мудҳиш истибдоддан сўнг мустақиллиқни қўлга киритган халқимиз ана шу икки Ўйғониш даврига муштарак юксак марраларни кўзлашга наинки ҳақли, балки бурчли ҳамдир. Бу марраларни забт этишда эса бугун ёшлик палласида турган йигит-қизлар асосий ва ҳал қилувчи куч ҳисобланади. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов бот-бот таъкидлаганидек, ёшлар шуни чуқур англамоғи ва ҳис этмоғи даркорки, Ер юзида миллатлар кўп, юртлар биёёр. Аммо, она битта бўлгани каби, ўзбек эли, Ўзбекистон диёри ягонадир.

Ўзбек ёшлари халқимиз кўп асрлик ўтмиши давомида қўлга киритган тарихий ютуқлари эвазига бутун дунё халқлари орасида орттирган обрў-нуфуздан ифтихор этмоғи, миллий ҳаётий тажриба негизида юзага келиб, ҳар бир авлод закосида сайқалланган бой бебаҳо мероси, анъанаю қадриятлари, урфу одатларини эъзошлаб асрамоғи лозим. Айни чоқда, улар ана шу бойликларнинг кўриқчисигина бўлиб қолмаслиги ҳам даркор. Ёшлардан Ватан истиқболи учун масъулиятни дадил зиммага олиб, моддий ва маънавий яратувчилик ишларига қатъий бел боғламоқ ҳам талаб этилади.

Бугунги глобаллашув асрида фуқаролар, айниқса, ёшларнинг миллий ғурур, Ватанга муҳаббат туйғуларини бузғунчи мафкуралар тазйиқидан ҳимоялаш ҳам маънавият тарғиботи соҳасидаги устувор вазифалардандир. Бунда юртимизга Ғарбдан кириб келаётган “оммавий маданият” балосидан муҳофаза-ланиш айниқса зарур. Чунки бу “маданият” аввало ёшлар онгини нишонга олган бўлиб, айни чоқда, у гўё беозор ва ўта жозибали шакллардан устамонлик билан фойдаланади. У дастлаб ёшлар қалбидан миллий қадриятларни сиқиб чиқарадики, бу феномен Ғарб социологиясида “мияни чайиш” деган истиора

– истилоҳ билан ифодаланади. Сўнгра шу “чайилган мия”ларга истеъмолчилик қадриятлари жойлаштирилади. Демак, Ўзбекистоннинг бутун аҳолиси, айниқса, унинг ёшлар қатламида бундай қуткуга қарши кучли маънавий иммунитетни ҳосил қилмоқ ниҳоятда зарур. Агар бу соҳада етарлича зийраклик ва шижоат кўрсатмасак, орамизда Ватан ва миллат туйғусидан маҳрум кимсалар кўпаяди. Улардан бир тоифаси уй-жой, бола-чақа ташвиши билангина ўралашиб қолиб, ижтимоий фаолликдан четлашади. Бошқа тоифаси эса тўкин-сочин яшамоқ учун қулай жой қидиришга тушади. Бундайларга қаерда яшаш осон бўлса, ўша ер – “ватан”. Шу тоифа кишиларни дунё фуқароси – космополитлар деб атайдилар.

Миллий ғурур ва Ватанга муҳаббат ҳақида сўз юритганда, XIII асрга тааллуқли бир ибратли воқеа ёдга келади. Олти ойлик оғир қамалдан сўнг Хоразмшоҳлар пойтахти – Урганч мудофаачилари сўнги, ҳал қилувчи жангга отланади. 76 ёшли буюк тариқат шайхи Нажмиддин Кубро Урганчнинг ана шу мард ҳимоячиларига бошлиқ эди. Жангчилар қўлга кескири қилич тутганда, у дастига Ватан туғини олади. Тенгсиз жангда қўли баланд келган мўғиллар ҳар қанча уриниб ҳам Нажмиддин Кубро илқидан Ватан туғини сўғуриб ололмади. Ниҳоят, бу туғни шайхнинг қиличда чопилган икки қўли билан Чингизхонга олиб борганларида, у ҳайратга тушади, ўйга чўмади...

Хуллас, орият ва ғурур – ҳар бир инсон ва бутун халққа маънавий зийнат бўлгувчи олижаноб фазилатлардандир. Бу фазилатлар шахснинг жамиятда ўз ўрнини топиши ва ҳурмат-этибор қозонишини таъминласа, миллатнинг эса Ер юзида ўз мавқеини эгаллаши ва обрў-нуфуз орттиришига кафолат бўлади. Муайян шахс ва халқнинг ориятли ҳамда ғурурли бўлиши бошқа шахс ва миллатларнинг шаъни ҳамда қадрини асло ерга урмайди. Чунки ўзининг иззати нафсини билиш, ўз-ўзидан мамнуният туюш ўзгаларнинг шундай туйғуларини қадрлашни ҳам тақозо этади. Демак, ҳар бир инсон ва бутун миллатни маънан юксакликка кўтарувчи орият ва ғурур тарбиясига алоҳида эътибор қаратмоқ ҳам қарз, ҳам фарздир. Табиийки, бунда барча замонавий усул ва воситалардан оқилона фойдаланмоқ лозим. Ана шундагина орият ва ғурур ҳар бир фуқаро, айниқса, ёш авлод маънавиятининг қўш қанотига айланади.

Виктор АЛИМАСОВ

MUQOBIL SIVILIZATSIYA

Инсоният азалдан фаровон ҳаёт, адолатли ва олижаноб жамият барпо этиш истаги билан яшайди. Тавротдаги Адан боғи – жаннат ҳақидаги ҳикоят шу истакнинг яққол ифодасидир. Нақл қилишларича, Худованди Карим гуноҳкор Одам Ато ва Момо Ҳавони Адан боғидан қувгач, уларнинг авлодлари жаннатни ерда барпо этишга аҳд қилган эмиш. Бу каби ибтидоий провиденциализм муайян шаклда ҳамон учрайди.

Илму тафаккур эгалари ҳам жаннатмонанд юрт, тўкин ҳаёт, фозил, саодатли кишилар яшайдиган жамият қуриш ўйи билан банд. Платон ва Августиннинг “идеал давлат”и ҳамон тилда ва дилда. Платон назарида аҳолиси бахтли давлат гўзал, мукаммалдир (Платон. *Сочинения в трёх томах. Т.3. Часть 1. М., “Мысль”, 1971, стр. 207*). Абу Наср Форобий орзу қилган фозил одамлар шаҳрини донишманд ҳукмдор бошқаради, фуқаролар ва ҳукмдор биргаликда қабул

қилган қонунлар саодатли ҳаётга элтади (Абу Наср Форобий. *Фазилят, бахт-саодат ва камолот ҳақида. Т., “Ёзувчи”, 2002, 28-29-бетлар*). Ибн Сино “бахтли шаҳар”, Ибн Рушд “бахтиёр ҳаёт” ҳақида фикр юритган, Т.Мор, Ш.Фурье, Р.Оуэн ва Ф.Бэкон “орол-шаҳар” – утопик давлат ғоясини илгари сурган. Не тонгки, уларнинг ҳеч бири амалга ошмади.

Утопик қарашларда кишиларнинг идеал ҳаёт, мукаммал тузум, келажак ва комил инсон ҳақидаги орзу-умидлари мужассам. Уларни рўёбга чиқариш мумкин бўлмаса-да, барибир кишиларнинг эзгу мақсадларга интилиб яшаши ижобий ҳол. Ҳа, Э.Батлер айтганидек, “идеал, етук жамиятни, ҳаётни яратишга ишониш – сохта ишонч, бидъат” (Хайек Ф.А. *Общество свободных. Лондон, 1990, стр. 321*), бироқ утопияда инсоннинг нафақат келажакка, шунингдек, ўз ақлу идроки, яратиш қувватига ишончи акс этади. Дар-

воқе, Жюль Вернинг фантастик ғояларига замондошлари ишонмаган, бир аср ўтмай унинг юзга яқин утопик фаразларидан 80 таси амалга ошган. Инсон ҳаёлот, фантазияси қанчалар ҳайратомуз, чексиз бўлса, унинг ақлу идрокка, яратиш қувватига ишончи ҳам шунча кучлидир. Ҳарқалай, жаннатни изламаган – келажакдан жой изламагандир, деган кўҳна нақл бежиз айтилмаган чоғи.

Ақлу идрок, илм-фан қудратини кўрган инсон утопик ғояларни рационаллаштира бошлади, янги даврда пайдо бўлган илмий – прогностик қарашлар ва футурологик концепциялар ана шу интилишлар маҳсулидир. Бу ўринда О.Флехтгейм, Ж.Бернал, Н.Винер, Р.Юнг, У.Ростоу, Р.Арон, Г.Кан, Э.Винерлар шакллантирган футурологияни эслаш мумкин. Н.Винер арифмометр илмий-техник инқилобнинг юраги сифатида инсоният келажagini тубдан ўзгартириб боради, дея информатсион, У.Ростоу ва Р.Арон эса постиндустриал жамиятини башорат қилган. Уларнинг фикрича, келажакда илмий-техник кашфиётлар кишиларни оғир ва зерикарли меҳнатдан халос қилади, рўзғор ишларини ҳам роботлар бажаради. Тўғри, Японияда шундай роботлар яратилган, бироқ улар хонадонларга ҳозирча кириб боргани йўқ ҳисоби.

Г.Кан ва Э.Винернинг ўтган асрнинг 60-йилларида чоп этилган “2000 йил” футурологик асари кўп баҳс-мунозаралар уйғотган. Тадқиқотчиларнинг ҳисоб-китобига кўра, 2000 йилга келиб ойлик иш ҳақи ривожланаётган мамлакатларда 200-300, СССРда 5 минг, АҚШда 10 минг АҚШ долларини, 2020 йилга бориб эса бу кўрсаткич, 500-600, 10 минг ва 20 минг АҚШ долларини ташкил этмоғи керак (Кан Г., Винер Э. 2000 год. М., “Прогресс”, 1969, стр.107-109). Шу тариқа олимлар моддий ривожланишда АҚШ етакчилиги қилиши ва постиндустриал жамият реал воқеликка айланишини тахмин қилганлар. Минг афсуски, ижтимоий тараққиёт бу сафар ҳам футурологлар башоратини йўққа чиқарди: СССР парчаланиб кетди, унинг ўрнида пайдо бўлган давлатларда моддий таъминот ривожланаётган мамлакатлар да-

ражасига тушиб қолди, АҚШ ҳам юқорида кўрсатилган натижага ҳали-бери эришмаса керак.

Ф у т у р о л о г и я ҳақида гап кетганида Элвин Тоффлернинг “Футурошок” (1970), “Учинчи тўлқин” (1980), “Ҳокимиятнинг турланиши” (1990) асарлари эсга олина-

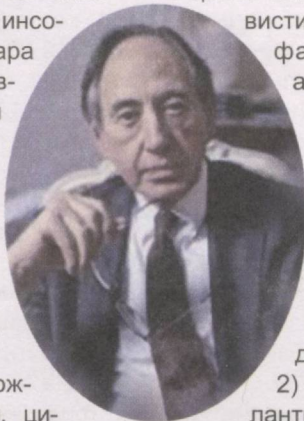
ди. У З.Бжезинскийнинг “технотрон аср”, Ж.Эллюлнинг “технологик жамият”, Д.Беллнинг “постиндустриал жамият”, илмий давраларда кўп муҳокама қилинган “трансиндустриал жамият” ҳақидаги башоратларини таҳлил қилиб, инсониятнинг келажаги “супериндустриал жамият”дадир, деган хулосага келади (Тоффлер Э. *Метаморфозы власти*. М., “АСТ”, 2004, стр. 4). Унинг фикрича, инсоният аграр цивилизация (биринчи тўлқин), индустриал цивилизация (иккинчи тўлқин) босқичларидан супериндустриал цивилизацияга боради. Тараққиётнинг учинчи босқичида илм-фан, таълим, маданият, ижодий изланишлар бирламчи ўрин эгаллайди, ишлаб чиқариш корхоналари ўрнига – университетлар, тадбиркорлар ўрнига – олимлар, интеллектуал бойлик яратувчилар келади, оила, иқтисод, сиёсат, тафаккур, маънавият янги-янги ахборотга асосланиб ривожланади. Э.Тоффлер ривожланиш босқичлари ўртасида диалектик боғлиқлик сақланишини, бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишда флукуацион (тебранма) ўзгаришлар, ҳатто “инқилобий портлашлар” содир бўлса-да, келажак ўтмиш тажрибаларига таянишини қайд этади (Тоффлер Э. *Третья волна*. М., “АСТ”, 1999, стр.11).

Ҳинд файласуфи Шри Ауробиндонинг “инсониятнинг идеал бирлиги”, “умумсайёравий ҳукумат” ва “умуминсоний этиқод, дин”

хақидаги футурологик ғоялари бир аср олдин илгари сурилган бўлса-да, бугун – глобаллашув шароитида долзарбдир (*Шри Ауробиндо Гхош. Идеал человеческого единства. Санкт-Петербург, "МИРРА", 1998, стр. 6-7*). Машхур Рим клуби аъзолари А.Печчеи, Ж.Найсбитт, В.Буданов, И.Савельева, А.Чумаков, Г.Гендерсон, М.Месарович ва Э.Пестелнинг тадқиқот-ҳисоботларида инсоният глобал инқирозларга рўпара турибди, уларни ҳал қилмай мавжуд цивилизацияни асраб қолиш қийин, "юксак инсоний сифатларнинг ривожланишини таъминлайдиган янги гуманизм", яъни "инсоний инқилоб" зарур, деган хулоса илгари сурилган (*Печчеи А. Человеческие качества. М., "Прогресс", 1980, стр. 209*).

Инсониятнинг тарихий ривожланишини, келажagini маданият, цивилизация босқичлар орқали очиб беришга уриниш А.Тойнби, О.Шпенглер, Н.Данилевский асарларида ҳам учрайди. Масалан, инглиз тарихчи-файласуфи А.Тойнби 4047 йилда тарихчилар ҳозирги цивилизациялар тўқнашувидан ўсиб чиқадиган "башарият бирлигини инсон ҳаётининг фундаментал шарт-шароитларидан бири сифатида қабул қилади", деб ёзади (*Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. М., "Рольф", 2002, стр. 401*).

Ҳеч қандай ижтимоий институт, лавозим, тузум ёки шуҳрат оила ўрнини босолмайди. Оила ўзининг қувончу ташвишлари билан ҳаётга, қурашга, яратишга ва келажакка ишонч ила қарашга ўргатади. Дадил айтиш мумкинки, оила ғайрияхлоқий ҳавасларга берилишга ва цивилизациянинг емирилишига қарши тура оладиган ягона институтдир.

Арнольд Тойнби

Бундай футурологик ғоя ва концепцияларни яна қайд этиш мумкин. Бироқ илмий прогностика келажак моделларини аниқ чизмада, рационал мезонларга таяниб тасвирлаш, реал эҳтиёжларга асосланиб башорат қилишни тақозо этади, акс ҳолда барча фикр-мулоҳазалар хаёлот, декларатив истак доирасида қолиб кетади. Айнан ҳозирги альтернативистика, муқобил цивилизация илмфан, прогностика хулосаларига асосланади. Қуйида рус тарихчиси, социолог-футурологи И.Бестужев-Лада тавсияларига суяниб айрим мулоҳазаларимизни билдирамыз.

Олим утопик ва футурологик қарашларни таҳлил қилгач, альтернатив цивилизацияга ўтиш йўллари: 1) энергияни мумкин қадар тежовчи воситаларни яратиш; 2) барқарор глобал муҳитни шакллантириш; 3) экологик тоза муҳит ва маҳсулотлар яратишга ўтиш; 4) тўлиқ қуролсизланиш; 5) ҳақиқий инсонсевар жамиятни барпо этиш эканини кўрсатади (*Бестужев-Лада И. Альтернативная цивилизация. М., "Алгоритм", 2003, стр. 67*).

1. Бугун дунёда энергия истеъмоли йилига 6-9 фоиздан ўсмокда. Биргина АҚШ ишлаб чиқарилаётган глобал энергиянинг деярли учдан бирини истеъмол қилади, бу кўрсаткич ривожланаётган мамлакатлардагидан ўттиз марта зиёддир.

Ҳозир АҚШ ижтимоий-иқтисодий ҳаёти бошқа давлатлар учун тараққиёт андазасидир. Бу эса энергия ишлаб чиқариш ва истеъмоли кескин ошишидан дарак беради. Натижада глобал исиш, асрий музликлар эриши, шаҳар ва давлатларни сув босиши хавфи ортади. Агар аҳвол шу тарзда давом этса, 240 йил давомида ерга тушадиган қуёш нурига, 800 йил мобайнида эса Қуёшдаги иссиқликка тенг энергия ишлаб чиқарилади. 1300 йил ичида сайёрамызда тирик мавжудот қолмайди (*Ўша асар, 70-71-бетлар*).

Энергияга эҳтиёжи бўлмаган корхона, муассаса, одам йўқ. Энергия туфайли кўчамиз, уйимиз чарогон, иссиқ, йўлимиз яқин, оғир

қўл меҳнатидан озодмиз, вақтимиз тежовли, дунёдан хабардормиз, бошқа халқлар билан савдо-сотиқ қиламиз. Табиийки, цивилизация берган ушбу имкониятлардан воз кеча олмаймиз. Хўш, муаммонинг ечими нимада? Биринчидан, энергияни тежовчи янги воситаларни яратиш лозим. Иккинчидан, янги, экологик тоза, самарали, арзон энергия манбаларини топиш керак. Улар Қуёш нури, сув оқими ва тўлқинлари, шамол, ер ости иссиқлиги, денгиз ва океанлар қаъри, гравитация кабилар бўлиши мумкин. Масалан, биргина сув оқим ва тўлқинларидан йилга 70 миллиард килловатт-соат энергия олса бўлади. Бу ҳозирда АҚШ истеъмол қилаётган энергиядан 30 минг марта зиёддир. Учинчидан, ўзи ҳосил қиладиган энергия ҳисобига ишловчи автотранспорт воситаларини ихтиро қилиш инсоннинг космосга учишига тенг муваффақият бўлади ва у энергиянинг тўртдан бир қисмини тежаш имконини беради. Тўртинчидан, кишиларни энергиядан тежаб-тергаб фойдаланишга ўргатишнинг янги иқтисодий, ҳуқуқий ва ижтимоий механизмларини яратиш даркор, бусиз ихтиролар самара бермади.

II. Муқобил цивилизация мавжуд тарихий-маданий аъналарга, айниқса, оила, эр-хотин муносабатлари, диахрон алоқалар, фарзандлар тарбияси борасида тўпланган тажрибаларга таянади. Аммо ҳозирги босқичда цивилизация келажагига хавф солаётган иллатлар кўзга ташланмоқда. Бу энг аввало аҳоли ўсиши билан боғлиқ. Дунё аҳолиси 1900 йилдаги 1,5 миллиарддан 2010 йилга келиб 7 миллиардга етди. Башоратларга кўра, 2030 йили 13-14 миллиардгача ўсади (*ўша асар, 131-бет*). Шунча кишини озиқ-овқат, уй-жой, иш билан таъминлаш, инфратузилма ва маиший хизмат ўчоқлари яратиш, транспорт хизматини йўлга қўйиш битмас-туганмас муаммоларни келтириб чиқаради. Ҳозирнинг ўзидаёқ 1,5 миллиардга яқин инсон қашшоқ, оч-яланғоч кун кўра-

ди, 100 миллионга яқин бола мактабда ўқиш имконидан маҳрум. Мазкур муаммолар демографик вазиятни барқарорлаштиришни, яъни оилада фарзанд сонини чегаралашни тақозо этади.

Шу билан бирга, АҚШ ва Европа давлатларида ёлғиз оналар ёки оналар ўлими кўпаймоқда. И.Бестужев-Ладанинг образли иборасига кўра, агар Ғарбда демографик вазият шу тарзда давом этса, 2879 йили Германияда "охирги Карл охирги Кларага уйланиб, уларнинг Одамига (навбатдаги Одам Ато назарда тутилмоқда – В.А.) Ҳавво топилмай қолади". Уч мингинчи йилга бориб Финландияда бирорта фин қолмайди, Австрия аҳолиси ҳозирданоқ 23 фоизга қисқарган (*ўша асар, 145-бет*). Бундай хавотирли фикрлар Э.Бьюкененнинг "Ғарбнинг ҳалокати" асарида ҳам учрайди.

И.Бестужев-Лада демографик ривожланишни 3-4 фарзанд атрофида барқарорлаштириш, оила институти обрўсини ошириш, аёлни ижтимоий ҳаётга жалб этиш билан бирга унинг "уй маликаси" эканини қўллаб-қувватлаш, болалар сонига қараб кредитлар ва фарзанди уч ёшга етгунча маоши сақланган таътил бериш, тўртинчи фарзанд учун имтиёзларни бекор қилиш каби чора-тадбирларни тавсия этадики, булар Ғарб ва Россия учун ўта муҳимдир. Ҳеч қандай ижтимоий институт, лавозим, тузум ёки шухрат оила ўрнини босолмайди. Оила ўзининг қувончу ташвишлари билан ҳаётга, курашга, яратишга ва келажакка ишонч ила қарашга ўргатади. Дадил айтиш мумкинки, оила ғайрияхлоқий ҳавасларга берилишга ва цивилизациянинг емирилишига қарши тура оладиган ягона институтдир. Қабила-лар ўрнига князликлар, князликлар ўрнига шоҳликлар, шоҳликлар ўрнига империялар, империялар ўрнига диктатуралар, диктатуралар ўрнига либерал институтлар юзага келган, гўёки инсоният тарихи ҳокимият ва ҳукмронлиқнинг янги-янги қўринишларини кашф этиш тарихидир. Аммо оила институ-

Игорь
Бестужев-Лада

ти бошқа ташкилот билан алмаштирилмаган, фақат XX асрда Ғарбда “ўлаётган оилалар”, XXI асрга келиб эса, тагин Ғарбда бир жинсли (моҳиятан ўлаётган) оилалар пайдо бўлди. Анъанавий оила институтини мустаҳкамламай ва демографик ривожланишни барқарорлаштирмай муқобил цивилизацияни шакллантириш мумкин эмас. “Архимеднинг, менга Ер шари таянч нуқтасини беринг, мен уни кўтараман, деган машҳур иборасига тақлидан биз оила Ер шарини кўтаришга куч берадиган таянч нуқтадир, деймиз” (*Ўша асар, 161-бем*).

III. Кейинги йилларда технооптимист ва экопессимистлар ўртасида баҳс авж олган. Технооптимистлар келажакни илмий-техник тараққиётда кўрадилар. Уларнинг фикрича, янги-янги техника воситалари, робот, компьютер, микротузилмалар, мобил алоқа воситалари кашф этилади, улар ҳаётни янада фаровонлаштиради, инсоннинг имкониятларини, куч-қувватини оширади, вақтини тежайди, оғир қўл меҳнатидан халос қилади, ёввойи табиатни бошқаришни таъминлайди. Натижада кишиларнинг ерда жаннатий ҳаёт барпо этиш борасидаги азалий орзуси реал воқеликка айланади. Экопессимистлар фикрича эса, бугун дунё аҳолисининг ярми тоза сув ичишдан маҳрум, бир аср олдин сайёра-мизнинг тўртдан уч қисми ўрмон ва дарахтзор эди, ҳозир уларнинг 25 фоизи қолган, устига устак улар ҳам йилига 2 фоиздан қисқармоқда. Ярим аср олдин чиқинди жон бошига йилига 50-60 килога тўғри келган, ҳозир у ярим тоннага яқин. 1980 йили чиқинди

Инсонда истеъмолчилик инстинкти ниҳоятда кучли, унинг кетидан чопиш, шубҳасиз, табиий ресурсларнинг камайишига ва экологик фожиаларга сабаб бўлади. Муқобил цивилизация номақбул йиғмачилик ва истеъмолчиликдан оқилона яшаш тарзига ўтишни такозо этади.

250 миллион тоннани ташкил қилган, ҳозир бу рақам уч-тўрт марта ошган. Корхоналар, савдо-сотиқ ўчоқлари, ошхона, кафе, ресторан ва тўйхона чиқиндилари ҳали бу ҳисобга кирмайди. Хуллас, экопессимистларнинг ҳисоб-китоблари инсоният экологик инқироз қаршисида эканидан дарак беради. Хўш, муқобил цивилизация нимани талаб этади?

1. Инсоният оқилона истеъмолга ўтиши лозим. Оддий мисол. Уйингизда йиққан нарсаларингизга бир назар ташланг: ўн-ўн бешта кўрпачаю болишлар, чойнак-пиёла, идишлар, ҳар бир эшик-деразага парда, ҳар хонага биттадан телевизор ёки қандил, безаклар... Наҳотки буларнинг бари сизга керак бўлса? Қўша-қўша кийим-кечак-чи?! Жавонларингизни тўлдириб турган китобларни қачон ўқиб, ўқиб улгурасиз?

2. Ошхонангизда куни бўйи қанча газ ёнади. Ҳа, биз фаровон турмушни, тўкин-сочин дастурхонни орзу қилганмиз. Лекин овқатланиш меъёрини, айниқса, байрам, тўй, марака ёки туғилган кунларда унутиб қўймаепмизми?

3. Биз чиройли уйда яшасак деймиз. Бу инсонга хос истак. Бироқ қўша-қўша хонали, қават-қават уйлар тиклаётганимиз ёлғонми? Шунча хонани безатиш, тўлдириш, иситиш учун озмунча энергия, жиҳоз ва маблағ кетадими?

4. Инсоният от-аравадан енгил автомобилларга, шинам транспорт воситаларига ўтишга интилди. XX асрда шундай имконият пайдо бўлди. Аммо ҳар кимнинг ўз автомобили бўлиши шартми?

5. Бугун ҳар қадамда – кафе, ресторан. Ҳатто тушликни ҳам кўчада қиладиган бўлдик. Лекин кафе, ресторанлардаги спиртли ичимликлар ва тамаки савдоси кишилар умрига, соғлиғига зиён етказмаяптими? Биргина Россияда спиртли ичимлик, чекишдан минглаб кишилар бевақт вафот этади. Кафе, ресторанларнинг доимий мижози – ёшлардир.

Демак, юқоридаги мисоллардан аён бўладики, глобал экологик инқирозларни келтириб чиқараётган, инсон соғлиғи ва интеллектуал ривожланишига зарар келтирадиган барча иллатлардан воз кечиш лозим. Инсонда истеъмолчилик инстинкти ниҳоятда куч-

ли, унинг кетидан чопиш, шубҳасиз, табиий ресурсларнинг камайишига ва экологик фожиаларга сабаб бўлади. Муқобил цивилизация номақбул йиғмачилик ва истеъмолчиликдан оқилона яшаш тарзига ўтишни, соф табиий муҳит ва инсон саломатлигини таъминловчи шарт-шароит яратишни, ҳаёт-севарлик парадигмасини шакллантиришни тақозо этади. Ушбу парадигмани кам е, кам ич, кам гапир, деган шарқона даъват билан ифодалаш мумкин.

IV. Урушлар инсоният бошига чексиз кулфат ва фожиалар келтирган, буни ҳамма билади, лекин давлатлар оммавий қиргин қуролларини яратишда, сотишда давом этмоқда. И.Бестужев-Ладанинг келтиришича, қуролланишга дунёда 1960 йили 200 млрд., 1970 йили 400 млрд., 1990 йилга келиб 1 трлн. АҚШ доллари сарфланган. Ушбу кўрсаткич 2000 йилда 4 трлн., 2010 йилда 16 трлн. АҚШ доллари етган. Ваҳоланки, биргина қирувчи учоққа кетган маблағга 20 миллион кишини боқиш, битта бомбаловчи самолёт сарф-харажатига 37 та мактаб, қитъалараро ракетанинг кучига 60-70 та кўп қаватли бино ва битта крейсер ўрнига 16 минг коттеждан иборат шаҳар қуриш мумкин (*ўша асар, 226-272-бетлар*).

Афсуски, қуролланишдан воз кечишни таъминлайдиган самарали механизм йўқ, яратилмаган. Бунинг боиси кўп. Биринчидан, қурол-яроқ ишлаб чиқариш шундай кенг, қудратли комплексга айланганки, уни яқин бир-икки асрда тугатиш мумкин эмас. Кўпгина илмий-техник кашфиётлар, янгиликлар ана шу комплекс базасида яратилмоқда ва кўпгина давлатлар улардан фойда олади. Иккинчидан, баъзи бир давлатлар тепасига ўзини жаҳонгир сезадиган, империяпараст шахслар келадики, бу ҳол қолган, айниқса, кўшни давлатларни қуролланишга мажбур этади. Учинчидан, интеграция, савдо-сотиқ, миграция кенгаяётган бир даврда

контрабанда, одам ва наркотик моддалар савдоси билан шуғулланувчи жиноий халқаро уюшмалар, террористик гуруҳлар юзага келмоқдаки, уларни панд-насихат билан йўлдан қайтариш имконсиз. Тўртинчидан, ҳар бир давлатнинг ичида ҳам шундай деструктив кучлар учрайдики, улар ҳукуматнинг, ижтимоий сиёсатнинг заифлигини сезган заҳоти ҳокимиятни қўлга олишга, тўнтаришлар қилишга тайёр. Хуллас, бугунги серғавго ва сертахлика дунёда қуролсизланиш ўзини қуролларга эга давлатларга муте этиш билан баробар бўлиб қолди. И.Бестужев-Лада эса мазкур муаммони жаҳон ҳукумати тузиш орқали ҳал этмоқчи бўлади. Давлатлар ўз суверенитетини янада мустақамлашга интилаётган ҳозирги паллада бу амалга ошиши деярли имконсиз ғоя, навбатдаги утопиядир!

V. И.Бестужев-Лада бўлғуси “ҳақиқий инсоний жамият”, унинг шаклланишини таъминлайдиган таълим, касб-кор, тарбия, интеллектуал бойликлар, бадий-эстетик ижод, бўш вақтни ташкил этиш, ғайримаданий ҳодисалардан қутулиш қабилар ҳақида астойдил бош қотиради. Социологик нуқтаи назардан, улар маълум бир қизиқиш уйғотиши мумкин, аммо муқобил цивилизацияга алоқадор эмас. Олим совет даврини танқид қилишга берилиб, мавзунини гоҳо унутиб ҳам қўяди, аслида китобнинг “ҳақиқий инсоний жамият”га бағишланган охириги уч боби альтернатив цивилизация ҳақида кучли фалсафий талқинни, бетакрор ғояларга асосланган умумлашмаларни талаб этарди. Минг афсуски, улардаги футурологик мушоҳадалар декларатив хусусиятга эга.

Бизнинг фикримизча, келажақда фаровон ва эркин ҳаёт барпо этишга интилувчи, айниқса, меҳнат ва ижод қилишга қаратилган инсоний фазилатларни қўллаб-қувватловчи жамият инсонсеварлик ва ҳаётсеварлик таъминидан чекинмайди.

Собиржон ЁКУБОВ

BEHALOVAT "SARIQ AJDAR"

Хитой — кўз кўриб қулоқ эшитмаган суръатларда тараққий этаётган давлат. Халқи миришкор, ўлгудек меҳнаткаш, унча-мунча қийинчиликни писанд қилмайди. Етти иқлимга маълумки, Оврупою Американинг дабдабали дўконларига асл моллар ўтказаяётган ҳам, "учинчи дунё" ўлкалари бозорини арзонгаров маҳсулотларга тўлдираяётган ҳам шу халқ.

Замоннинг қудратли салтанатлари жаҳонда ҳарбу зарб ила ҳукм юргизаяётган бўлса, Чин юрти иқтисод воситасида ўз сўзини ўтказиш пайида. Яқин-яқингача Хитой катта саноққа қўшилмаган, дунё тақдирига дахлдор масалаларни ҳал этишда у билан ҳисоблашилмас эди. Бугун сайёрамизда сиёсий иқлим ўзгарди. Мустаҳкам оёққа туриб олган "Сариқ аждар" амалдаги халқаро тартибни ўзгартириш, геосиёсат "тузук"ларини ислоҳ этишга уринаётир. Бу эса геосиёсат меъмори саналмиш океан ортидаги давлатнинг тинчини бузаятир.

"Очиқ эшиклар" сиёсати

Хитой Халқ Республикасининг асосчиси Мао Цзедун ташаббуси билан 1960–70-йилларда амалга оширилган "Катта сакраш" ва "Маданий инқилоб" кампаниялари юрт бошига кулфат ёғдирди. Албатта, "йўқсиллар отаси"нинг 33 йиллик раҳбарлик фаолиятига (1943–76) қора чизиқ тортиш инсофдан бўлмас. У ўта долғали даврда Ғарб империяларининг ҳамлаларига чап бериб, мамлакат яхлитлигини сақлаб қолди. Аммо ютуқ ва ютқишлар тарозининг икки палласига қўйилса, йўқотишлар томони босиб кетса ажаб эмас.

Хайриятки, "буюк дохий" вафотидан кейин мамлакат тепасига ишнинг кўзини биладиган арбоб — Дэн Сяопин келдию ошиғич ислохотларни бошлаб юборди. Алвон шиорлар, баландпарвоз чақириқлар билан очнаҳор раиятни тўйдириб бўлмаслигини англаган янги етакчи иқтисодиётни бирмунча эркинлаштирди, социалистик жамиятга капиталистик бозор муносабатларини дадил

олиб кирди. Хусусий мулк давлат ва жамоат мулки каби дахлсиз деб эълон қилинди, хориж сармоядорларига бир талай имтиёзлар берилди. Дэн Сяопин бошлаб берган "очиқ эшиклар" сиёсатини унинг ворислари ҳам давом эттирди. Шу тариқа кўп миллионли халқ бир муштга дўниб, куш учса қаноти, одам юрса оёғи куюдиган чўлларни ўзлаштирди, обод шахру кентлар бунёд этди. "Буюк девор" ортида социализм ҳамда капитализм, режали иқтисодиёт ҳамда бозор муносабатлари омухталашган иқтисодий тизим яратилди.

Халқаро валюта жамғармаси маълумотига кўра, 2011–14 йиллари Хитойда иқтисодий ўсиш 24 фоизни ташкил этган. Жаҳон банки эса бу мамлакат 2014 йилда муҳим макроиқтисодий кўрсаткич – ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) бўйича АҚШни ортда қолдириб, пешқадамга айланганини эълон қилди: Хитой – 17,6 триллион, АҚШ – 17,4 триллион доллар (<http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2014/04/29/2011-international-comparison-program-results-compare-real-size-world-economies>).

Дарҳақиқат, хитойликлар шамол қай томондан эсишини яхши билади, дунё бозоридаги ўзгаришларга тез ва соз мослашишнинг ҳадисини олган. Номига тил келишмайдиган хитой ширкатлари дунёга донғи кетган компаниялар нонини яримта қилаётгани ҳам айти ҳақиқат. Улар ҳатто жаҳон молиявий инқирози "тегирмон"идан бутун чиқди. Хитойлик сармоядорлар темирни қизигида босиб, касодга учраган ажнабий ширкатларни кўтарасига сотиб олди. Боз устига, Пекин ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун катта-кичик мамлакатларга қарз улашаётир. Ўтган йил якунига кўра, Хитой АҚШнинг 1,2 триллион долларлик давлат облигациясини харид қилган.

Мўл-кўл ишчи кучи ва қулай сармоя муҳитига эга мамлакат аллақачон "дунё корхонаси"га айланган. Минглаб ажнабий ширкатлар Хитойда "капа тикиб" олгани, маълуму машхур брендлар остида маҳсулотларини шу ерда ишлаб чиқараётгани бежиз эмас. Мамлакат шиппакдан тортиб автомобилгача, жимитдек соатдан тортиб маҳобатли ке-

маларгача – турфа маҳсулотларни экспорт қилаётир. Хитойи молларнинг нархи арзон, сифат борасида ҳам унча-мунча рақобатчини бир чўқишда қочиради.

Чин юрти каттагина сарват тўплагани ростдирки, у ҳатто фазони тадқиқ этишга маблағни аямаётир. Мамлакат олимлари Антарктидага ҳам серқатнов бўлиб қолди – яқин фурсатда мангу музликлар диёрида аэропорт бунёд этиш кўзланаётир. Хитойликларнинг Жанубий кутбга танда қўйгани бежиз эмас: ётиб еганга тоғ чидамайди, мамлакатга янги-янги нефть-газ захиралари сув билан ҳаводек зарур.

Бир давлат – уч жамият

Синчи олимлар кўпдан буён Хитой иқтисодий мўъжизасининг сири нимада, деган савол атрофида баҳслашмоқда. Тараққиётга доялик қилган иқтисодий-сиёсий омишлар, бизнингча, бир талай. Аввало, эркинлик шабадаси эса бошлаган 1970-йилларда Карл Маркс ғояларига мутаассибларча амал қилишга чек қўйилди. Сиёсат аҳли коммунизм "ота"си илгари сурган қарашлар замон шиддатига дош беролмаслиги, давр талаби асосида уларни таҳрир этиш лозимлигини англаб етди. Хомхаёллар, утопик қарашлардан (ўз даврида "Катта сакраш" кампанияси ташаббускори "Уч йил тер тўкиб, юз йил роҳатда яшаймиз!" деган чўпчакнамо шиор билан чиққан эди) воз кечилди, янги жамият бунёд этишда капитализм ютуқларидан унумли фойдаланилди. "Лўлининг эшагини суғориб пулини ол" нақлига риоя этган коммунист ишбошилар иқтисодий жабҳада Ғарб жамиятига таассуб қилишдан уялмади. Социалистик давлат АҚШ ва Оврупонинг илғор технологиялари, иқтисодий билимларини чанқоқлик билан ўрганиб, амалга татбиқ этди.

Иқтисодий либераллашув ўз йўлига, лекин партия мутасаддилари мафкура жабҳасида назоратни бўшаштирмади – давлатни идора этишда коммунистик идеаллар устувор бўлиб қолди.

Хитой ташқи сиёсатида хос хусусиятлардан бири шундаки, у ҳамкор давлатларга партия дастури асосида шартлар қўймайди ёки коммунистик ғояларни мажбурлаб тиқаштирмайди. Иқтисодий ҳамкорлик биринчи навбатда манфаатга асосланади. Дэн Сяопин таъбири билан айтганда, "Мушук оқ бўладими, қорами – бунинг нима фарқи бор, сичқонни тутиб еса бас-да!". Мазкур прагматик ёндашув сабабли Хитойга хориж сармояси дарёдек оқиб келди.

Эҳтиёж одамни буюк кашфиётчига айлантиради, деган гап бор. Хитой жамиятида фикрий уйғониш, интеллектуал юксалиш давом этаётир. Мамлакат ихтироларга берилган патентлар сони бўйича жаҳонда биринчи ўринга чиқди. Айти пайтда мутараққий дунёда уч юз мингдан зиёд хитойлик талаба таҳсил оляпти.

Таниқли сиёсатшунос Сэмюэль Хантингтон "Тамаддунлар тўқнашуви" китобида илк бор "Катта Хитой" атамасини истифода этган. Америкалик олим Чин давлати, шунингдек, хитой миллатига мансуб аҳоли истиқомат қилаётган Тайвань, Ҳонконг, Сингапур ҳамда Жануби-шарқий Осиёнинг бошқа мамлакатларини жамлаб шундай атаган. Хантингтоннинг фикрича, Чин давлатининг бугунги тараққиётида ушбу улкан ҳудудда яшаётган хитой сармоядорларининг хизмати катта (*Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., "АСТ", 2003, стр. 262*).

Ҳар тўқисда бир айб деганларидек, Хитой тараққиётига тушов бўлаётган муаммолар ҳам бор. Тадқиқотларга кўра, сўнгги йиллар жамиятда табақаланиш кучайган, шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафриқа ортган. Денгиз бўйидаги шаҳарлар аҳолиси катта давлат орттириб, тўқликка шўхлик қилаётган бўлса, марказий музофотлардаги усти юпун, қўли қалта зироаткорлар жонини жабборга бериб ишласа-да, қора қозонини аранг қайнатяпти

Хитой раҳбари Си Цзинпин

(Richard Haass. *The Unraveling. "Foreign Affairs", June, 2014*).

Келажакшунос олим Элвин Тоффлер инсоният жамиятини уч тоифа – тўлқинга (аграр, индустриал ва супериндустриал) бўлган эди. Конфуций ватанида бугун учала тоифага хос белгиларни кўриш мумкин. Айрим минтақалар ҳамон аграр босқичда қолаётган бўлса, айримлари аллақачон индустриал ёки супериндустриал даврга қадам қўйган.

Ўлка равнақида ғов бўлаётган иллатлардан яна бири – коррупция. 2013 йил 14 мартдан Хитой раҳбари сифатида иш бошлаган Си Цзинпин дастлабки маърузаларидаёқ коррупция, порахўрликни қоралаб, партия аъзоларининг халқдан узоқлашиб кетганини танқид қилди. Саркотиб Цзинпин ҳокимиятга келгач, ҳукумат тизимидаги юзлаб нобоп амалдор жазога тортилди, қуюшқондан чиққан ўнлаб юқори мартабали коммунистнинг баҳридан ўтилди. Замонавий Хитой тарихидаги коррупцияга қарши омонсиз кураш ҳали тўхтагани йўқ (*Shai Oster. President Xi's Anti-Corruption Campaign Biggest Since Mao. <http://www.bloomberg.com/news/articles/2014-03-03/china-s-xi-broadens-graft-crackdown-to-boost-influence>*).

Тараққиётга қурбонсиз эришиб бўлмайдиган шекилли. Мамлакатнинг иқтисодий қудрати ошгани сайин экологик вазият қалтислашяпти. Қолаверса, Хитой интеллектуал ҳуқуқнинг бузилиши борасида ҳам "пешқадамлик"ни қўлдан бермай келмоқда. Дунё бозорида бирор харидорғир маҳсулот пайдо бўлиши билан чапдаст "ишбилармон"ларнинг икки томчи сувдек ўхшаш нусхасини яратаётир. Дейлик, Оврупо бозорида фалон пул турадиган "Rolex" соати ёки Америкада отликқа топилмаётган сўнгги русумдаги "iPhone"нинг қалбаки хитойи нусхаси кепак нархида сотиляпти. Шу боис халқаро ташкилотлар Пекин маъмуриятига тараққиёт ва атроф-муҳит муҳофазаси бўйича олтин ўрналиқни топиш, муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш, фирибгарларнинг танобини тортиб қўйишни тавсия этипти.

Омад... кучлиларга кулади

Ер курраси – манфаатлар тўқнашадиган майдон. Аччиқ ҳақиқат шуки, бу майдонда ҳақ олинади, берилмайди! Бир осмон остида, бир замин устида умргузаронлик қиладиган миллатлар ҳақ-ҳуқуқи учун курашишга мажбур. Юзхотир қилган, андишага борганлар оғзидаги ошини олдириши ҳеч гап эмас.

Ўтган асрда собиқ Иттифоқ сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жабҳада Американи жиловлаб тургани маълум. Шўро салтанати қулагач, Вашингтон геосиёсатда якка етакчига айланди. Унинг айтгани айтган, дегани деган бўлиб қолди. Энди эса Пекин бой берилган мувозанатни тиклаш тараддудида.

Хитой зиёлилари наздида, XIX аср охиридан XX аср ўрталаригача бўлган муддат мамлакат тарихининг шарафсиз саҳифалари саналади. Боиси – айна шу даврда яхлит давлат тариқдек ҳар томонга сочилиб кетди, тамаддун бешиги бўлган заминга истилочилар қадами тегди. Жисмига пайконлар санчилган "Сариқ аждар" кўп йиллар бош кўтаролмай, Буюк девор ортида жароҳатлари битишини кутди. Бугун эса Конфуций ватандошлари

"Сариқ аждар"нинг катта сиёсатга қайтиш вақти келганини очиқ-ошкор айтаётир.

Пекин маъмурияти кўпроқ Вашингтон манфаатларига хизмат қиладиган ҳозирги халқаро тартибга осонгина кўнадиганга ўхшамайди. Хитойлик олим Жин Кэнронг мутараққий дунёда шаклланган халқаро тартиб ривожланётган мамлакатлар манфаатига зид, деган фикрда. Унинг хулосасига кўра, "Зўрники тегирмон юритар" қондасига таянган мазкур геосиёсий модель глобал муаммоларни ҳал этишга ожиз. Сиёсатшунос олим Хитой беш юз йиллик Фарб гегемонлигига барҳам бериб, сайёра тинчлигини сақлаш бўйича муқобил йўл таклиф этишига қатъий ишонади (*Jin Canrong. Big Power's Responsibility: China's Perspective. Beijing, "China Renmin University Press", 2011, p. 241-254*).

Хитойнинг бу йўлдаги саъй-ҳаракатлари Фарбда ва кўшни ўлкаларда ташвиш уйғотаётганидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Либерал фарбликлар яккапартияли тизимни ҳазм қилолмайди. Кўшни давлатлар эса "Ёмғирдан қочиб дўлга йўлиқмасак бўлгани" деган хавотирда. Гап шундаки, Хитой Филиппин,

Вьетнам, Япония, Ҳиндистон каби давлатларга низоли ҳудудлар бўйича даъво қилиб чиққан. Американинг нуфузли газетаси ёзишча, Пекин ўтмишда Чин империяси қамравида бўлган ҳудудларни тиклашга уриниб, айрим қўшнилариға муштумзўрлик қилиши ҳам мумкин (*Ely Rather, Thomas Wright. How the United States Can Counter the Ambitions of Russia and China. "The Washington Post", November 23, 2014*).

"Оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин" деган эски нақл бор. Ажабки, янги замон геосиёсатида ҳамон ана шу қоидаға риоя этилади. Аммо гоҳида бойваччаларнинг ҳам гапи ерда қолиши рост. Қуйидаги икки мисолға эътибор қаратинг:

1) Бразилия, Россия, Ҳиндистон, Хитой ва ЖАР дунё иқтисодиёти локомтивларидан саналади. Бешовлон БРИКС ҳамкорлик

гурухиға ҳам асос солган. Сайёрамиз аҳолисининг салкам ярми истиқомат қилаётган беш давлат Халқаро валюта жамғармасида 11,03 фоиз, биргина АҚШ эса 16,75 фоиз овозға эға (<https://www.imf.org/external/np/sec/memdir/members.aspx>);

2) жаҳон валюта захирасининг 30 фоизи Хитойға тегишли, "Катта саккизлик" давлатлариники эса 20,4 фоиздир (<http://data.worldbank.org/indicator/FI.RES.TOTL.CD>). Масаланинг нозик жиҳати шундаки, валюта захираси сақланадиган банкларнинг деярли ярми АҚШда жойлашган. Демак, хазина калити рақобатчининг қўлида...

Ёлғиз отнинг чанги чиқса-да, донғи чиқиши амримаҳоллигини англаб етган Хитой халқаро молиявий тизимни ислоҳ этиш, "адолатсизликка чек қўйиш" мақсадида Бразилия, Россия, Ҳиндистон ва ЖАР билан

ҳамкорликни мустаҳкамлашга интиляпти. Келгуси йил ишга тушадиган БРИКС тараққиёт банки ҳам молия бозорида Ғарб монополиясига барҳам бериши кўзда тутилган (*Чжун Хэ. Второстепенная роль, которую нельзя игнорировать. Журнал "Китай", август, 2014, стр. 24-25*). Дарвоқе, Пекин маъмуриятининг Буюк ипак йўлини куруқлик ва денгизда тиклаш, юанни дунё валютасига айлантириш, "очилмаган кўриқ" – Африка ҳамда Лотин Америкаси билан ҳамкорликни кучайтириш борасидаги саъй-ҳаракатлари ҳам ана шу стратегик мақсад йўлидаги қадамлардир.

Ўзликни англаш, миллат гурурини уйғотиш қудратли мамлакат бунёд этишнинг муҳим омилларидан саналади. Сўнги юз йилда ғурури лат еган хитойликлар бор аламини ичига ютиб келди. Елкасига офтоб теккач, тарихий меросини, кутубхоналарда чанг босиб ётган нодир манбаларни ҳарислик ила ўрганишга киришди. Конфуций таълимоти эса кўп миллионли аҳолини ягона маърифат туғи остида бирлаштиришга хизмат қиляпти.

Миллатпарварлик билан миллатчиликнинг ораси бир қадам. Буюк девор ортида кечаётган жараёнларни синчковлик билан кузатаётган мутахассислар миллатчилик хаттидан ҳам огоҳ этмоқдалар. Хусусан, америкалик сиёсатшунос Збигнев Бжезинский Хитойда миллатчиликнинг кучайиши муқаррар фожиаларга сабаб бўлиши, бинобарин, этник низоларнинг олдини олиш, улуслараро тотувликни таъминлаш ўта долзарб вазифа эканини уқтиради (*Zbigniew Brzezinski. China's biggest challenges stem from success. March 18, 2013. <http://www.globaltimes.cn/content/768876.shtml>*).

Шу кунларда дунё ҳамжамияти айрим халқаро масалалар бўйича Хитой раҳбариятининг озғини пойлаётгани сир эмас. Бу ҳолатни мамлакат БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоси экани билангина изоҳлаш тўғри бўлмас. Ҳозирги нотинч шароитда Хитой дипломатия воситасида ўз нуфузини янада ошириш имконига эга. Бунинг учун Пекин маъмурияти Сурия, Фаластин-Исроил, Эрон билан боғлиқ зиддиятларни ҳал этиш, умуман, Яқин Шарқда тинчлик ўрнатиш борасида фаолроқ бўлиши лозим. Ироқ

уруши ва араб мамлакатларидаги инқилоблардан кейин минтақа давлатлари Америка билан эҳтиёткор муносабатни маъқул кўряпти. Хавфсизлик Кенгашининг бошқа доимий аъзолари – Буюк Британия, Франция ва Россиянинг "собиқ мустамлакачи" деган номи бор. Хитойнинг эса тилқисиклик жойи йўқ, у бетараф мамлакат сифатида бемалол муқобил "йўл хариталари"ни таклиф этиши мумкин.

Хитой Марказий Осиё "юраги" – Ўзбекистон билан ҳамкорликка ҳам алоҳида эътибор қаратаётир. 2012 йил июнда икки давлат ўртасида Стратегик шериклик тўғрисида ҳужжат имзоланган. Турли соҳалардаги ҳамкорлик дўстлик, манфаатдорлик ва тенгхуққилик асосида кенгайиб боряпти. Хитой раҳбарияти фикрича, мамлакатлар ўртасидаги жуғрофий масофа узоқ бўлишига қарамай, икки халқ руҳан яқин, таъбир жоиз бўлса, бири қош, бир кўздир (*Wu Jiao. Xi 'travels in time' along the ancient trade route. "China Daily", September 10, 2013*).

"Уч оғайни"

Кейинги вақтларда Ғарб матбуоти Хитой қурулганига жуда катта маблағ сарфлаётир, дея бонг урмоқда. Пекин маъмуриятининг ишонтиришича, мудофаа соҳасига расамади билан ақча ажратилаётир. Айрим мурасасиз оммавий ахборот воситаларида янада кескинроқ тахминлар илгари суриляпти. Масалан, Вашингтонда юз минг нусадада чоп этиладиган нуфузли "Foreign Policy" журнали Хитой билан АҚШ ўзаро урушга тайёргарлик кўряпти, дея жар солди, ҳозирги вазиятни эса "жанг арафасидаги сукунат" деб атади (*Michael Pillsbury. China and the United States are Preparing for War. "Foreign Policy". November 13, 2014*).

Ўнлаб давлатда биродаркушлик урушлари кечаётган қалтис даврда яна қирғинбарот ҳақида кароматгўйлик қилиш кимга керак бўлиб қолди? Подадан олдин чанг чиқаришдан мурод нима? Муайян гуруҳлар омма орасида таҳлика уйғотиб, ғазнадан мудофаа соҳасига кўпроқ пул ундиришни кўзлаган бўлса ажаб эмас. Қолаверса, одатда ёлғондакам тўс-тўполонлар баҳонасида ҳарбийлар ҳам

синовдан ўтказилади. Нафсиламри, Хитой–АҚШ уруши ҳақидаги хабар асоссиз эканини кўрсатувчи далиллар етарли.

Қудратли мамлакатларнинг бугунги жанг тактикаси кечагидан фарқ қилади. Улар имкон қадар ўзаро қуролли тўқнашувдан тийилади, пичоқ бориб суякка қадалганда ҳам бир-бирига учинчи давлатлар қўли билан ҳужум қилади. Бу – биринчидан.

Иккинчидан, ядро қуролига эга АҚШ ва Хитойнинг тўқнашуви курраи арзни меҳваридан чиқариб юбориши тайин. Она сайёрада бу тариқа "муддатдан илгари" қиёмат кўпишига эса азбаройи соғлом фикрли арбоблар йўл қўймаслигига ишонгингиз келади.

Учинчидан, Америка сингари етакчи давлат билан ҳарб майдонида беллашиш Хитойнинг ташқи сиёсат концепциясига ҳам, иқтисодий тамойилларига ҳам тўғри келмайди.

Тўртинчидан, икки етакчи мамлакат ўртасидаги ҳар қандай ихтилоф дўппидек Монако шаҳар-давлатидан тортиб бепоеън Канадага қадар ўз таъсирини кўрсатади. Вашингтон ва Пекингга ипсиз боғланган казо-казо давлатлар эса иш қуролли тўқнашувгача боришига йўл қўймаслиги табиий.

Тўғри, бу икки томоннинг муносабати доим ҳам силлиқ кечмаган. АҚШ 2011 йили эълон қилган ҳарбий доктринада Осиё-Тинч океани минтақаси стратегик аҳамиятли ҳудуд сифатида қайд этилган. Вашингтон ушбу доктрина асосида Хитойнинг ён-атрофида жойлашган мамлакатлар билан ҳарбий ҳамкорликни кучайтиряпти. Лекин бу каби тарангликларга қарамай, икки давлат бир-бирига қурол ўқталишгача бориши даргумон, сих ҳам, кабоб ҳам қуймайдиган бир йўл топилиши аниқ.

Иқтисод бўйича Нобель мукофоти соҳиби, Колумбия университети профессори Жозеф Стиглиц фикрича, АҚШ ва Хитой глобал муаммоларни ҳал этишда бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиши даркор. Олим Вашингтон–Пекин муносабати бутун сайёра тақдирига таъсир этувчи омиллардан эканини таъкидлайди (*The Chinese Century*. Joseph E. Stiglitz. <http://www.vanityfair.com/business/2015/01/china-worlds-largest-economy>). Айни пайтда глобал муаммолар юзасидан Америка–Хитой мулоқоти жонлангандек. Икки қўчқорнинг

боши бир қозонда қайнайдим, йўқми – буни энди вақт кўрсатади.

Хитой стратеглари геосиёсатнинг фаол иштирокчиси бўлмиш Россия билан ҳам дўстона муносабатни сақлаб қолиш ниятида. Бир қутбли дунёни кўп қутблига айлантириш ғояси Пекин ва Москвани боғлаб турган мустаҳкам ришталардандир. Ўтган аср ўрталаарида шўро давлати эндигона тетапоя қилаётган Хитойга ёрдам бўлини чўзиб, оғаларча бошини силаган бўлса, янги юзйилликда кучлар нисбати кескин ўзгарди: кечаги мўмин-қобил, ройиш ука бугун кироий акага айланди. Эҳтимол шу боисдир, россиялик баъзи сиёсатчилар қўшни юртга сир бой бермасликни афзал билади. Узоқ йиллар Москва шаҳрига ҳокимлик қилган Юрий Лужков эса Россия келажакда Хитойнинг вассали бўлиб қолиши мумкин, деб огоҳлантиради (*Лужков Ю. "Жёлтый дракон" загребает жар распри Европы и России. "Совершенно секретно", 16 декабрь, 2014*).

Илм аҳли Хитойнинг эртанги куни борасида турфа фикрда. Айрим олимлар нуқтаи назарига кўра, "Чинликларнинг боши мисдан, оёғи пўлатдан эмас, келгуси йилларда тараққиёт аравасини тортишга уларнинг қурби етмай қолади". Яна айримлари "Хитойда яқин муддатда давлат тўнтариши амалга оширилиб, ғарбона демократик тузум ўрнатилади" қабилидаги фаразларни илгари суради. "Хитой нима истайди?" (*What China Wants*) китоби муаллифи Том Докторофф мазкур гипотезани рад этиб бундай ёзади: "Хитойликлар азалдан тартиб-интизомни хуш кўради, бесаранжом юртда фаровонликка эришиб бўлмаслигини ҳам теран англайди. Эҳтимол, вақти келиб Хитой Сингапурдаги каби сиёсий тизимга ўтар, аммо у ерда американча ёки овруповий тузум ўрнатилади деб хомтама бўлмаган маъқул" (*Tom Doctoroff. The Top Ten Myths of Modern China. "The Huffington Post", May 18, 2012*).

Хўш, хитойликларнинг ўзи қандай фикрда, дерсиз. Сиёсат борасида қатиқни ҳам пуфлаб ичишга ўрганган бу халқ пасту баланд гапларга жилла эътибор бермай туну кун меҳнат қилаётир. Раият ҳам, аркони давлат ҳам "Сусамбил"га етиш йўлида ҳали кўп тер тўкмоқ лозимлигини яхши билади.

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

QADRIYATLAR TO'QNASHUVI

Гўдакликдан онгимизга сингдирилган, тарихан шаклланган, жамият қабул қилган анъанавий қарашлар, жиддийроқ ўйлаб кўрилса, ўзаро зиддиятли. Текширмасдан, уларга қандай эшитган бўлсак, шундайлигича ишониб яшаймиз. Инсон дунёқараши бир-бирини инкор этувчи жиҳатларга тўла. Ана шундай зиддиятли жиҳатлар қадриятлар соҳасида кўпроқ учрайди. Бугун қадрият дея ишониладиган демократияни олайлик. Демократия аслида қадрият эмас, қадриятлар йиғиндисидир. Муаммо шундаки, демократик қадриятлар доим ҳам ўзаро мувофиқ келавермайди. Демократиянинг заифликлари ҳақида кўп гапирилган. Айниқса, озчилик ва кўпчилик ҳуқуқларини мувофиқлаштириш, санъат, адабиёт, умуман, маданият намуналари сифатининг ялпи пасайиши, шахс ва жамият ҳуқуқ-манфаатларини таъминлашда адолатли мувозанатни сақлашнинг мушкуллиги, нобоп кимсаларнинг ҳокимият тепасига чиқиб олиш эҳтимолининг юқорилиги, омма фикрининг беқарорлигию уни манипуляция қилиш имкониятининг мав-

жудлиги билан боғлиқ масалалар аксил-демократ ва демократ мутафаккирларнинг баҳс мавзуси бўлиб келган.

Турли маданият, динлар мулоқоти жадаллашган бугунги шароитда айнан демократик қадриятлар билан боғлиқ яна бир муаммо қалқиб чиқмоқда. Шу – икки муҳим демократик қадрият ўртасидаги жиддий қарама-қаршилиқнинг ортиб бораётганидир. Бу ўринда, бир томондан, сўз, матбуот эркинлиги, иккинчи томондан, эътиқод эркинлиги ёки инсонларнинг иззат-нафси, шаънини ҳимоялаш билан боғлиқ қадриятлар хусусида сўз бормоқда. Агар қадриятни шахс ва жамият манфаатларига хизмат қилувчи меъёр, эътиқод ёки хатти-ҳаракат деб таърифла-

сак, юқоридагиларнинг қадрият эканига шубҳа йўқ. Уларнинг бирини иккинчисидан устун қўйиш ёки бу борада чуқур ўйламай қарор чиқариш жиддий салбий оқибатларга сабаб бўлиши мумкин. Демократия назариётчилари ҳар икки қадриятни бирдек ёқлаб келган. Аммо назарияда тўғри кўринган нарса амалиётга кўчгач, айниқса, ижтимоий муносабатларда акс натижалар бериши ғайриодатий ҳол эмас. Қадриятларимиз дея уларни бирин-кетин санаш бошқа, уларни бир вақтда ҳаётимизга татбиқ қилиш бошқа экан.

1988 йили Салмон Рушдийнинг "Шайтоний оятлар" романи чоп этилгач, оятуллоҳ Ҳумайний мусулмонларни асар муаллифини ўлдиришга даъват қилгани (ўзга давлат фуқаросига, ўзга давлат ҳудудида амалга оширган иши учун!), китобни япон тилига ўгирган таржимоннинг ўлдириб кетилгани, исломни ҳақоратлашда айбланган карикатура ва кинофильмлар ижодкорларига суиқасдлар уюштирилгани, 2008 йили АҚШнинг йирик ноширлик компанияси Random House Шерри Жонснинг "Мадина жавоҳири" тарихий романини босмахонадан қайтиб олишга мажбур бўлгани, жорий йил бошидаги Париж воқеалари... Ҳўш, булар нимадан далолат бермоқда? (Бу ҳолат Маърифатчилик давригача черков ва сўз эркинлиги ўртасидаги таранг вазиятни эсга солиди.) Бир томондан, диний гуруҳ, ташкилотлар диний туйғунинг камситилишини тақиқловчи қонунлар жорий этиш талаби билан ҳукуматларга босим ўтказаяётган бўлса, бошқа томондан, сўз ва матбуот эркинлигини ҳимоя қилувчи халқаро ташкилотлар демократиянинг асос қадрияти топталаётганидан бонг урмоқда. Масала ҳатто БМТ даражасида кўриб чиқилди. 2005 йили БМТ Бош Ассамблеясининг 60-сессиясида "Динларни обрўсизлантиришга қарши резолюция" лойиҳаси овозга қўйилди. Резолюция Ғарб ва Жанубий Америка мамлакатларининг қарши овози сабаб тасдиқланмади. Япония ва Жанубий Кореядан бўлак Осиё мамлакатлари ё резолюцияни ёқлаб овоз берган, ё бетараф қолган. БМТ Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаши 2010 йилгача мусулмон давлатлар ва

Ислом Конференцияси Ташкилоти тақлифига биноан айтиш шу мазмундаги резолюция лойиҳаларини ишлаб чиқиб, бир неча марта Бош Ассамблеяда овозга қўйган. Ниҳоят 2011 йили Инсон ҳуқуқлари бўйича кўмита Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 19-моддасига 34-сонли шарҳни эълон қилди. Шарҳда диний ва бошқа эътиқодларни танқид қилувчи материалларни тақиқлаш ёки уларга чеклов қўйиш, шунингдек, баъзи мамлакатлардаги куфр тўғрисидаги қонунлар Пакт шартларига хилоф экани таъкидланади (*Human Rights Committee. General Comment No. 34. 11-29 July 2011, URL: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/GC34.pdf>, retrieved 11 January 2015*). Ушбу Пакт ва Кўмитанинг унга шарҳлари, Бош Ассамблея ва Кенгаш резолюцияларидан фарқли ўлароқ, мажбурий характердадир. БМТ доирасида ўн йилдан ортиқ давом этган тортитувлар масалага ёндашувда Ғарб ва Шарқ қарама-қарши кутбларга ажралиб қолганини кўрсатди.

Мақоланинг тахминий қисмига ўтишдан аввал сўз эркинлиги ҳам, диний эътиқодни оммавий намоёиш қилиш эркинлиги ҳам мутлақ эмаслиги, улар жамият ва шахс манфаатларини кўзлаб чекланиши мумкинлигини таъкидлаш ўринлидир. Шу боис мақолада сўз ва дин эркинлиги билан боғлиқ мулоҳазалар мутлақ маънода эмас, балки уларнинг ўзаро муносабати нуқтаи назаридан таҳлил этилади. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, фикр юритиш, тафаккур қилиш, муайян таълимотга эътиқод қилиш ёки қилмаслик ҳар бир инсоннинг онгу шуури, ботиний оламига дахлдор бўлиб (*forum internum*), у беистисно таъминланиши лозим (*Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, 4-модда, 2-қисм*). Бироқ фикр сўзга айланса, қоғозга тушса, эътиқод ботиндан зоҳирга кўчса (*forum externum*), бинобарин, ижтимоий аҳамият касб этади. Бу эса шахсдан муайян даражада масъулият талаб қилади.

Сўз ва матбуот эркинлиги жамиятдаги иллатларни юзага чиқариш, уларни бартараф этиш, ҳокимиятнинг демократик қадриятлар-

дан оғиб кетиши олдини олиш, ғоялар хил-ма-хиллигини таъминлаш, илмий ва бадий ижодга йўл очиш, фуқаролар онгини уйғотиш, шахснинг ўз қобилиятларини рўёбга чиқаришига кўмак беришда бемисл аҳамиятга эга қадрият саналади. Унга беписандлик сабабли фуқароларда лоқайдлик, раҳбарларда масъулиятсизлик ва худпарастлик авж олади; жамиятда самимият ўрнини мунофиқлик эгаллайди. Виждон эркинлиги эса инсоннинг маънавий эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ ва инсон айнан инсон бўлгани учун ҳам таъминланиши зарур ҳуқуқдир. Виждон эркинлиги деганда муайян динга эътиқод қилиш, бошқа динга ўтиш, унинг кўрсатмаларига риоя этишдаги ихтиёрийлик ёки умуман ҳеч бир динга эътиқод қилмаслик назарда тутилишини тушунсак, сўз эркинлиги ва виждон эркинлиги ҳуқуқи ўртасида зиддият йўқ. Аксинча, сўз эркинлиги виждон эркинлигини таъминлашда муҳим воситадирки, кишиларга ўз диний туйғуси ва фикрларини ўртоқлашиш имконини беради. Диний йўналишдаги матбуот нашрлари, китобларнинг чоп этилиши виждон эркинлигининг эмас, балки айнан сўз эркинлигининг маҳсулидир. Виждон эркинлиги ҳуқуқи шахснинг ўз диний эътиқоди-га эга бўлиши ва унга эмин-эркин амал қилишини таъминлайди, фикрни етказиш эса сўз эркинлигига дахлдор. Шундай экан, диний гуруҳлар нафақат виждон эркинлиги, балки сўз эркинлиги учун ҳам курашиши лозим. Бироқ амалиётда, афсуски, бундай эмас. Сўз эркинлигини чеклаш учун курашда диний ташкилотлар, гуруҳлар ва уларнинг раҳнамолари етакчи. Хўш, сўз эрки ва виждон эрки ўртасида қарама-қаршилиқ йўқ экан, у ҳолда қайдан бунча жоҳорлар? Бизнингча, инсонда фақат ўзим гапирсам, ўзимгина ҳукмронлик қилсам, бошқалар менгагина, менинг таълимотимгагина эргашса қабилдаги даъво бор. Айримлар муҳолиф томоннинг сўз эркинлиги чекланса дейди. Баъзи экстремистик гуруҳлар, бир томондан, Ғарбдаги сўз эркинлигидан фойдаланиб, ўз таълимоти-ни ёйишга, тарафдорларини кўпайтиришга уринса, бошқа томондан, айна шу гуруҳлар, ўзини танқид қилган ёки масхаралаганларни кўрқитади, таъқиб этади, ўлдиради ёки ўзи

фойдаланиб келган сўз эркинлигини чеклаш учун курашади. Бу, қудуддан сув ичиб, чанқоғи қонгач, душманларим ичмасин дея уни кўмиб ташлаш ёки қудуқ қазиганларга раҳмат айтиш ўрнига лаънат ўқишдек гап. Ёки бир дин вакили бошқа динни беаёв танқид қилгани, масхаралагани ҳолда, дўппи тор келганда бунга имкон берган қонунларни адолатсиз деб жар солади. Ҳукуматларнинг эса мувозанат сақлолмай боши қотган.

Хўш, диний туйғуни ҳақоратлашни қайси демократик қадриятлар нуқтаи назаридан қоралаш мумкин? Ёки демократия диний туйғуларга нисбатан беписандми? Виждон эркинлиги борасидаги қонунлар эътиқод эркинлигини таъминласа-да, эътиқодларни танқиддан муҳофаза этмайди. (Танқид оғзаки, ёзма – дейлик сатирик асар кўринишида – бадий ва ҳужжатли фильм ёки карикатура кўринишида ҳам ифодаланиши мумкин.) “Бамайлихотир” эътиқод қилавер, бироқ эътиқодингни кимдир танқид қилса, уни тўхтатмайман қабилда иш тутати. Танқиддан иммунитет ҳуқуқи ҳам борми ўзи? Инсоннинг обрў-эътибори, унинг шахсиятини ҳимоя қилиш учун талай меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилган. Бироқ таълимот инсон эмас-да! Диний туйғуни ёки умуман диний таълимотни ҳимоя қилиш учун дастакни қаердан олиш мумкин? Бу борадаги далилларни икки турга ажратса бўлади – шахсият дахлсизлиги ва аксилзўравонлик.

Шахсият дахлсизлиги. Инсон қадр-қиммати, шаъни, туйғулари олий қадрият сифатида қонунларда акс этиши ва қонун орқали ҳимоя қилиниши керак. Шу нуқтаи назардан, диний таълимот баъзи инсонлар учун ниҳоятда улуғ қадрият саналгани, диний эътиқод эса шахсиятнинг узвий бўлаги экани боис, динни масхаралаш, уни ҳақоратлаш шахсни

хақорат қилишга тенглаштирилиши лозим. Динни шахсият билан тенглаштириш лозим деб ҳисобласак, уни қонун ижодкорлигида ҳисобга олиниши зарур бўлган принципга айлантисак, қуйидаги муаммоли вазиятлар юзага келиши мумкин:

а) Исломи динига кўра, пайғамбарларни ҳақоратлаш гуноҳи кабира саналади. Насронийлар ва яҳудийларнинг муқаддас китоби бўлмиш “Қадимги Аҳд”да исломда нихоятда қадрланадиган баъзи пайғамбарлар ёлғончи, қонхўр, ахлоқсиз кишилар сифатида тасвирланади. Мусулмон юртларида яшовчи насронийлар ўз матбуот нашрларида шу ҳақда ёзса, бу исломий эътиқодга ҳақоратми ёки йўқ? Ёки “Исо – худодир” деган насронийча қарашни мусулмонлар қандай баҳолаши керак? Бир мусулмон “Исо худо эмас” деса, Исонинг илоҳлигига эътиқод қилувчи насронийнинг диний туйғусини ҳақоратлаган бўладими? Мутаассиб насроний мусулмоннинг бу қилмишини қандай баҳолайди?

б) Ўтмишда яшаб ўтган мутафаккирларнинг асарларида динлар ҳажв қилинган бўлса, бугун ўша асарлар тақиқланадими? Масалан, Дантенинг “Илоҳий комедия”си ни ўтда ёқиш керакми? Католик черкови юритган “Тақиқланган китоблар индекси”ни (*Index Librorum Prohibitorum*) эслайлик. Боккаччо, Сервантес, Декарт, Локк, Свифт, Руссо, Кант, Бальзак, Гюго, Стендал... Кимларнинг номлари бор эди унда?! Улар диний ақидалар, руҳонийларнинг бузуқ феъл-атворини танқид, керак бўлса ҳажв қилган эди. Бугун баъзи исломий ташкилотлар, давлатлар ўтмишда Черков йўл қўйган хатони такрорлашга – китобларни ёқиш, муаллиф ва ноширларни қўрқитиш, уларнинг эркини чекашга тайёр. (Ўзининг “бузуқ” ғояларига асосланиб, Библиянинг нуфузига соя солмоқчи бўлган, унга эътиқод қилувчиларнинг туйғуларини “таҳқирлаган” Жордано Бруно ўтда ёқилган. Ўша вақтларда Рим папалари, инквизиторлар ўйнаган ролни бугун экстремистик ташкилотларнинг раҳнамолари, айрим оятуллою шайхлар ўйнамоқда.) Мумтоз асарлар қимматини тўғри баҳолай олмаган диний институтлар бундан

буён узоқни кўзлаб оқилроқ йўл тутишига, яна ўшандай “индекс”лар тузилмаслигига ким кафолат бера олади?! Зоҳиран баҳо берилса, Хайёмнинг рубоийлари куфрга тўла – диний эътиқод ва туйғуларни камситгандек, устидан кулгандек таассурот уйғотади. Ўшандай рубоийларни бугун бирорта шоир ёзиб эълон қилса, уни ҳам таъқиб этишлари ҳеч гап эмас. Зеро, экстремистик кайфиятдаги киши зоҳирдан ҳукм чиқаради ва ўзига ёқмаган жиҳатларни кўпроқ эслаб қолиб, шулардан таъсирланади.

в) Агар таълимотни қоралаш ўша таълимотга эътиқод қилувчини ҳақоратлашдир десак, у ҳолда либерализм ёки социализмни танқид, ҳажв қилиш ашаддий либералист ёки социалистни ҳақоратлаш ҳисобланадими? Дейлик, либералист социализм текин-томоқлик ва дангасаликка етаклайди, деб мақола ёзса, социалистнинг шахсиятига теккан саналадими?

г) Диний туйғу ва шахсият дахлсизлиги айнанлаштирилса, у ҳолда миллий, ирқий, гуруҳий, партиявий, жинсий туйғуларни ҳам қонун йўли билан ҳимоя қилиш керакми? Масалан, бир олмон олмон тили имкониятлари рус тилиниқидан чандон юқори деса, рус миллатчисини ҳақоратлаган бўладими? Қандай мезонга таяниб диний туйғунини бошқа туйғулардан ажратиш мумкин? Қолаверса, мутаассиб тарафдорларга эга расистик, шовинистик, нацистик, феминистик таълимотлар бордирки, улар ҳам кимлар учундир олий қадрият саналган ёки саналади. Эътиқод қилинган таълимотлар шахсиятнинг узвий қисми сифатида эътироф этилса, ис-талган танқидни кимнингдир шахсиятига тажовуз сифатида баҳолаш ва жавобгарликка тортиш мумкин. Бу эса сўз ва матбуот эркинлигига ўлим ҳукми дегани! Бугун ғайриинсоний таълимот сифатида қараладиган ирқчилик XVIII-XIX асрларда европалик баъзи оқ танлилар онгига шу қадар чуқур сингиган эдики, уларга қора танлилар билан тенгсан дейиш, сен ҳайвон билан тенгсан дейишдек ҳақоратли таъсир қилган. Чарльз Дарвин ва “Бигл” кемасининг капитани Роберт Фиц-Рой ўртасида бўлиб ўтган дилхиралик буни яққол

кўрсатади: "Бразилиядаги Баия шаҳарчасига келганимизда капитан мен нафратланадиган қулдорликни ҳимоя қилиб, унинг афзалликларидан сўзлай кетди. Унинг айтишича, бир йирик қулдорниқига борганида ўша қулдор қулларини ёнига чорлаб, улардан "Ҳозирги ҳолатингиздан розимисиз ёки озод бўлишни истайсизми?" деб сўрабди. Қуллар бир овоздан "Кетишни истамаймиз", дебди. Капитаннинг гапидан ижирганиб, ундан "Қулларнинг ўз хўжайини ҳузурида берган жавобига ишонасизми?" деб сўрадим. У саволимдан шу қадар ғазабландики, ҳатто "Модомики, фикримга қўшилмас экансиз, бундан буён сиз билан бир каютада тура олмайман" деди. Тўғриси, кемадан ҳам ҳайдаб солиши мумкинлигидан қўрқиб кетдим" (*The Autobiography of Charles Darwin and Selected Letters, Ed. by Francis Darwin, New York: Dover Publications Inc., 1958, p. 28*). Қулдорликка қарши айтилган сўздан Фиц-Ройдек аслзода (у герцог наслидан эди), ўқимишли капитаннинг иззат-нафси лат еган эди. Қулдорлик ҳам, унинг мафкуравий асоси ирқчилик ҳам тўхтовсиз танқид қилинган. (Мутаассиб ирқчиларнинг туйғулари билан ҳисоблашилганда тўғри бўлармиди?) Қу-клук-клан каби ирқчи террор ташкилотлари ўзини таҳқирланган деб ҳисоблаган мутаассиб ирқчилар томонидан тузилгани сир эмас. Улар ирқлар ўртасидаги нотенгликни Яратганнинг иродаси деб билган. (Бу масалада одатда "Ибтидо"нинг 9-боб 25-27-оятлари далил сифатида кўрсатилади.) Яна бир мисол. Бобурийлар Ҳиндистонда аёлни ўлган эрининг жасади билан бирга ўтда ёндириш – сати одатини бекор қилганини эслайлик. Ҳиндлар муқаддас санайдиган одатни тақиқлаб, улар маҳаллий халқнинг туйғусини топтамаганми? Ахир бу мусулмонга жанозани тақиқлашдек гап-ку! Уларнинг тадбирлари билан Салмон Рушдийнинг "Шайтоний оятлар"и ўртасида қандай фарқ бор? Ёки мусулмон ва ҳинд диний туйғулари фарқлими? "Шайтоний оятлар"ни сатини бекор қилишга қаратилган тадбирлар билан муқояса қилишимиз боиси шундаки, улар – ҳар иккиси ҳам диний туйғуларга дахл қилади. Бироқ

нима учундир аксариятимиз диний туйғуларга дахл қилгани сабабли "Шайтоний оятлар" муаллифини қоралаймиз-у, бобурийларнинг тадбирларини ёқлаймиз ва ўзимиз билмаган ҳолда ноҳолис фикр юритамиз. Ваҳоланки, муайян нарсага ижобий ёки салбий баҳо бераётганимизда қандай асос ёки мезонга таянсак, ўша нарса билан бир хил хусусиятга эга бошқа нарсаларни баҳолаётганимизда ҳам айна шу мезонга суянишимиз лозим. Демак, шундан кейин ҳам туйғулар ва қадриятларни рўқач қилиб танқидни бўғиш тўғримики?

д) Виждон эркинлиги нуқтаи назаридан, инсон атеист бўлиш ҳуқуқига ҳам эга. Бир диндор атеизм ахлоқсизлик ва виждонсизликдир деса, у атеистнинг шахсиятини топтаган бўладими?

е) Бир динга эътиқод қилувчи икки кишидан бири толерантроқ, иккинчиси мутаассиброқ бўлсин. Диннинг танқид қилиниши уларга бирдек руҳий таъсир этмаслиги аниқ. Қонун ишлаб чиқиладиганда уларнинг қай бирининг муносабати эътиборга олиниши керак? Мўътадил диндор тўғри қабул қилган танқид радикалроғининг нафсониятига тегиб кетиши мумкин. Танқиднинг меъёردа ёки меъёрдан ошганини қандай аниқласа бўлади?

ё) Танқидни шоир шеър, рассом тасвир, қизиқчи латифа орқали ифода этади. Журналист мақоласи орқали етказган айна бир фикрни шеър, карикатура ёки ҳажвия воситасида ҳам ифодаласа бўлади. Танқид бир, фикр бир, восита ҳар хил. Бундай вазиятда жиддий, конструктив танқид билан, шунчаки масхараlash ёки ҳақоратлашни қандай фарқлаш мумкин? Қолаверса, 1,5 миллиард мусулмон ёки 2 миллиард насронийга бирдек маъқул келадиган танқиднинг ўзи бормикан?

Кўриниб турибдики, масала ечими жуда мушкул. Адолат принципи эса қонунларда ҳар бир шахснинг ҳуқуқи беистисно ҳимояланишини талаб этади. Дин ёки ижтимоий, фалсафий, сиёсий, ахлоқий таълимотни танқиддан ҳимояловчи махсус қонунларни ишлаб чиқиш тўғрими? Бизнингча, эътиқодни танқид қилишни шахсиятга қарши

қаратилган ҳақоратдан фарқлаш лозим. Барча мусулмонларни террорчи, хотинбоз, мутаассиб сифатида кўрсатиш таълимотни танқид қилиш эмас, балки эътиқодига кўра камситиш, ўзга диндагиларга нисбатан нафрат ва ишончсизлик уруғини сочишдирки, бу каби ҳаддан ошишларни халқаро ва миллий қонунчилик асосида тартибга солиш мумкин. Бироқ таълимотни танқид қилиш бу меъёрларни муқаррар бузади, деб айта оламизми?

Аксилзўравонлик аргументи. Сўз ва матбуот эркинлиги жамоат тартиби ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида чекланиши мумкин. Шу боис зўравонликка ундовчи, диний ёки миллий нафрат уйғотувчи, урушга тарғиб қилувчи чиқишлар тақиқланади. Диний эътиқоднинг танқид қилиниши кўп тартибсизликларга сабаб бўлмоқда. Бинобарин, бу борада чеклов ўрнатиш мақсадга мувофиқ. Бу каби чекловлар деярли барча давлатларнинг меъёрий ҳужжатларида назарда тутилган. Бироқ “Ким жамоат тартибини бузмоқда?” “Ким зўравонликка ундамоқда, ким диний ёки миллий нафратни уйғотмоқда?” “Ким урушга даъват қилмоқда?” каби саволлар пайдо бўлади. Шу каби масалалардаги чигаллик ва уларга муносабатимиздаги иррационалликни очиб бериш учун қуйидаги икки гипотетик вазиятга эътибор берайлик:

а) Бир журналда бирор дин ҳажв (ёки танқид) қилинган мақола босилди. Ўша динга мансуб жамоанинг раҳнамоси журнал муҳарририни ўлдириш ва таҳририятга ўт қўйиб юборишга даъват этди. Унинг амри бажарилди. Тартибсизликлар бошланиб кетди. Ким жазога маҳкум этилиши керак – таҳририятми ёки раҳнамо? Тартибни ким бузаяпти? Аксар кишилар бу саволга таҳририят дея жавоб берса ажаб эмас. Журналнинг ўша мақолани эълон қилишига чеклов қўйиш керакмиди? *Ҳа, албатта!*

б) Бир журналда анархизм ҳажв (ёки танқид) қилинган мақола (ёки карикатура) босилди. Радикал анархистлар журнал муҳарририни ўлдирди ва таҳририятни ёқиб юборди. Ким айбдор – таҳририятми ёки анархист-

лар? Бу саволга аксариятимиз анархистлар дея жавоб берсак керак. Журнал карикатура-ни чоп қилишига чеклов қўйиш керакмиди? *Албатта йўқ!*

Вазиятлар деярли бир хил, улар юзасидан жавоблар эса турлича. Хўш, қайси жавоб рационалроқ? Аслида асл айбдорлар бир ёнда қолиб, бегуноҳ ёки ўз вазифасини бажарган одам жазоланса, қандай бўларкан? Бир тўда мутаассибни деб, муҳим қадриятлардан бирига чеклов қўйиш керакми? Мутаассибликка қарши курашиш тўғрироқ эмасми? Аслида ким зўравонликка ундаяпти?

Баъзида туппа-тузук зиёлилар ўша журналистларни қоралагани ҳолда, элчихоналарга бостириб кириб, мутлақо бегуноҳ ёки бу ишга алоқаси йўқ одамларни калтаклаб, ҳатто ўлдирётганлар ва уларни шунга ундаган раҳнаомалар ҳақида лом-мим демаслиги ажаблантиради кишини. Туйғулари ҳақоратланганмиди уларнинг? Нега бир ярим миллиард мусулмон бош кўтармади? Ёки ўша бир тўда – мусулмон-у, қолганлар ғайридинми? Хочга михланган яланғоч аёлнинг расми тагига “Сизлар шунга сигинасизлар!” деб ёзиб босган журнал муҳаррири насроний юртида бемалол яшайверади. Насронийларда диний туйғу йўқми? Нега биров уни ўлдириб кетмайди? Экстремистларга қарши чора кўриш ўрнига уларнинг талабларига ён бериш қанчалик тўғри? Қачонлардир нацистларни тинчитиш учун Судет бериб юборилган эди. Шу билан нацистлар дўстга айланганмиди? Аслида урушга чорлайдиганлар, динлар ўртасида нифоқ уруғини сочадиганлар мутаассиб гуруҳлар экани сир эмас. Бир томонда – салб юришига, иккинчи томонда – жиходга даъват.

Бизнингча, бу ўринда муаммо динда ҳам, сўз эркинлигида ҳам эмас, мутаассиблик, ўзгаларни кўра олмаслик, сўз эркинлигидек ажойиб имконият барчага бирдек берилганини ҳазм қилолмасликдадир. Мутаассиблар кўпайиб, уларнинг ҳамиятга салбий таъсири ортгани сари уларга танқидий қаровчилар сафи ҳам кенгаяди. Бир томондан, мутаассиблик кучайса, иккинчи томондан, унга қарши танқид тиғи ҳам ўткирлашавера-

ди. Танқид тиғининг ўткирлашиши эса мутаассибларни баттар ғазаблантиради. Бу ёғи занжир реакцияси! Данияда карикатуралар эълон қилингандан сўнг баъзи мусулмон мамлакатларда рўй берган тартибсизликлар ғарблик журналистларнинг исломдан хавфсирашига ва уни янада ёмон кўриб қолишига сабаб бўлди. Бу эса уларнинг чиқишларига ҳам таъсир этмай қолмади, албатта. Демак, бу вазиятда фақат биргина ечим бор: танқидга қарши – танқид, карикатурага қарши – карикатура, кинофильмга қарши – кинофильм. Ўз жоҳилликлари, нафрат ва ғазаблари билан нафақат ўзларини, балки исломни ва бутун мусулмонларни бадном қилаётганларни оқлаб бўлмайди. Ислонинг обрўсини карикатура эмас, мутаассиб мусулмоннинг бегуноҳ одамга қарши отган ўқи кўпроқ тўкади. Кимлардир учун бу айни муддао. Бинобарин, диний туйғуни карикатурадан ҳам кўра кўпроқ журналистларни сўйиб, видеотасвирини оламга намойиш этаётганлар топтама-яптими? Қуръон ва қон томиб турган ханжар ёнма-ён кўйилган тасвирни бутун дунёга кўрсатаётганлар миллиардлаб одамлар онгида исломнинг номақбул образини яратаётганларини билишармикан?

Бизнингча, ҳукуматлар олдида вазиятдан чиқишнинг икки йўли турибди: биринчидан, фуқароларда толерантлик, кенгфеълликни тарбиялаш, таълимда шунга алоҳида эътибор қаратиш, мутаассибликка қарши изчил кураш олиб бориш; иккинчидан, ОАВни эълон қилаётган материаллари ортидан келиб чиқадиган оқибат учун масъулиятни ҳис этиш, қарама-қарши кучлар ўртасида ўйинчоқ бўлиб қолмаслик, холисликни сақлашга чорлаш, айтган сўзи учун ҳаёти хавф остида қолган ижодкорларни ҳимоя қилиш. Бунда нафақат ҳукуматлар, ноҳукумат ташкилотлар, жумладан, диний ташкилот ва ўқув юртлари ҳам фаоллик кўрсатиши зарур. Толерантликсиз ғояга қарши ғоя билан курашиб бўлмайди, маърифат ўрнини эса жаҳолат эгаллайди.

Сўз эркинлигини ниқоб қилиб, ўзгаларга туҳмат ёғдираётган, ўзга маданиятлар, динлар ҳақида нотўғри тасаввур уйғотиш-

га уринаётганларни оқлаш фикридан йироқмиз. Бироқ айтган сўзи учун инсоннинг жонига қасд қилиш, кескин чоралар кўриш муаммонинг ечими эмас. Бу каби ишлар ўзаро адоватни алангалади, бошқа софдил журналистлар, ижодкорларнинг ўз-ўзини тийишига, цензура қилишига сабаб бўлади. Оқибатда одамлар айтилиши керак гапларни ҳам дилида сақлай бошлайди. Жоҳилга жоҳиллик-ла жавоб қайтариш эса ҳар икки томоннинг обрўсини тўкади.

Европанинг ҳозирги илмий-техникавий тараққиёти пойдевори қарийб икки-уч аср давом этиб, ғалаба билан тугалланган Черков ҳукмронлигига қарши кураш, мустабид ҳукмдорлар ҳокимиятининг заифлантирилиши, сўз, матбуот ва виждон эркинлигининг қатъий қарор топиши билан қурилган. Бу ютуқлар уларга улкан муваффақиятларни келтиргани сабабли амалда юксак қадриятга айланиб улгурган. Бугун улар Черков билан эмас, бир тўда мутаассиб мусулмонлар билан ўз юртларида (!) курашишга мажбур. Уларни ҳам тушуниш керак. Қонли курашлар эвазига қўлга киритилган ҳуқуқларини кимдир чеклаб қўйишидан хавотир бор уларда. Бироқ, бошқа томондан, Ғарб ҳам мусулмонларни тўғри тушуниши зарур. Ислон олами Ғарб бошдан кечирган секуляризацияни кўрмаган. Аксар мусулмон давлатлари номигагина дунёвий. Ғарбда нафақат давлат сиёсати, балки одамларнинг дунёқараши, тафаккури ҳам дунёвийлашиб улгурган. Мусулмон олами сўз эркинлигини чинакам қадриятга айлантириши учун улар аввало бу ҳуқуқдан баҳраманд бўлиши ва шу орқали муайян ютуқларга эришиши лозим. Шундан сўнггина унинг қадрият эканини англай борадилар. Қадриятларнинг вужудга келиши, қарор топиб сўнг йўқ бўлиб кетиши миллатларнинг тарихий тараққиёти, муаммою муваффақиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Шу маънода, бир халқда юқори баҳоланган қадрият бошқасида писанд қилинмаслиги табиий. Қадриятларни сунъий тарзда бошқа миллатлар онига синдиришга уринишлар кўпинча самарасиз якун топади.

Раҳмон ҚҶЧҚОР

“QARSHINGDA HASRATLI O‘YGA TOLAMAN...”

MANIPULATION

Тарих одамни инсонийлаштиришга уриниб ўтирмайди.

Эрих ФРОММ

Биринчи манзара – XX асрнинг 70-йиллари:

Йилда икки маротаба – февраль ва март ойларида каттаю кичик бир-бирини байрам билан қутлашга “мажбур”. 23 февраль яқинлашгани сайин аёллар эркакларни, қизлар йигитларни, қизалоқлар ўғил болаларни “Совет армияси ва ҳарбий-денгиз флоти куни” билан табриклаш тадориғига тушади. Топган гул, топмаган бир боғ пиёз деганларидек, ўрта мактабнинг иккинчи синфида ўқийдиган кенжа укамни ҳам жамалаксоч синфдош қизлар китоблар билан сийлайди. Жиддийроқ, қимматроқ китобларни аллақачон катталар “талаб бўлган”, қолаверса, синфдаги ўн беш-йигирма чоғли ўғил боланинг ҳар бирига унақа китоб совға қилишга қизалоқларнинг қурби етмаслиги тайин. Бироқ байрамми – байрам, совға олиш керакми – керак. Қарабсизки...

Хуллас, 23 февраль куни ҳаммамиз қатори кенжа укам ҳам оғирдан-оғир папкасини “Мана, бари китобу оқритка, хоҳлаганлар

ўқийверсин” деб полга ташлайди-да, ўйнагани кўчага чиқиб кетади. Мен – “китоб жинниси” бу папкани ҳам орзиқиб очаман, укамга совға қилинган китобларни бирма-бир кўздан кечираман. Китобларки, юпқа, нари борса, бир-бир ярим босма табоқ чиқадиған, газета қоғозига босилган, муқоваси сал қалинроқ, кулранг ёки сарғиш қоғоздан қилинган брошюралар: “Кўсак қуртига қарши курашишнинг химиявий усуллари”, “Қорамолларни сунъий урчитишда ишлатиладиган замонавий препаратлар”, “Зотдор чўққачиликни ривожлантириш – мамлакат иқтисодий потенциалининг муҳим омили”...

Ҳар бир китобчада иккинчи синф ўқувчи қизалогининг икки тийинлик перони сиёҳга ботириб битган табриғи: “Хурматли синифдошим Запарбек! Мен сизни 23 певрал – совет армияси ва харбий денгиз плоти куни билан табриклайман. Ўқиш ва ишларингизда каттадан катта мофақиятлар тилайман. Хурмат билан синфдошиз Потима”.

Ўзим ва акамга қилинган совғалар орасида бадиий китоблар учраб қолар, улардаги тилаклар ҳам бир-биридан сал фарқланар, табрик остига каптар ё оққушингми, гулнингми расми чизилган бўларди...

Хуллас, одамлар йилда икки марта китоб дўконларига "юриш" қилар, шундоқ ҳам сийрак жавонлар шип-шийдам бўларди. Бироқ аксарият омма ўша "Совет армияси ва ҳарбий денгиз флоти"нинг менга, унга, Ўзбекистонга нима алоқаси борлиги билан мутлақо қизиқмас, 20-30-йилларда у ўз халқи бошига не-не кулфатлар солганини билмас ҳам эди...

Иккинчи манзара – XX асрнинг 15-йили:

"...Оломон Ҳожининг оёғидан судраб чорраханинг ўртасидаги майдонга олиб тушди. Ғазабга келган халойиқни ҳеч қандай қудрат тўхтата олмас эди. Ҳожига кўли ета олган ва ета олмаган ҳар бир мусулмон ишқилиб бирор мушт уришними, бирор марта тепишними савоб деб билар эди. Арининг инига чўп суққандай чуввос тўполон ичида ҳеч ким ҳеч кимни танимас эди..."

Хожининг бутун кийим-бошлари лойга, қон-қусга беланиб кетган, пошналар этикларнинг зарбидан ўйилган кўзлари, эзилиб кетган жағлари таниб бўлмас ҳолга келган, баданида соғ жой қолмаган, жонини аллақачон Ҳаққа топшириб, бир халта гўштга айланган эди. Шундай бўлса ҳам оломоннинг ғзаби ҳали таскин топмаган, уриш давом қилар эди...

Ярим соатдан мўлроқ вақт ўтгандан кейин халойиқ ўз-ўзидан тарқала бошлади. Унда-бунда қолган тўп-тўп одамлар бир-бирларидан ўсмоқчилаб, ҳеч гапдан хабарлари йўқдай:

– Ўзи нима гап, кимни оломон қилишди? – деб суриштирган бўлар эдилар.

Ваҳоланки, текшириб кўрганда, биринчи муштни урган киши шуларнинг ўзи бўлиб чиқар эди... (Ғафур Ғулом. "Шум бола" қиссаси.)

Учинчи манзара – XX асрнинг 14-йили:

"– Тўғри, – деди кўш кўзойнакли мулла уста Мирсалим, – баъзан англашилмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Чунончи, ўт-

ган йили Зангиота сайлида шундай бир воқеа бўлди: сумбуланинг ўрталари, жума куни эди..."

Намозжумага азон айтилиб қолди. Одамлар катта хонақонинг саҳнини ва унга қўшилган атроф майдонларни шамалоқдек

эгаллаб, намозга тайёрланиб турибдилар.

Ҳамма имомга иқтидо қилиб "Оллоху акбар" дейилиши билан, намоздан кечикibroқ қолган бир банда олдинги сафга ўтиб кетатуриб ўртароқ сафдаги бир танишининг киссасидан ярмидан кўпи чиқиб, тушиб кетай деб турган бўз ҳамёнга кўзи тушиб қолади. Шу ҳамённи меҳрибончилик билан киссасига ичкарироқ солиб қўймоқ учун қўл уради. Буни қаторда турган яна бир мусулмон кўриб қолиб, намозини бузиб "Дод, мусулмонлар, хонақога кисавур оради!" деб бақиради ва ҳалиги шўрликнинг ёқасига ёпишиб муштлай бошлайди. Мачитдаги имом бошлиқ ҳамма мусулмонлар ҳам намозларини бузиб, ҳалиги паррехтани дўппослай кетадилар.

"Ҳой, ҳой, тўхтанг, ўзи нима гап?" деганга қулоқ соладиган одам йўқ. Ҳаш-паш дегунча ўлакса қилиб, мачитнинг саҳнига олиб чиқадилар, бу ерда ҳам кўзига қон тўлган оломон шўрликни уракетади, ўлдириб хотиржам бўлгандан кейин:

– Ўзи нима гап, нима қилди, ким бошлаб урди, ким ушлади, кимнинг ҳамёни? – деган сўзлар чиқа бошлайди...

– Мана бу тикка жаннатга боради, – деди Ҳожи бобо, – ҳа, шунақа, бесўроқ, беисток жаннатга тушиб кетаверади.

– Шариатимиздан айланай, мусулмончилигимиздан айланай, ҳимоятимиздан, ҳамиятимиздан айланай, оломондан айланай... оломондан ўргилай, – деди гиёҳвандлардан биттаси... (Яна ўша қиссадан.)

Тўртинчи манзара – XX асрнинг 80-йили:

*Машраб осилганда қаёқда эдинг?
Лорка отилганда қаёқда эдинг?*

*Суриштирганмидинг Қодирийни ё,
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?*

*Ҳукмлар ўқилур сенинг номингдан,
Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.*

*Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
Нечун томошага бунчалар ўчсан?*

*Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
Қачон халқ бўласан эй, сен – оломон?!*

(Абдулла Орипов. "Оломонга" шеъри.)

Бешинчи манзара – XXI асрнинг 10-йиллари:

Яқин Шарқ мамлакатлари, Африка китъаси шимолидаги баъзи давлатларда кўчани тўлдириб ҳайқираётган оломон йўлида учраганки нарсани уриб-янчиб, муҳолиф томон вакиллари отиб-ёқиб, охир-оқибат, қачонлардир ўзи сайлаган давлат раҳбарини уйи ёхуд саройидан тутиб чиқиб, тепиб-муштлаб қора қонга беламоқда, атрофдагилар "ноёб" манзараларни қўл телефонига муҳрлаб қолиш дардида. Энди неча йиллар тўхтамай, бир-бирига уланиб кетаверадиган мана шу хунрезликларга гугурт қаққан давлатлардан бирининг лавозимдор нусхасига "демократияга қарши бўлган" собиқ президентнинг қонга беланган мурдаси туширилган тасвирларни кўрсатиб ҳисобот беришганида, унинг юпқа, нозик лаблари завқ билан чўччайиб, "В-а-у-у!" деган овоз чиқаради...

Олтинчи манзара – XXI асрнинг 14-йили:

Дунёга "Маҳобҳорат"дек, "Рамаяна"дек буюк дурдоналарни, Рабиндранат Тҳокур, Назрул Исломдек донишмандларни, Раж Капур, Вишванатан Ананддек истеъдодларни берган Ҳиндистон пойтахти кўчаларини тўлдириб "гей-парад" ўтаётганини "Euronews" телеканали "No comment" рукнида намойиш қилмоқда...

Эслаб ўтилган барча манзараларнинг "асосий қахрамони" – ОЛОМОН! Фанда "оломон психологияси" деган атама мавжуд. Мутахассислар мазкур атамага берган кўпдан-кўп таърифларни келтириб ўтирмайлик-

да, деярли ҳар биримиз гўвоҳи ёхуд бевосита иштирокчиси бўлган, ўша атама моҳиятини кўз олдимизда гавдалантирадиган қалтис вазиятларни ёдга олайлик.

Ўтган асрнинг 80-йиллари охирида бутун собиқ иттифоқ республикаларидаги сингари бизнинг юртимизда ҳам митингбозликлар авж олган эди. Ҳали у, ҳали бу муаммо сабаб кўчага чиққан минглаб киши хиёбон ва майдонларни тўлдириб оқар, одамнинг юраги ва руҳиятини бирдан кўзгаб ташлайдиган ўткир қақирқлар янграр, ўша оломон орасида зиёлилар, талаба ёшлар – бир сўз билан айтганда, ўқиган-тушунганлар ҳам оз бўлмас эди. Олдинда бораётган ёхуд майдон ўртасидаги минбарга чиқиб, микрофонни қўлга тутганки киши, ақл-заковати нечоғли эканидан қатъи назар, бирдан йўлбошчига айланиб кетар, аксарият омма ўшалар ўртага ташлаган гапларни шовқин-ла қайтариб, етаклаган манзили томон жадал юра бошларди. Боя айтилганидек, чуқур билим ва тажриба эгаси бўлган, бошқа шароитда айтаётган ҳар бир гапи, қилаётган ҳаракатини ақл тарозисига солиб, обдон мушоҳада этадиган интеллектуаллар ҳам оломон таъсирига, домига қандай тушиб қолгани, ўз ихтиёрини майдон ва оломон измига қандай бериб қўйганини билмай қоларди.

Майдонда кечган икки-уч соат вақт ичида минглаб кишиларнинг ақли, мулоҳаза қуввати, тафаккур тарзи бирдан ожизланиб, рангсизланиб, қиёфасизланиб қолгани яққол сезилар, оломон шахсларни ютиб юборар, ҳамма бирданига яқранг қиёфага, ваҳимали турку тусга кириб кетарди...

Бундай ҳолни, масалан, ўн минглаб футбол ишқибозлари суюкли жамоаси ўз майдонида мағлубиятга учраганидан стадионни алам-ла тарк этганида ҳам кузатиш мумкин. "Қилғиликни қилган" на ўйинчиларга, на ҳакамлару мураббийларга бу одамларнинг сўзи, қўли етади. Шундай экан, биров ичида, биров ошқора ҳали мураббийни, ҳали ўйинчиларни сўкиб-ҳақорат қилиб бораркан, кимдир йўл четида турган енгил машинанинг эшигини тепиб ўтади. Ундан кейин иккинчиси, учинчиси... Дуконлар ойнаси синади, суюкли жамоа байроғи эмблемалари ту-

ширилган матолар йиртиб отилади, ахлат челақлари улоқтирилади...

Ўша тепиб-янчиб бораётган кишиларнинг ҳаммасини ҳам оми, баттарин, безори деб бўлмайди. Улар ичида кўзойнақсиз китоб ўқиётмайдиган ёшга бориб қолганлари ҳам, олий ўқув юртида маъруза қиладиганлари ҳам, умрида қўй оғзидан чўп олмаганлари ҳам топилади.

Хўш, улар бу ҳаракатларга изн, куч, шиддат, иродани қайдан оляпти? Осойишта муҳитда бундай ноқонуний ишларни қилиш у ёқда турсин, ҳаёлига ҳам келтирмайдиган туппа-тузук инсонлар қай куч-қутқу сабаб бу тахлит аҳволга тушадилар? Ахир уларнинг аксари табиатан бузғунчи, шафқатсиз, инсофсиз одам эмас-ку!

Эртага уларнинг кўпчилиги ўзи ўқийдиган, ишлайдиган, яшайдиган жойи, ҳатто иши тушиб борган ёт бино олдида ҳам очилиб турган гулни узишдан, бошқалар олдида тупуришдан, бурун қоқишдан-да истиҳола қилиши аниқ. Хўш, унда кечаги *оломонда нима бор эди ва нима йўқ эдики*, одамларни – Сизни, Мени, Уни дабдурустан таниб бўлмай қолди?

Бизнингча, бу саволга қуйидагича жавоб бериш мумкин. *Оломонда бор нарсалар:*

- нафрат, алам, ўчи олиш туйғулари;
- ҳамма бирданига жавоб бериши мумкин эмас, демакки, якка ҳолда ҳам жавобгарлик бўлмайди ёки ҳар бир киши қилмишини текшириб, тафтиш қилиб чиқишнинг, шунга мувофиқ жазолашнинг ҳам имкони йўқлигига ишонч;
- томошабоп ҳолатларга – камёб ҳодисаларга ўчлик, инсон вужудидаги азал мавжуд завқ ҳиссини кўпроқ ва янгичароқ қондиришга интилиш;
- индивид ҳаёти, турмуши билан боғлиқ муаммолар, дардлардан шу йўл билан қутулиб-фориғланишга бўлган ғайришуурий истак;
- ҳар доим ҳам муҳофаза этилмаган шахсий қадр-қиммат, ҳамият, ғурур, "мен"ни "кўрсатиш" иштиёқи;
- аҳвол яна ҳам баттарроқ бўлсагина маъмурлар бунга эътибор қаратишига умид;
- муаммоларни ҳал қилиш, мақсадга эришишнинг энг осон ва самарали йўли –

ёввойи куч-қувват, зўрлик, бузғунчилик каби ибтидоий тушунча, кўр ишончининг қайта уйғониши, унинг минглаб одамлар руҳиятида муайян муддат ҳукмронлик қилиши ва бошқа кўплаб психологик омиллар.

Оломонда йўқ нарсалар:

- индивидуал жавобгарлик, масъулият, чўчиш, эҳтиёткорлик ҳисси;
 - ақл билан иш кўриш, мулоҳаза юритиш, ҳатти-ҳаракатларини таҳлил қилишга бўлган эҳтиёж, вақт ва тоқат;
 - маданиятсиз, ҳунук кўринишдан ийманиш, тортинчоқлик;
 - уят, андиша, ҳаё, истиҳола, камтарлик;
 - шафқат, инсоф, адолат, сабр-тоқат, холислик;
 - шахсий обрў-эътибор, имиж, жамиятдаги мавқеи сақлашга уриниш;
 - эртанги кунни, қилмишнинг оқибатини ўйлаш;
 - индивидуал шахс сиймосини ташкил этувчи бошқа муҳим омиллар ва фазилатлар.
- Биз эслаган манзаралар оломон феноменининг нисбатан беозор, таъсир доираси тор кўринишлари, холос. Ана энди шу ёввойи қувват, шиддат нафсий-молиявий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-мафкуравий, ҳарбий-сиёсий манфаатлар йўлида диний, ирқий, миллий руҳият ва ҳиссиёт майдонларига олиб чиқирилиши тасаввур қилайлик. Ўтмишда ҳам устомон сиёсатчилар, мафкурачилар, тиранлар жўшқин даъват-ла майдонларга жалб этган оломон бир, икки, уч... ўн гуруҳ – лагерга ажралиб олиб, бир-бирини маҳв этиш, эзиб-янчиб ташлаш билан овора бўлган. Ҳеч ким ҳеч нарсага жавоб бермаслиги кафолатланган майдонлардан асрлар давомида минглаб-миллионлаб кишилар жасади олиб чиқилган, умумий қабрларга, хандақларга қалаштириб кўмилган.
- Ҳолбуки, холис суриштириб келинса, ўша Ҳитлер ҳам, Сталин ҳам, Муссолинию Пол Пот ҳам халойиқ кўз ўнгида одам тугул бир мушукка-да озор беришни ўзига эп кўрмагани маълум бўлади. Уларнинг барча салафлари ва бугунги мухлисларининг ақл кучи, уқуви, фаросатия маккорлиги айна шунда: улар ҳеч қачон ўзини оломонга қўшмайди. Нари борса, онда-сонда унинг олдида бир-икки со-

атлик чиқиш қилади, ўзининг шу омма қайғусида яшаётгани, унинг тўқ-фаровон келажаги йўлида туну кун ҳаракатда эканини писанда этади. Мўлжал-ниятлари яқинлашган, зарур пайт етилганда эса (ҳарбийларда бу вақт "час икс" дейилади) улар олдинги маррада борадиган тўдага оломонни жамлашга буйруқ беради, таҳликали башоратлар ва қўл етмас орзулар-ла омманинг ичини обдон қиздиради, сўнг шу жиззаки машварат орасига ҳаёлни ўғирлайдиган ғоя ва чақириқларини ташлайди (қизиб турган ёнга олов ташланишини тасаввур қилинг!), кейин эса алангаланган бу ёввойи тўда ортига ўтиб, уни ўз душманлари, мухолифлари сари йўллайди.

Агар ўтмишда уларга бу жараёни ташкил этишда ҳар турли маддоҳлар, сарой амалдорлари, виждонини сотган ижодкорлар, халқ орасида хуфя гап тарқатадиган айғоқчилар ёрдам берган бўлса, бугун бу ишларнинг аксариятини оммавий ахборот воситалари қўйилмақом бажариб беряпти. Зеро, миллионлаб кишилар онги, дунёқараши, кайфиятини керакли томонга буриш, кўз очиб юмгунча миллионлаб юракларда нафрат ёхуд севинч туйғуларини уйғотиш, бир сўз билан айтганда, оломонни манипуляция қилиш бугунги масс медианинг асосий юмушига – мақсад-муддаосига айлантирилган. Яна ҳам аниқроқ айтсак, хоҳ узоқ-яқин ўтмишда кечган, хоҳ ҳозир рўй бераётган бўлсин, бирор воқеа-ҳодиса тўғрисида ҳолис, беғараз, тўғри хабарнинг ўзи йўқ ва бўлиши ҳам даргумон вазият вужудга келди. Қолаверса, бир воқеа-ҳодиса ҳақида шунчалик кўп ва ранг-баранг ахборот тарқалаётирки, одам улар орасидан қай бирига кулоқ тутишни, ишонишни билмайди, натижада, бу одамда соғлом ва ҳолис фикрлаш ҳисси ўтмаслашиб, сусайиб боради, охир-оқибат у ҳамма нарасага, жумладан, муҳим хабар-маълумотларга ҳам бефарқ, ҳафсаласиз қарайдиган, ҳеч нарасага ишонмайдиган эътиқодсиз кимсага айланади. Бундай кишилардан эса оломон яшаш хийла осон кечади.

Оломон ҳодисаси фақат кўча-кўйда, майдонларда, томошахоналарда учрайдиган ҳодиса бўлмай, яхлит ҳолда кўзга кўринмайдиган, бироқ миллионларни ўз сафида жамла-

ган жамият ҳолида ҳам пайдо бўлиши, яшаши мумкин. Ғарб олимлари уни "шахсларсиз жамият" деб номлайди. Бундай жамият уни ташкил этган етакчи миллатнинг менталитети, интеллектуал даражаси, хоҳиш-истаклари, ўз-ўзини англаш коэффиценти, келажакка бўлган умидига боғлиқ ҳолда турли вақт ичида пайдо бўлади. Шу маънода, оломон фатвоси билан чиқариладиган ҳукмлар ва уларнинг қурбонлари доим ҳам кўзга яққол ташланмаслиги, жамият бағрига кўмилиб боравериши мумкин...

Синчков ўқувчи мақоламиз аввалида эсланган илк манзаранинг оломон ҳодисасига нима алоқаси борлиги устида мулоҳаза қилаётган бўлса ажаб эмас. Агар ўша манзаранинг давоми, тарихи, энг муҳими – замон кишилари табиатига таъсири тўғрисида ҳам айтсак, ажабмаски, талқин янада ойдинлашса.

...23 февраль байрами тугаб, орадан икки ҳафта ўтгач, энди эркаклар аёлларни, йигитлар қизларни, ўғил болалар қизалоқларни "8 март – Халқаро хотин-қизлар байрами" билан табриклаш мажбуриятини бажарарди. Бўшаб қолган китоб дўконлари ҳали тўлиб улгурмаганидан, бу сафарги асосий "хужум" атир-упа магазинларига бўлар, республикада ягона "Лола" парфюмерия фабрикасининг бошқа вақт биров қайрилиб қарамайдиган, сифати ҳаминқадар моллари уч кунда талаб кетиларди. Иқтисодий аҳволи ночорроқ бизнинг мактаб ва маҳаллага қайтсак, бир қисм болалар икки ҳафта аввал ўзига совға қилинган бояги "ниҳоятда ўқишли" брошюралар ичидаги ёзувни қизил ўчирғичда муқовани тешворгудек қилиб ўчириб, ўрнига ўзининг "самимий тилаги"ни битиб синфдош қизга "ўтказиш"га уринарди. Катта синфдаги болалар бўлса совға топишнинг бундан-да ғаройиб йўлига ўтиб олган эди.

Гап шундаки, мактабимизнинг девори шаҳардаги энг катта қабристон билан туташ бўлиб, байрам арафасида шаҳарнинг бир қисм маданиятли кишилари яқинлари қабрига баҳорий гуллар келтириб марҳумларни ёдлаб кетишарди. Байрамга совға топиш мажбурияти бўйнига тушган маҳалла ўспиринлари қош қорайиши билан қабристонга хуфя хужум бошлашар, бояги "свежий" гулларни бир-би-

рига қўшиб-чатиб, ўзига хос "букет" ясашар, уни "Совет Ўзбекистони"ми, "Известия"ми – эски газета парчасига ўраб, бандини велосипеднинг тешик камерасидан қийиб олинган резина боғич билан чандиб, эски пақирдаги сувга солиб эртанги табдирга тахт қилиб қўйишарди. Байрамми – байрам, совға қилиш керакми – керак! Мана сизга киройи совға!

Кузатаётганимиздек, одамлар – омма – оломон – ҳамма қўл ураётган ишининг мақсад-моҳияти, сабаб-оқибати ҳақида деярли бош қотирмас, урфга риоя этиш, нима қилиб бўлмасин бошқаларга ўхшаб иш тутиш тўғрисидагина ўйларди. Озгина мулоҳаза қилган, нега бунақа деб суриштирган, андак ўзгача йўл тутган киши очикдан-очик масхарага нишон бўлар, "Ҳамма қилган ишни қилавермайсанми, ё ўзингни ҳаммадан ақллиманд деб ўйлаёсанми, ҳарқалай шу урф-одатни ҳам бирор ақлли одам ўйлаб толгандир, ахир?" дея қайириб ташланарди. Ҳар йил, ҳеч бир ўзгаришсиз қайтарилаверганидан асл тарихи, илдиози унутилиб кетган бундай урфларга амал қилиб яшаётган оммани бошқариш катта-кичик раҳбарларга ҳам ортиқча ташвиш келтирмас, байрам арафаси бозор ва дўконларни тўлдириб қўйиш, кўчалардаги шир-ёзувларни алмаштириб туриш, радио ва телевизорда икки-уч кун "байрам шукуҳи"ни пайдо қилишдек "маданий-маърифий юмушлар" функционерлар учун жипла қийинчилик туғдирмасди. Энг муҳими, омма – оломон табиатида дарз кетмасин, унинг ичига ёт, қутилмаган шабада-шамол ўрламасин, раҳбарият кўрсатган – ҳеч қачон етиб бўлмайдиган, демакки, дунёда асли йўқ манзил йўлидан ҳеч ким чалғимасин.

Чак-чак этиб томиб турган томчи бир кун тошни тешганидек, омма онгу шуурига муттасил қуйиб бориладиган ёлғон ўша онгни ҳам, шуурни ҳам ниҳоят тўла эгаллаб олади. Муқобил фикр, сўз ва мулоҳаза эркинлиги чекланган, тақиқланган муҳитда фикрий танбал, мулоҳаза доираси тор, дунёқараши яқранг, ҳис-туйғулари ўтмас, орзулари ғариб ва бачкана авлод жамиятни – оломон сафини тўлдиради.

Ғафур Ғуломнинг унча-мунча киши "тиши ўтмаган" Бедил ижодига қизиқуви сабаблари,

ўзи яратган кўплаб асарларда зухур топган фалсафий дунёқараши ҳали тадқиқотчиларини кутиб турибди. Бир суҳбатда эслатганимиздек, Ғафур Ғулом жуда ёшлигидан ҳаёт, воқелик, бошқарувчилар тутумининг умумий, ҳеч қачон ўзгармас жиҳатлари, қонуниятларини илғай бошлагани ўтган асрнинг 20-йиллари охирида ёзган мана бу сатрлариданок билинган эди:

*Тилларда бонг уринг "янги турмуш-чун",
Зеҳн оқурадаёй оёқ остида...*

Гўё саргузашт, бир болапақирнинг икки-уч ойлик дарбадарлигидан нақл этувчи "Шум бола" асарининг ҳам салмоғи ниҳоятда залворли эканини қиссани обдон тушуниб, ҳис этиб ўқиган одам яхши илғайди. Суҳбатимиз бошида келтирганимиз икки эпизод ижодкор даври учун ҳам тарихий, ҳам замонавий – бирдек долзарб масала эди. Тарихий жиҳат шунда кўринадики, аёлига билдирмай Марғилондан уйланиб олган Раҳмат ҳожини "қўшмачилик"да айблаб ур калтак-сур калтак қилганлар ҳам, танишининг ташвишини қилиб, унинг ҳамёнини қиссасига солиб қўймоқчи бўлган бечора бандани намозини бузиб бўлса-да уриб ўлдирганлар ҳам ўтган аср ўнинчи йилларидаги Туркистон аҳолисининг типик тимсоллари эди. Маърифатпарвар жадид боболаримизнинг қай бир мақоласи, шеъри, драмасини ўқиманг, барчасида мана шу – "оломондан айланай, оломондан ўргилай" деган ёппа нақоратни такрорлашдан ўзга ярамай қолган оммани уйғотиш, сергак торттириш, шахслаштиришга бўлган изтиробли уринишга гувоҳ бўламиз. Афсуски, худди шу оломон номидан, гўё "унинг истак-хоҳишлари сабаб" Октябрь инқилобидек, колхозлаштиришдек (оломонлаштиришдек!), "халқ душманларига (шахсларга!) қарши кураш"дек хунрезликлар амалга оширилди, миллат ва мамлакат инсоният тамаддунидан бир неча аср ортда қолиб кетди. "Шум бола" яратилаётган 30-йиллар бошида ҳам ўлкада оломон номи ва кучи билан мисли кўрилмаган "тарихий ишлар" қилинаётган эдики, Ғафур Ғулом тафаккури, зоҳирий ва ботиний нигоҳи буларни кўрмаслиги, кўрган ва идрок этганлари изтиробидан ижодкор юраги қон-

заққумга тўлмаслиги мумкин эмасди. Бироқ... бироқ дард бор эди-ю, дармон топилмасди – шоир ва унинг замондош дўстлари мана шу оммадек – оломондек, у сингари ўйлаётган, орзулаётган, ётиб-тураётгандек бўлиб кўринишга, ҳатто янада оломонлашиш сари даъват этишга мажбур эди...

Оломон психологиясининг моддий-маиший ҳаётдаги кўринишларига ҳам жуда кўп мисоллар келтириш, улар тўғрисида ҳў мулоҳаза юритиш мумкин. Бунда биргина фарққа эътибор қаратилса бас: биз юқорида эслаган эпизодларда оломондан “дунё маним” деган ҳукмдорлар фойдаланган бўлса, маиший ҳаётда эса уни соғиб ичувчи турфа корчалонлар майдонга чиқади. Бунга мисол тариқасида сизу биз бирда иштирокчи, бирда томошабин бўлаётган айрим манзараларни эслаш кифоядир.

Еттинчи манзара:

Уч-тўртта кўшиқ-клип ясаб, турли телеканалларда босиб намойиш қилишдан чиқимни аямай, ҳаш-паш дегунча “санъатимизнинг ёрқин юлдузи”га айланиб қолган, аслида эса на мусикий, на-да адабий қобилият кўчасидан ўтган, умрида ҳафсала қилиб тўртта китоб ўқимаган “кўшиқчи”нинг фалон санъат саройида бўладиган навбатдаги концерти нақд уч ой реклама қилинади. Бир ҳафта чўзиладиган томоша чипталари ишхоналар, ўқув юртларига тарқатилади. Рекламаларнинг бир четига “Кўшиқлар фонограмма орқали ижро этилади” деб ёзилганидан билиш мумкинки, ўша “юлдуз” сахнада ўзини гўё бир нима айтаётгандек қилиб кўрсатишини томоша қилгани беш минг чоғли одам йиғилади. Пешонасига хирароқ бўлса-да, шоирлик истеъдоди битилмаган, шунга қарамай, кўпчилик “юлдузлар” буюртмаси учун илҳоми “доим тайёр” шоира қизимиз ёзиб берган алмойи-алжойи матнга тупургилаб ёпиштирилган туркча, испанча, ҳиндча... мусиқа фонида айтилаётган кўшиқларни биров мудраб, биров қувнаб, яна биров чиптага сарфлаган фалон минг пулини ўйлаб эшитади. Концертнинг ўртасига келиб “қўйлаб толиққан санъаткор” пича нафас ростлаб олиши учун сахнада эркакнинг аёл, аёлнинг эркакча кийиниб чиқишидек қилиқ-

ни, бир-биридан шалоқ латифаларни ҳам “сўз санъати” сифатида тақдим этиш ва шунинг ортидан тирикчилик қилиш мумкинлигини “исботлаган” гала пайдо бўлади. Томоша аҳли – эркак-аёл бу гапларга бирови ошкора пол тепиб кулса, бошқаси уялгандек оғзини қўли билан ёпиб илжаяди...

Бу томоша ортида турган, айнаи паллада балконнинг бир бурчида шарбат хўплаганча пастга қараб ўтирган кимсаларнинг ҳаёлидан эса роппа-роса юз йил олдин Ҳожи бобонинг такахонасида айтилган гап ўтади: “Оломондан айланай, оломондан ўргилай...”

Дарвоқе, концерт тугагач, “ижодий гуруҳ” ўзича унинг “жиддий муҳокамаси”ни ҳам ўтказади: “фалон кўшиқни публика едимиз, емадимиз?” дея...

Саккизинчи манзара:

Шаҳар марказидаги номдор туғруқхоналардан бири. Деярли ҳар куни унинг дарвозаси олдида хориждан келтирилган, раҳматли шоиримиз Жуманиёз Жабборов ибораси билан айтганда, “ёнингдан бир кун ўтадиган” лимузинлар қаторлашади. Улар оралаб бири рус мультфильмидаги Машанинг, бошқаси Маймоқвойнинг, яна бири океан ортидаги Микки Мауснинг пўстинини кийиб олган кимсалар одамларни томошага чорлайди. Бир ёнда сураткаш ва видеочилар хизматга шай. Ниҳоят, камида бўлгуси мутафаккирни дунёга келтириб қўйган келинбола остонада ийманибгина пайдо бўлади. Бу “тарихий ҳодисанинг сабабчиларидан бири” бўлмиш куёвбола қўлидаги қимматбаҳо гулдаста билан уни муборакбод этади. Кейин бахтиёр ота-она, қуда-анда қўтлови, дугона, опа-сингиллар “чмоки-чмоки” ва ҳоказо.

Кейин бўлса... туққан онаси ва доя хотиндан бошқанинг назари тушмаган, чилласи. эндигина кирган, капалақдан-да нозик гўдак ва эрининггина хасми ҳалоли бўлмиш келин юзлаб ёт нигоҳлар кузатувида бояги лимузинга чиқарилади. Бу лимузин деганимиз эса... Унинг янгисини хориждан олиб келиб, мана бундай йўл билан пулини чиқариб олишни биров ҳаёлига келтирмаслиги аниқ. Демак, ҳар қанча ялтирамасин, ювиб артилмасин, бу уловларнинг бари “б/у”, яъни обдон

ишлатилган матоҳлардир. Ишлатилганки... Кенг-каври, деворига спиртли ичимликлар ва финжонлар териб ташланган машина салониди дунёнинг қай бир ерида, қай бир мартум не билан шуғуллангану улардан не излар қолган – ёлғиз Яратганга аён... Гапга чечан бир ақли пеш оғзимизга уришга шошаётганини ҳам сезиб турибмиз: "Биласми, бу машиналар роса ювиб тозаланади, химчисткадан ҳам чиқарилади, ака!" дея. Биламиз, айтганингизга ишонамиз ҳам. Бироқ бизда "Тоза бошқа, ҳалол бошқа" деган эътиқод бор. Дунёда шундай нарсалар, кирдикорлар борки, уларни тозалаш мумкин, ҳалоллаб бўлмайди. Бошқача айтганда, у ғуборларни "химчистка" кетказолмайди!

Бироқ... "Бироқ нима ҳам қилардик, – дея елка қисади бу томошага пул сарфлаётган "бахтиёр оила вакиллари", – ахир бу ҳам бир удум-да, ҳамма шундай қиялпти, биз қилмасак, маҳалла-қўй нима дейди, одамлар нима дейди?.."

Ўн беш дақиқага қолиб-қолмай, бу оила кузатиладию навбат бошқа бахтиёрларга келади. Маша, Маймоқвой ва Микки Маус яна орқасини ликиллантишга тушади. Сал ўзини билган, Ғафур Ғуломни ўқиган одам қулоғига эса уларнинг на ўзбекча, на русчага ўхшайдиган алжирашлари бир бўлиб яна ўша олис ва ўлмас оҳангни етказди: "Оломондан айланай, оломондан ўргилай..."

Деяри ҳар биримиз бунга ўхшаш манзаралардан мисол келтиришимиз мумкин. У мисоллар эса бизни жиддий мушоҳадага толдирмаслиги, эртанги кун ҳақида ўйлатмаслиги мумкин эмас. Зеро, дунёнинг муҳим нуқтасини ўзининг "стратегик манфаатлар зонаси" деб эълон қилаётган неокOLONиализм тарафдорлари ёхуд "умумжаҳон ислом давлатини қуриш" ташаббускорлари ўша ҳудудларда минг йиллар давомида тинч-тотув яшаб келган халқлар, миллатлар, турли дин вакиллари орасида тубсиз чоҳ қазишда айнан оломоннинг номи, бузғунчи кучи ва тизгинсиз шиддатидан фойдаланаётир. Бузғунчи даъватларга учмайдиган, каттадир-кичикдир ҳар бир масала-муаммога кўзини очиб қарайдиган, наинки мустақил фикри ва ҳаётий аъмо-

лига эга, балки уларни қатъий ҳимоя қила оладиган шахсга, шахсларга айлана олсак-кина мамлакат истиқлолини ҳам, юртдошларимиз қалб истиқлолини ҳам асрай оламиз. Шахс мақомига эришиш осон эмаслиги аниқ. Зотан, тирикликнинг аччиқ қонуни шу – авлодлар, аждодлари тўплаган илму урфонни, тажрибани ўзига механик тарзда, замонавий тилда айтсак, "флешкадан ўтказиб" ололмайди. Дунёдаги энг қийин жараён – вужуд ва руҳ яхлит шахсга айланишидирки, камолотга эришиш содир бўлгач эса, у энг катта мўъжиза аталса ажаб эмас. Шунга кўра, улуғ Умар Хайёмнинг қуйидаги мисраларида айнан чинакам шахснинг юксак мақоми ифода этилган, бизнингча:

*Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси, жавҳари ҳам биз.
Тўғарак жаҳонни узук деб билсак,
Шахсиз, унинг кўзи – гавҳари ҳам биз.*

Шахсни тарбиялаш ҳар қанча қийин, мураккаб бўлмасин, уни тизимли ташкил этиш, доимий қўллаб-қувватлаш эртаси учун қайғурадиган жамиятнинг устувор вазифаси, пировард мақсади бўлмоғи керак. Оилада, таълим-тарбия тизимида миллий менталитетга заха етказмайдиган, балки уни янада бойитадиган эркин муҳитни яратиш, болаларимизнинг орзу-интилишларини ихлос ва ҳафсала ила қўллаб-қувватлаш, уларнинг фикр ва қарашлари билан ҳисоблашиш, ўзига бўлган ишончи ва ҳурматини рағбатлантириш – ҳаётимиз қонунига, қадриятига айланиши жуда муҳим. Бу жараённинг нечоғли самарали кечиши кўп жиҳатдан оммавий ахборот воситаларига, уларнинг мавжуд имкониятлардан қанчалик фойдаланишига боғлиқ экани ҳам янгилик эмас. Шундай экан, "ҳаммамизга маълумки" деб бошланадиган мақола ва суҳбатлар ўрнини "менимча", "менинг фикримча" тарзидаги мустақил фикр-қарашлар олиши халқимизнинг ўзини ўзи таҳлил ва таҳрир этишида ҳал қилувчи роль ўйнаши аниқ. Зеро, ўзликни англаш деган тушунча ҳам якка шахс, ҳам жамият учун ўзига танқидий қарай билиш, ўзини тафтиш этиш, зарур бўлса, ўзлигига таҳрир – ўзгартириш киритишни ҳам назарда тутати.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Миллат фаровонлиги, давлат равнақини таъминлайдиган икки буюк куч ва асос мавжуд: бири – шахсияти бутун ҳукмдор, иккинчиси – маъмурлик манбаи бўлмиш иқтисод. Ҳукмдор иродади, серғайрат бўлмаса, иқтисод ўнганмайди. Иқтисоди ночор мамлакатда ҳеч бир соҳа, илм-фан, маданият ва санъат ҳам тараққий топмайди.

Жаҳонгир Амир Темури салтанатда шох қандай мақомга юксалишини амалда кўрсатганидек, иқтисодий ҳаётдаги оламшумул эврилишни ҳам дунёга намоиш этган эди. Машҳур араб тарихчиси Ибн Халдуннинг таърифлашича, “Амир Темури даври башар тарихи инкишофининг энг олий нуқтасидир. Дунё яратилгандан буён Темурниқайда давлат барпо бўлмаган. Бобил ва Эрон ҳукмдорлари, ҳатто Искандар ҳам бу буюк жаҳонгир

қаршисида бир соя кабидир” (А. Zeki Velidi Togan. *Tarihte usul. Enderun kitabevi. Istanbul, 1985, 165-бем*).

Афсуски, Амир Темури бу ёруғ оламни тарк этиши биланоқ тожу тахт ва ҳокимлик ҳирси ғалаён бошлади. Соҳибқирон вафотидан кўп вақт ўтмай, унинг муҳташам салтанати парчаланиб, шиддат ила ичдан емирилишга юз тутди. Хуросонда Шохруҳ Мирзо, Мовароуннаҳрда Султон Улуғбек ҳукмронлиги ниҳоясига етгач, темурийзодалар орасидаги сиёсий низо ва қонли тўқнашувлар янада авж олди. Абулқосим Бобур ўлимидан сўнг Хуросон давлати учун бўлган уруш ва исёнлар жаҳонгирнинг орзу-умидлари елга соврилганидан дарак берар эди. Лекин Амир Темури барпо этган давлатни қайта тиклаш мақсадида от сурган подшоҳлар ҳам йўқ эмас эди.

Улардан энг қатъиятлиси Султон Абусаид эди. Балки шунинг учун ҳам “Тарихи Рашидий” китобида “Абусаид Мирзо улуғ подшоҳ бўлиб, темурийлар наслида бошқа бундай подшоҳ бўлмаган” дейилгандир (*Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. Т., “Шарқ”, 2010, 114-бет*).

Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти уч темурий подшоҳ – Абулқосим Бобур, Султон Абусаид ва Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида ўтган. Бобур ва Алишер, Ҳусайн ва Алишер орасида жиддий ихтилоф, очик душманлик бўлмаган. Абулқосим Бобур Бойқаро ва Навоийни маълум муддат паноҳига олиб, уларга ҳиммат қўлини чўзган бўлса, Навоийнинг ўттиз йилдан ортиқ умри болалик дўсти, маслакдош ва сафдоши Ҳусайн Бойқаро раҳнамолигида кечган. Навоий бу ҳақда турли жанрдаги асарларида ёзиб қолдирган. Демак, асосий муаммо, кўплаб навоийшунослар диққат-эътиборини жалб қилган зиддиятли мавзу – Султон Абусаид ва Навоий муносабати тарихидир. Улуғ шоиримизнинг таржимаи ҳоли, ижодига бағишланган тадқиқот ва китобларни ўқиган ҳар бир киши Султон Абусаидни Навоийнинг душмани, уни моддий ва маънавий қийинчилик ҳамда сургунга маҳкум айлаган бераҳм ҳукмдор деб тасаввур қилади. Аммо Навоийнинг ўзи ўртадаги зиддият, нохуш ҳодисаларни бирор жойда махсус қайд этиб қолдирмаганидек, шоирга замондош тарихчилар ҳам бу хусусда очик-ойдин ёзмаган. Хўш, шоҳ ва шоир ўртасидаги ихтилоф сабаби нима эди?

Абусаид Мирзо – давлат тепасида ҳукм юритган машҳур темурийзодалардан бири. У “Султон Муҳаммад Мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад Мирзо Мироншоҳ Мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ Мирзо Темурбекнинг ўғли эди” (*Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома. Т., ЎзР Фанлар академияси нашриёти, 1960, 64-бет*). Абусаид 1427 йилда туғилган. Муҳаммад Мирзо оғир хасталикка чалинган, ўғлининг тарбиясини Мирзо Улуғбекка топширади. Абусаид отасининг вафотидан сўнг Улуғбек саройида таълим-тарбия олиб, аниқ фанларда иқтидорини намойиш этади. Улуғбек жиянининг

келажагига ишонч билан қарай бошлайди. Бунинг акси ўлароқ, Абусаид қалбида валинеъматига нисбатан адоват қўзғалиб, унинг тахтини эгаллаш учун пайт пойлайди. Мирзо Улуғбек катта ўғли Абдулатифга қарши Хуросонга

юриш бошлаганда Абусаид туркманларнинг аргун қабиласи ёрдамида, Улуғбекнинг иккинчи ўғли Абдулазиздан Самарқандни тортиб олиб, ўзини подшоҳ деб эълон қилишга уринади. Бироқ нияти амалга ошмай Самарқанд яқинидан ортга чекинади (*Шараф-хан Бидлисӣ. Шараф-наме. Том II. М., “Наука”, 1976, стр. 120*).

1450 йил Абдулатиф, Навоий таъбири билан айтганда, “ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отаси”ни ўлдиради. Бу қотиллик Абусаиднинг Мирзо Улуғбек тахтини эгаллаш ниятини қатъийлаштиради. Илмда у Улуғбек ўлимининг ташкилотчиларидан бири бўлган, деган фикр ҳам айtilган (*Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Т., ЎзР Фанлар академияси нашриёти, 1959, 42-бет*). Падари бузруквори вафотидан кўп ўтмай Абдулатиф ҳам қатл қилинади. Бу воқеа арафасида Бухорода ҳибсда ётган Абусаид озод этилади. У ўзини султон деб эълон қилади-ю, аммо рақиб Мирзо Абдуллоҳдан енгилиб, Ясси шаҳрига бориб ўрнашади. Қиш бўлишига қарамай, Мирзо Абдуллоҳ Туркистонга қараб лашкар тортади. Абусаид зўр-базўр Яссига яқинлашган қўшинга қарши чиқмай, мудофаа йўлини танлайди.

Қиш азоби Мирзо Абдуллоҳ аскарларида қатъиятсизлик, шикасталик майлларини уйғотади. Шунда Абусаиднинг хаёлига “нозик бир тадбир” келди: бир гуруҳ кишиларга ўзбекларникидай кийим-бош кийгизиб, шаҳардан ташқари чиқарди. Улар узоқдан қорала-

рини кўрсатиб, “Ўзбек лашкари ёрдамга келди”, деб овоза қилдилар. Шаҳарда эса “Ўзбек хони келди”, деб шодиёна ногорасини чалдилар. Мирзо Абдуллоҳнинг сипоҳи ташқарию ичкаридан бу ҳолни кўргач, қочиш йўлига юз тутдилар ва барча юкларни, от-уловларини қолдириб, ҳаёт нақдини ғанимат билдилар... (Абдураззоқ Самарқандий. *Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн*. 2-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 2008, 316-бет).

Абусаид Самарқандни забт айлаш мақсадида ёрдам талаб Абулхайрхонга элчи жўнатади. Таклифни қабул қилган хон Ясси яқинида аскарлари билан Абусаидга қўшилади. Лашкарлар Самарқандни ишғол этмоқ учун йўлга тушади. Иттифоқчилар Самарқанддан тўрт фарсах беридаги Шероз кентига етганида, Мирзо Абдуллоҳ Кўҳак наҳри соҳилига ўрнашади. Унинг аскарлари Абусаидникидан кўпроқ бўлса-да, ғанимининг етти минглик қўшинидан енгилари ва асир олиниб қатл этилади. Абусаид Абулхайрхон одамларини шаҳарга киритмасдан совға ва инъомлар билан ортга қайтаради. Бу ҳодиса халқда янги шоҳга нисбатан илиқ таассурот уйғотади. Абусаид шоҳлигининг илк одимлариданоқ шариат қонун-қоидалари ва талабларига асосланган, Улуғбек замонидаги илмий-маданий муҳитдан фарқланадиган тартиб-интизом жорий қилишга алоҳида эътибор қаратади. Мусулмонлик эътиқоди ва тарбиясига мувофиқ келмайдиган маросиму йиғинларга чек қўяди. Ҳукмронлик миқёси ва давлат сарҳадларини кенгайтириш Абусаиднинг асосий пинҳоний режаларидан бири эди. Абулқосим Бобур вафотидан сўнг Хуросон бутунлай унинг тасарруфига ўтади ва Ҳирот шаҳрини пойтахтга айлантиради.

Қорақуялилар хони Жаҳоншоҳ ҳужумини бартараф этиш, шарқ томондан таҳликали бир рақиб пайдо бўлганини сезгач, мўғул хони Эсон Буғани йўқотиб Юнусхонни Мўғулистон тахтига ўтқазишдаги табдиркорлиги Абусаиднинг зийрак давлат бошлиғи бўлганини тасдиқлайди. Абусаиднинг сиёсат ва давлат бошқарувидаги ютуқлари, ҳеч шубҳасиз, унда кибр ва манманликни пайдо

қилган эди. У ўзини ҳатто жаҳонгир бобосига насиб этмаган имтиёз соҳиби деб ҳисоблаган. Турли авлодга мансуб навоийшунослар Султон Абусаидни золим, хайру хосиятдан бегона ҳукмдор қиёфасида гаудалантирган. Олим Шарафуддиновнинг ёзишича, “Подшоҳ Абусаид ўлкани, элни талаб “ваҳшатобод”га айлантирган, халқнинг тирикчилиги оғирлашган эди... Ёш шоир Абусаид Мирзонинг қўли билан қилиниб турган зулм, адолатсизликни ўз кўзи билан кўрди ва кундан-кун чуқурроқ ҳис эта бошлади. Бу эса Алишернинг Абусаид Мирзога нафратини оширди” (Шарафуддинов О. *Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижоди*. Т., *Ўзбекистон давлат нашриёти*, 1948, 33-34-бетлар).

Абусаид наинки мусиқа ва санъат, адабиёт, илм-фаннинг аҳамиятини ҳам теран тушунмаган. Шунинг учун унинг ҳукмронлик замонида шеърят Шохруҳ Мирзо, илм-фан Улуғбек Мирзо давридагидан ортда қолганидек, санъат Бойсунғур Мирзо яратган ижодий муҳитга яқин ҳам йўламасди. Бойқаро ва Навоий бадиий ижод, илм-фан ва санъатни ривож топтиришда юқорида номи тилга олинган уч подшоҳ тажрибаларидан ўрнатилган тасодиф эмас эди.

Навоийни Султон Абусаидга душман қилиб кўрсатилиши, унинг топшириғи билан шоирнинг отамерос мол-мулки мусодара этилиши, ҳатто “уни йўқотишга ҳаракат” қилинган тўғрисида навоийшунослиқда айтилган фикр-мулоҳазаларга, бизнингча, уйдирма ва муболаға аралашган. Абусаид маълум сабаб ва ҳолатларга кўра ўспирин шоирни ёқтирмаган ёки уни маддоҳлари қаторида кўришни истамаган бўлиши мумкин. Ҳатто исёнкорликда қораланган бир неча темурий шахзода қатори Ҳусайн Бойқарони ҳибс эттиришда ҳам, кейинроқ уни маҳв этишга қарор қилганида ҳам Абусаид Навоийни ўзига душман деб билмаган. Чунки у Навоийнинг отаси Ғиёсиддин Кичкинани шахсан таниган. Хондамирнинг гувоҳлик беришича, саройдаги айрим муҳим ишларни унга ишониб топширган. Адабиётшунос Фаҳрий Ҳиротий эса амирлик Навоийга отасидан мерос эканини қайд этган.

Навоий сингари даҳо ижодкорларнинг ахлоқий, диний, сиёсий шуури ўзига боғлиқ бўлмаган равишда осмон қадар юксалади. Шу сабабли кўп ҳолларда шахсий фойда, хусусий ютуқ деган тушунчалар ҳам улар учун арзимас нарсага айланиб қолади. Навоийда миллат ва давлат, дин ва уммат манфаати

шу қадар устувор бўлганки, қариндош-уруғчилик, таниш-билишчилик, гуруҳбозликка ўхшаш майллар унга буткул бегона эди. Демак, хоҳласа-хоҳламаса, Навоий Султон Абусаиднинг шафқатсиз сиёсатиға бетараф қараб туролмасди. Боз устига, шоир бир муддат Абусаид саройида хизмат қилиб, унинг

феъл-атворини ҳарқалай яқиндан билган. Навоий Султон Абусаид давлатида йилдан йилга мустабидлик, мутаассиблик, қуллик ва ўзаро ишончсизлик кенг қулоч ёзишини ҳам, ижтимоий ҳаётда қутилмаган кулфату офатлар юз беришини ҳам олдиндан сезган. Имон қадар уларни образлар тили билан акс эттириб ҳам берган.

Навоийнинг Самарқандга борган йили ва сабаблари борасида кўп олимлар баҳс юритган. Улардан бир ғуруҳи Бобур қўллаган “ихрож” калимасига асосланиб, Абусаид шоирни Ҳиротдан сургун қилган деса, бошқалари Навоий Самарқандга таҳсил мақсадида борган эди, деб ёзган. Профессор Абдуқодир Ҳайитметов ёш шоирнинг маънавий пирларидан бири Саййид Ҳасан Ардашерга шеърӣ мактуби Самарқанд заминида яралганини ишончли далиллар билан исботлаб берган. Унинг таъкидича, шеърӣ мактубдаги ўнлаб мисралар “тарихни ҳаққоний ёритиш, теурий подшолардан золим, қонхўр, реакционер Абусаид подшолиги даврини ўрганиш, унинг ички моҳиятини очишда катта аҳамиятга эга” (Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Т., ЎзР Фанлар академияси нашриёти, 1961, 284-бет).

Филология фанлари доктори Эргаш Рустамов ўша мактуб Абусаид ҳукм юритган кезларда, айниқса, Ҳирот ва Самарқандда зулм, ҳақсизлик ва таҳқирлар кучайганда яратилганини эътироф этса-да, Навоий уни Машҳадда ёзган, деб ҳисоблайди. Лекин келтирган далиллари ўқувчида бунга тўла ишонч уйғотмайди (Рустамов Э. Страницы из биографии Алишера Навои. // Краткие сообщения института народов Азии. Выпуск 63. М., 1963, стр. 81-84).

Маснавийда, хусусан, Хуросондаги ижтимоий ва маънавий аҳвол кескин танқид қилинади. Эл орасидан вафо, саҳо, мурувват барҳам топгач:

*Вафо ерида ўлмиш нифоқ,
Саҳо ўрнида бухл тутмиш висоқ.*

*Мурувватқа бўлмиш ҳасад жойғир,
Зиҳе хуш элу мулкати дилпазир,*

дейди шоир (Алишер Навоий. Мукаммал

асарлар тўплами. 3-жилд. Фаройиб ус-суғар. Т., “Фан”, 1988, 531-бет).

Кину нифоқ, бахиллик ва ҳасад бош қўтарган муҳитда, албатта, инсон қиёфасидаги шайтону девлар кўпайиб, одамийлик, орият, номус каби олий туйғу ва тушунчалар қувғинга учрайди. Қуйидаги байтлар ана шу фожиа ҳақида:

*Элида кишилиқдин осор йўқ,
Шароратдин ўзга падидор йўқ.*

*Не эл, не киши, балки шайтону дев,
Келиб барчага даъб бедоду рев...*

*Қора пул учун айлабон қатл фан,
Ўлуктин тамаъ айлаб аммо кафан...*

Зулм ва зўравонлик инсонни тубанлик ва разилликнинг ҳар турли кўчаларида изғишга мажбур қилиб, одам сиёқидан чиқаради. Аммо юқоридаги байтларда ифодаланган ахлоқий таназзул ва нафсоний йиртқишлик бирданига пайдо бўлмаган. Ижтимоий ҳаёт, иқтисод, зулм заминида юзага келган кулфат ва бахтсизликларнинг ҳаммасини Абусаидга нисбат бериш-да тўғри эмас. Чунки улар Абусаидгача ҳам, унинг ўлиmidан кейин ҳам бўлган.

А.Ҳайитметовнинг хулосасига кўра, “Наводир уш-шабоб” девонидаги қуйидаги машҳур қитъа ҳам “Абусаид ҳақида бўлиб, Навоийнинг Абусаидни ниҳоятда ёмон кўрганини” тасдиқлайди:

*Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳр ҳангомида.
Анинг коми била тирилмак эрур,
Маош айламак аждаҳо комида.*

Бу шеърда шоҳ қонида жўшиб-тошган қаҳру ғазабга урғу берилган бўлса-да, айна пайтда, Абусаидга монанд золим, қаттол подшоҳнинг аҳвол-руҳияси жуда равшан кўрсатилган. Унинг қаҳр-ғазабига йўлиққан айрим одамларнинг қисматини эслашнинг ўзиёқ қитъа шу ҳукмдорга бағишланганига шубҳа қолдирмайди.

Абусаид Мирзо Улуғбекдан ўч ололмагач, унинг жияни ва куёви Абдулла Мирзо,

набиралари Аҳмад Мирзо, Абдураззоқ Мирзони ўлдиртириш билан қаноатланмай, онаси Гавҳаршод Бегимни ҳам қатл қилдирган. Султоннинг нуфузли амалдорлари Шайх Аҳмад ва Хожа Мунзиддиннинг ваҳшиёна ўлдирилиши билан кўрқув муҳити юзага келган.

“Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер” асарида Абусаид Мирзонинг ҳар кимда жавоҳир бўлса тортиб олгани, тафтишни кучайтириб, халққа зарар етказгани қаттиқ қораланади. Бизнингча, “Бадойиъ ул-бидоя” девонидаги “жавоҳирсевар солотин” танқидига бағишланган қитъада ҳам айнан Абусаид Мирзо назарда тутилган:

*Шоҳо, эл жавҳари жонин чиқардинг,
Жавоҳир ҳирсидин бедод этиб фош,
Чу ўлгунгдур не осиг тўкмак они
Мазоринг узра андоқким, ушоқ тош.*

“Шоҳо, эл жавҳари жонин чиқардинг, / Жа-
воҳир ҳирсидин бедод этиб фош” сатрлари билан “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”даги “Султон Абусаид Мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб...” деган фикр ўзаро қиёсланса ҳақиқат янада равшанлашади.

Абусаид дин ва тасаввуф аҳлини зоҳиран ўзига яқин тутган. Қай вилоят ё шаҳарга бормасин, энг аввало, ўша жойдаги авлиё, шайх ва табаррук зотлар мазорини зиёрат қилиб, хайру эҳсон улашган. Аммо унинг диний ҳаёти ва инончи меҳр-шафқат, ҳикмат ва ҳимматдан анча йироқ бўлган. Унинг зулм ва фисққа мойиллиги, айёр ва бераҳмлиги бошқа темурийларни тахт учун дадил курашга чорлаган. Шохруҳ Мирзонинг узоқ давом этган ҳукмронлиги даврида (1405-47) меъморчилик, умуман, маданиятнинг тараққий топишига бош-қош бўлганлар фақат шоҳ ва мирзолар эмасди. Гавҳаршод Бегим, Туман оға каби маликалар, Алика Кўкалдош, Амир Ферузшоҳ, Шоҳ Малик сингари нуфузли амалдорлар ҳам қурилишга ҳомийлик қилган.

Султон Абусаид 1457 йили Ҳиротни қўлга киритгач, Гавҳаршод Бегимнинг зиёратига бориб, тул кампирга иззат-эҳтиром кўрсатади. Эри тириклигидаёқ давлат ишларида фаол қатнашиб, обрў-эътибор топган уддабурон бу аёл Шохруҳнинг тахтига набираси

Мирзо Алоуддавла чиқишини истар ва уни ҳимоя қиларди. Шунингдек, Мирзо Иброҳим билан ҳам муносабати яхши эди. Аъёнлар шу каби далилларга асосланиб, Ҳиротнинг янги ҳукмдорини Шохруҳ Мирзонинг беваси тирик экан, тахтда хотиржам ўтиролмаслигига ишонтиришади. Шу тариқа Гавҳаршод-Бегим Абусаиднинг фармойиши билан 1457 йил 1 августда ваҳшиёна ўлдирилиб, элик йил мобайнида йиғилган мол-мулки талон-тарож этилади. Темурийлар саройининг бообрў маликаси тақдири шу тариқа фожиали якун топади.

Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, “Гавҳаршод Бегим муборак сояли ва баланд мартабали, шиори покизалик ва ифбат пардасига ўралган, хатти-ҳаракати одилона ва қилмишлари пок, олийҳиммат ва улуғ орзули, ифбат пардасида Робиа сифатлик ва покизалик ёпинчиғида Зубайда янглиғ бир малика эди... У шухратли бонудан тириклик (олами)да кўп хайрли ёдгорликлар қолди...” (“Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”, 2-жилд, 424-25-бетлар).

Султон Абусаид 1451 йилда Самарқандни эгаллагач, давлат чегараларини аста-секин кенгайтириб, бутун Мовароуннахрни, шунингдек, Хуросон, Бадахшон, Кобул ва Қандахорни забт этади, ҳукмронлигини Ҳиндистон ва Ироқ ҳудудларига қадар ёйишга муваффақ бўлади. Бундай нуфузга эришган подшоҳнинг Амир Темур томонидан бобоси Мироншоҳга инъом этилган ерларни қайтариб олишга уриниши табиий эди.

Қорақунонлар сардори Қора Юсуф билан бўлган 1408 йилдаги уруш Мироншоҳнинг ўлими ва ўғли Мирзо Абубакрнинг Язд томонларга қочиши билан тугайди. Амир Темур вафотидан уч йил ўтар-ўтмас салтанатнинг ғарбий ўлкалари қўлдан кетади. Бу кезларда Хуросон ҳокими Шохруҳ Мирзонинг ғарбдаги ҳодисаларга аралашишга имкони йўқ эди. Сўнгра у уч маротаба ғарбий юриш қилиб, 1435 йили Озарбойжонда янгидан таъсис этилган темурий ҳокимиятини қорақунонли Жаҳоншоҳга топширади.

Машхур муаррих Мирхонд "Султон Абу-сайд Самарқандда етти йил салтанатни бошқарди ва унинг Самарқанд ҳамда Хуросондаги ҳукмдорлик муддати шу юзадан ўн саккиз йил бўлган эди" дейди (*Мирхонд. Равзат ус-сафо. Дафтари 6. Техрон, нашри дувум, сах. 1214*). У ана шу муддатни жанги жадал ва тожу тахт талашувлари билан ўтказган. Самарқандда эълон қилган салтанатини тан олдириш учун у Абдуллоҳ, Абулқосим Бобур, Алоуддавла, Иброҳим Мирзо, Мирзо Жўқи, Ҳусайн Бойқаро каби темурийзодалар билан курашган. Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштиргач, Шохрух Мирзо вафотидан сўнг қорақуёнлиларнинг қўлига ўтган ерларни қайтариб олиш Абу-сайднинг диққат марказидаги масалага айланган эди. Абусайд билан сулҳ тузиб, Ҳиротдан чиқиб кетган Қорақуёнли Жаҳоншоҳ давлатида ҳам нотинчлик, парокандалик кундан кунга авж олаётган эди. Жаҳоншоҳ Хуросондан қайтгач, ўғли Пир Будокдан Шерозни олиб, унга Бағдодни беради. Пир Будок бунга қарши ғалаён бошлайди. Ота-ўғил жангида Жаҳоншоҳнинг қўли баланд келади ва Пир Будок ўлдирилади. Оққуёнлилар билан жангга киришган Жаҳоншоҳ 1468 йили Узун Ҳасандан енгилиб қатл этилади. Ўғилларидан бирининг кўзига мил тортилиб, яна бири ўлимга маҳкум қилинади. 1467-68 йил қишини Марвда ўтказайтган Абусайдда Озарбойжонга юриш фикри қатъийлашади (*Афсаҳзод А. Рўзгор ва осори Абдурахмони Жомий. Душанбе, 1980, сах. 66*). Маслаҳат учун ҳузурига Самарқанддан Хожа Аҳрорни, Ҳиротдан Абдурахмон Жомийни чорлайди. Улар Марвга келади.

Жомийшунос Аълоҳон Афсаҳзоднинг ёзишича, Абдурахмон Жомий "Силсилат уз-заҳаб" достонининг иккинчи дафтариди шу воқеани баён этган бўлса-да, Хожа Аҳрор ёки Жомий Султонга нима маслаҳат бергани масаласига тўхталмайди (*Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть 2, М., 1964, стр. 171*).

Давлат бошлиғи ва салтанат соҳибларини энг қалтис ҳамда ҳал қилувчи вазиятларда қўллаб-қувватлаб, ғолиблигини таъминлаш Хожа Аҳрорнинг ғайбий кароматла-

ридан эди. Бу ўз даврида Мовароуннаҳр ва Хуросондан хорижда ҳам эътироф этилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси Умаршайх Мирзо Султон Абу-сайднинг тўртинчи ўғли бўлган. Отасининг ахлоқ ва атвори, имон-этиқоди хусусида сўзлаб Бобур бундай дейди: "Ҳазрат Хожа Убайдуллога иродати бор эди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эдилар" (*"Бобирнома", 64-бет*).

Бобур Мирзонинг нақшбандия тариқининг улуг муршиди Хожа Аҳрор валийга эътиқод боғлашида отасидаги ана шу яқинлиқнинг таъсири бўлган, албатта.

1500 йил Самарқандни забт этиш арафасида Бобур ажиб туш кўради: "Туш кўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға голибо бетакаллуфроқ дастурхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хотириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб, ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солғучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқдим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлимдин ё сўл қўлимдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин кўпти. Турки дептиларким, Шайх маслаҳат берди. Ўшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим" (*ўша асар, 139-бет*).

Бу парчадаги Самарқандни эгаллашдан бошқа ҳамма гап тушда кечган. Лекин ордан бир неча кун ўтар-ўтмас, Самарқандда зафар байроғининг кўтарилиши тушнинг ҳақиқатга айланишидирки, ақл ва мантиқ йўли билан ҳал қилиб бўлмайдиган ушбу эврилишнинг сир-асрорини аниқ шарҳлаш душвордир. Шу ўринда бир мулоҳаза туғилади: Хожа Аҳрор ўн тўққиз ёшли темурийзодани тушида қўллаб-қувватлаб, унга зафар муждасини етказди. Башорат ўнгда ҳам юзага чиқди. Бобурнинг бобоси, яъни Султон Абу-сайд оққуёнлиларга қарши уруш бошлашдан аввал Хожа Убайдуллони ҳузурига чорлаб кенгашган, ундан фотиҳа олган. Аммо у барибир енгилиб, жонидан ҳам жудо бўлган. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

“Мулкгирликда ва мамлакатдорликда агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўринур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдир”, дейди Бобур. Мулкгирликда ҳам, мамлакатни бошқаришда ҳам ана шундай босиқлик, мулоҳазакорлик Султон Абусаидни тарк қилган эди. Ҳамма унинг қаҳр-ғазаби, тасаввурга сиғмас жазо ва азобларидан кўрқиб-қалтирарди. Унга маслаҳат бериш ҳам гоҳо фожиа ва мусибат билан якун топарди. Хожа Аҳрор буни яхши биларди.

“Сим-сиёҳ булут осмон юзига қора пардасини тортган, чақмоқ шуъласию момақалди-роқ ва ёмғир тўфони ҳамма жойни эгаллаган” бир тунда Ҳусайн Бойқаро аскарлари Абусаид кўшинидан енгилиб, Адоқ томон қочади. Шунда нуфузли амалдорлардан Амир Халил “Султон ҳазратларини душман ортидан қувишга ундайди. Абусаид эса “Халилбек, султонликда душманни тунда қувиш одати йўқ”, дейди. Унинг даъватида ичиқоралик бор, деб ўйлаб, эртасига Амир Халил билан бирга унинг икки ўғлини ҳам ўлдиртиради (*“Матлаи саъдайн ва матлаи баҳрайн”*, 521-бет). Амир ва амалдорлар орасида бу воқеа кўрқув ва таҳлика кўзғайди. Ҳар ким ўзининг эртасидан, бола-чақасининг тақдиридан ҳадиксирай бошлайди. Аъёнлар кўнглини тинчитиш учун подшоҳ Амир Халил оғир жазога мустаҳиқ этилгани юзасидан изоҳ беришга мажбур бўлади. Шунга қарамай, аксар аъёнлар подшоҳнинг самимиятига ишонмайди. Чунки улар султон қутилмаганда ёвуз қиёфага кириб, қанчадан-қанча одамларнинг ёстигини қуритганини ўз кўзи билан кўрган эди.

Алҳосил, Султон Абусаид шахсияти мурраккаб подшоҳ бўлган. Унинг табиатида одиллик билан золимлик, диндорлик билан мутаассиблик, бунёдкорлик билан яғмогарлик қўшилиб-қоришиб кетган.

Маишатбозлик, шаробхўрлик давраларини умуман хуш кўрмаган. Бироқ қаҳру ғазаби кўзиганда одам қонини майдай сипқоришдан ўзини тиёлмаган. У ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва диний бирликка асосланган қудратли давлат барпо этиш йўлида айрим муваффақиятларни қўлга киритган бўлса-да, шафқатсиз

ва ғайриинсоний сиёсати эркин фикрни ил-диз-илдизидан шикастлаган. Касалликка айланган мулкгирлик даъвоси ўзинигина эмас, балки қарамоғидаги минг-минглаб раиятнинг тутдай тўкилишига олиб келган.

Академик Иззат Султон фикрича, “Абусаиднинг ҳукмдорлиги даври Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихига энг қора саҳифалардан бири – зулм авжга чиққан, маданий ҳаётда сўниқлик бошланган давр бўлиб киради” (Султон И. *Навоийнинг қалб дафтари*. Т., Фафур Фулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969, 195-бет). Умуман, бундай танқид ва айбномаларни инкор қилиб бўлмайди. Лекин Абусаид бутун ҳукмронлик даврида нуқул жабр-зулм, илм-фан ва маданиятни ғорат этиш билан машғул бўлган, дейиш ҳам ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Тарихшунос Рашид Набиевнинг таъкиди-га кўра, Султон Абусаид даврида Хуросонда маданий ва ижтимоий ҳаёт буткул сусайиб кетмаган ва буни тарихчилардан Абдураззоқ Самарқандий ҳамда Хондамир қайд этиб ўтган (Набиев Р. *Из истории политико-экономической жизни Маверавнахра XV в. // Сборник “Великий узбекский поэт”*. Т., 1948, стр. 31). Синчиклаб қаралса, Абусаид Мирзо илм-фан ва маданиятнинг ашаддий душмани эмаслигини тасдиқловчи кўплаб далил ва мисоллар топилади. Масалан, у 1456 йили Мирзо Улуғбекнинг астрономик жадвали нусхасини Самарқанддан Ҳиротга Абулқосим Бобур учун жўнатади (Якубовский А. *Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. // “Алишер Навои”*. Москва-Ленинград, 1946, стр. 23).

Улуғбекнинг севимли шогирди ва издоши Али Қушчи устози қатлидан сўнг 1470 йилгача Самарқандда яшаб, илмий фаолиятини тўхтатмайди. Фалсафага доир “Шарҳи тажрид ал-ақоид” рисоласини ёзиб, Абусаидга тухфа этган Али Қушчи эллик минг динор билан тақдирланади (Урунбоев А. *О времени выезда Али Кушчи из Средней Азии. // “Общественные науки Узбекистана”*. Т., 1971, №9). Шу сингари фактларни назарда тутиб шарқшунос Александр Болдирев ёзади: “В.В.Бартольднинг Улуғбекдан кейин

маданият ҳар жиҳатдан таназзулга юз тутгани ҳақидаги фикрини А.Ю.Якубовский қайта кўриб чиқишга муҳтож деб ҳисоблайди. Бунда олим XV аср 50-йилларида меъморлик санъатининг мўъжизакор намунаси бўлмиш Ишратхона мақбараси қурилишини назарда тутати (Болдирев А. Хожа Аҳрор ҳақида. Тошкент давлат шарқшунослик институти нашриёти, 2004, 19-бет).

Ҳақиқатан, Якубовский юқорида зикр этилган мақоласида Султон Абусаиднинг қизи Султон Ховандбека қабри устида тикланган мақбара ва кейинчалик номаълум сабабга кўра Ишратхона деб номланган меъморий ёдгорлик улкан маданий қимматга эгаллигини ургўлайди.

Бевосита бадиий ижод хусусида сўзласак, Мавлоно Лутфий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийнинг айрим асарлари Абусаид ҳукмдорлиги даврида ёзилган.

“Мажолис ун-нафоис”да ўқиймиз: “Амир Шайхим Суҳайлий ...Султон Абусаид Мирзо хизматиға тушиб махсус мулозим бўлди ва ашъори эл орасида шуҳрат тутти” (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. Мажолис ун-нафоис. Т., “Фан”, 1997, 71-бет).

Давлат тепасида туриб, ҳаммага бирдек мақбул бўлиш, бир зайлда фойдали ишларни амалга ошириш мушкул. Қолаверса, давлат бошқарувида илм-фан, маданият кучига астойдил ишониб, адабиёт ва санъат ривожини йўлида беғараз ҳиммат кўрсатган подшоҳлар сафи кенг эмас. Назаримизда, нечоғли ўзига ғаним деб билмасин, умрининг сўнгги йилларида Навоийнинг Абусаидга муносабати қай бир йўсинда ўзгарган. Чунки ўша кезлари Хусайн Бойқарода Абусаид каби салтанат бirlиги йўлида курашиш иштиёқи ва шижоати йўқлиги кундай равшан бўлиб қолган эди. Абусаид Мирзо аъёнлари орасида ичкиликбозликнинг авж олишига йўл бермаслигини ҳам Навоий яхши англарди. Аммо Абусаиднинг 1469 йилда жанги жадалсиз, гўё бир сафар қурбони бўлганини шоир ажиб қисмат деб билди.

1468 йил февраль охирида Султон Абусаид Озарбойжонга юриш бошлайди. У бу

пайтда ўзини куч-қудратда жаҳонгир бобосидан ортиқ кўрган бўлса кўрганки, кам кўрмаган. Давлатшоҳ Самарқандий унинг Кошғардан то Табризга қадар узанган ҳудудни эгаллагач, кибр зўридан “Ер юзи кичик бир жой, унинг кадхудолигига бир киши кифоя” (Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Тейхрон, 1338, сах. 551) деганини эслатиб ўтади. Ички ғурур Абусаиднинг Узун Ҳасанга ёзган мактубининг илк жумлалариданоқ сезилади: “Султон Абусаид Кўрагон сўзим. Ҳасанбекка салом дегаҳ, Тангри инояти билан Соҳибқирон Темурбек тамом мамоликни мусаҳҳар қилиб юганда улуғ отанг Усмонбек чин кўнгли била Соҳибқирон давлатига паноҳ келтуруб, ихлосини билдиргани учун Темурбек доғи иноятлар қилиб барча эл-улусдин ортуқ кўруб Диёрбакр вилоятини билдуруб хасо ўғул-ушқининг тинчлиги учун Ҳамид тек ерни доғи суюрғаб юрт бергандур...” (Тўпқопи саройи музейи архивидаги темурийлардан Султон Абусаид Кўрагоннинг Узун Ҳасанга битиги. Олтин ўрду, Қрим ва Туркистон хонларига оид ёрлиқ ва битиклар. Истанбул, 1940, 120-135-бетлар; Узун Ҳасан 1473 йил 12 августда Фотиҳ Султон Маҳмудга мағлуб бўлгач, мусодара қилинган бошқа буюмлар қатори ушбу мактуб ҳам Истанбулга олиб кетилган. Тўпқопи саройи музейи архивида 12307 рақами остида сақланаётир. Туркий тилда битилган мазкур мактуб батафсил изоҳлар ва усмонли туркча таржимаси билан Акдас Неъмат Кураат томонидан эълон қилинган).

Абусаид Соҳибқирон бобосининг тахти Тангри инояти билан унга насиб этганини таъкидлаб яна ёзади: “Сен дағи билурсенким, улус эгаси Темурбек тамом мамоликни забт қилиб улашканда Табриз тахтини менинг бобом Мироншоҳ Мирзога бергандур. Сенга дағи маълум дурурким, ота юрти – ўз юрти бўлур. Тангри иноятига сиғиниб бу фурсатларда Озарбойжон вилоятларини забт қилиб отам юртини бурунғи йўсун била тахт қилайин деб келадурман...” Узун Ҳасан сулҳ таклиф этиб одам юборади, Султон Абусаидга ҳатто ялиниб мурожаат этади. Абусаид илтимосу сўровларни қабул қилмайди, аини пайтда,

Узун Ҳасаннинг ўзини паст тутиб сўзлашида эър муғомбирлик борлигини ҳам сезмайди. Ардабилга боргунча амиру ҳокимларнинг унга кўрсатган иззат-эҳтироми мағлубиятни хаёлга келтиришга ҳам йўл қўймасди. Унинг хатидаги "Тангри иноятидин умидим улдурким, Рум, Миср, Шом бошлиқ тамом мамолик фатҳини бот бизга рўзи қилғай...Темурбек отанг Усмонбекка Диёрбақр вилоятини берган бўлса, умидим улдурким, мен сенга Тангри инояти бирла Миср, Рум вилоятларини олиб бергаймен", деган сўзлари мулкгирлик даъво-си ҳадди аълога етганини кўрсатади.

Қаҳратон қиш қийинчиликлари, эллик мингдан зиёд кишилиқ ўрдадаги озиқ-овқат танқислиги, аъёнларнинг султондан бирин-кетин юз ўгириши, лашкардаги тез қулоч ёзган парокандалик ва ишончсизлик Абусаиднинг орзу-умидларини елга совуради. Озарбой-жонга кетаётганда Ер юзи унга нечоғли тангу тор туюлган бўлса, хотиржам нафас оладиган бир парча замин энди коинот қадар кенг кўри-нар, торлик дунёда эмас, ўз ботинида экани-ни англамаганидан афсусланади.

Узун Ҳасан душманини шундай ҳийла ва устомонлик билан қопқонга туширган эдики, ундан қутулиш чорасизликдан чора қутишдай бир гап эди. Энг ёмони, Абусаид-ни Хуросон билан боғлайдиган йўллар бер-китилган эди. Бир ой муқаддам сулҳ сўзини эшитишни ҳам истамаган султон 1469 йил январь охирида оққуюнлилар саройига сулҳ тилаб элчи жўнатади, лекин таклифи рад этилади. Узун Ҳасан даргоҳига Машҳаднинг бир неча машҳур зоти қаторида онасини қў-шиб юборганда ҳам натижа чиқмайди.

...Узун Ҳасан ўғиллари томонидан асир олинган Абусаид Мирзо хон қароргоҳига келтирилади. У маҳбусни кечиришга майл келдиради. Аммо айрим туркман ва ўзбек амир-лари, Ширвоншоҳ қозиси бунга қарши чиқади ва Султонни ўлдиришга фатво берилади.

Ёдгор Мирзонинг фармойиши билан 1468 йил феввалида Султон Абусаид қатл этила-ди. Бу ҳодиса мусулмон дунёсида турлича талқин этилган. Ҳатто Хожа Аҳрорни обрў-сизлантириб, ундан ўч олиш ҳаракати ҳам бошланган. Лекин Хожанинг муриди Султон

Аҳмад Мирзонинг Самарқанд тахтига чиқи-ши билан фисқу фасодга чек қўйилган.

Навоий "Садди Искандарий" достонининг бир бобини Султон Абусаид ўлими воқеа-си-ни ёритишга бағишлаган. Шоир уни, энг ав-вало, ақл-идроки ўткир, тадбиркор ва мулк-гир ҳукмдор сифатида таърифлайди. "Хуро-сон ва Мовароуннаҳрдан ташқари, – дейди Навоий, – бошқа кўп ўлкалар ҳам унга қарам эди. Хоразмдан тортиб Кирмон мамлакатла-ригача, Кошғардан то Сипоҳонгача бўлган жойларни ҳам босиб олди".

Навоийнинг таъкидлашича, Абусаид "бе-адад мамлакат ва шаҳарларни олиб, сал-танатда дунёнинг энг катта шоҳи" мавқеига кўтарилгач, жаҳонгирлик ҳавосига берилиб, Табризу Румга қараб ҳужум бошлайди. Аммо у жаҳонгирлик иддаосидан ҳам хавф-ли шафқатсизлик, мол-мулкка ўчлик ва ҳим-матда пастлик хасталигига чалинган эди. "У хазиналарни йиғиб тўплайверар эди-ю, қўл остидаги лашкарларни ундан баҳраманд қилмас, ғоят хасис эди. Бу ишидан ўз кўн-лида у мамнун бўлгани билан, аскар ва си-поҳлари шоҳдан ниҳоятда норози эдилар".

Дарҳақиқат, қаҳр-ғазабга айланган ички норозилик душман ҳужуми ва найзасидан ҳам ҳалокатлироқ бўлади. Мақтул подшоҳ-нинг фожиасига Навоий ниҳоятда тўғри ва аниқ "ташхис" қўйгач, бундай ҳулосага кела-ди: "Қайси шоҳданки фуқароси хурсанд бўл-маса, ишнинг долзарб пайтида пушаймон бўлиб ўтиришнинг фойдаси йўқ. Қўшиндан ажраб қолган шоҳ бир киши ҳисобланади, айтинг, бир кишининг қўлидан нима келиши мумкин?... Шоҳ ўз қўшини билангина қудрат-ли бўлгани каби қўшин ҳам ўз шоҳи билан қудратлидир... Жаҳонни забт айлаш осон иш эмас, валекин иттифоқу аҳилчилик бўл-са қийин ҳам эмас" (*Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т., Ғафур Ғулом номидаги ада-биёт ва санъат нашриёти, 1978, 84-бет*). Алқисса, Абусаиддаги тизгинсиз қаҳр ва кибр иттифоқу аҳиллик йўлини тўсиб қўй-ган эди. Доруға ва амирлар ундан кўрқар, кўрқув нафратга айлангани боис улар ҳатто энг огир паллада ҳам ҳукмдорга ёрдам қў-лини чўзмаган эди.

IKKI QATIM NUR

Абдурахмон ЖОМИЙ

Туркигўйдир ул гўзал...

Туркигўйдир ул гўзал ёрим менинг, то зиндамен,
Чашми турку туркигўй лаълига ошиқ, бандамен.

Сўзласам, ширин забонликда сўзим шаккар, вале
Ўз тилимдин ул париваш олдида шармандамен.

Кўксим узра бу ҳилол нақшини тирноқдин деманг,
Оти ҳар қайга оёқ босса, муқаррар унда мен.

Сарвинозим ўқ узаркан, ўзгалар тутгай синар,
Не синар, кўксимни тутгаймен анга ҳар онда мен.

Оташи шавқим ошар шу кўзларимнинг ёшидин,
Гоҳи йиглармен булутдек, гоҳида пурхандамен.

Биргина ўпсам оёгин, менга давлат эрди ул,
Шу далил бирлан топардим давлати поянда мен.

Жомийё, ёр таъна этса бу фақирлик жомасин,
Банд-бандим унга пайванд, чунки соҳибжандамен.

ФОНИЙ (Алишер НАВОИЙ)

Кўзга илгаймен нечук...

Кўзга илгаймен нечук ул маснади шоҳснани,
Кўнглим истар хирқа бирлан гўшайи майхонани.

Жон қушин ром айламак истар эсанг, бер нуқлу май,
Сайд этарга сув қўйиб, сўнгра сочармен донани.

Май агар дунёча бордир, биз симиргаймиз ҳама,
Майфуруш, бизлар учун хумдан яса паймонани.

Ўзни ўлдирдим, нечукким май буюрдинг, эй ҳаким,
Ақли борлар майга дуч этгайму ҳеч девонани?

Майкада тупроги маст айлар мени, эй пири дайр,
Бода лойидин бино этдингму бу кошонани?

Воизо, айтганларинг кўзларга уйқу келтирур,
Бизни ухлатмоққа айтурсенми бу афсонани?

Ёр эрса ҳамдамим, аҳбоб не ҳожат ҳам рақиб,
Ошно сигмас арога, қўй ўшал бегонани.

Рахна солди неча бор кулбамга шу гардуни дун,
Истагай бошимга ағдармоқ ўшал вайронани.

Фониё, ул дам сенга жонимни этгаймен фидо,
Жон берар чоғимда келтирсанг менга жононани.

Форсийдан Жамол КАМОЛ
таржималари

АФЛОТУН

SUQROT APOLOGIYASI

(Охири. Боши ўтган сонда)

Сукрот ўзи ҳақида

Орангиздан кимдир “Наҳотки, ҳаётингга зомин бўлувчи ишлар билан шуғулланиш жонингга тегмаса?” дея таъна қилар. Бунга азбаройи адолат юзасидан бундай эътироз билдираман: азизим, озми-кўпми наф келтира оладиган одам қилмишининг адолатли ёки адолатсизлиги, яхши ёки ёмонлиги ҳақида мушоҳада қилиб ўтирмасдан, ўз жонини омон сақлаш пайида бўлиши лозимлиги ҳақидаги гапларинг ноўрин. Зеро, гапларинг тўғри бўлса, у ҳолда Троя остонасида жон берган ярим-худолар, хусусан, Фетиданинг ўғли¹ ҳам ёвуздир. Шармандалиқдан қўрқмайдиган, хавф-хатарни назар-писанд қилмайдиган Ахиллни эсланг. У ҳатто маъбуда волидаси, хотирам панд бермаса, “Болагинам, дўстинг Патроклнинг ўлими учун Ҳекторни

қатл этсанг, ўзинг ҳам шу заҳоти ўласан, Приамзодадан сўнг навбат сенга етади”, дея огоҳлантирса-да, дўсти учун қасос олмай қўрқоқларча яшагандан кўра ўлимни афзал билган эди. “Бу ерда, – деган эди у, – ёйсимон кемалар олдида одамларнинг масҳарасига қолиб, она заминга ортиқча юк бўлиб яшагандан кўра, ўлганим афзал”. Сизнингча, ўша кезларда у ўлим ва хавф-хатарни ўйлаганмикан? Биродарлар, ҳаёт ҳақиқати шуки, инсон ўзи маъқул кўрган ёки зиммасига юкланган ишни шармисорлик деб билмаслиги ёки ўлим ҳақида ўйламай, хавф-хатарга тик бориб, беками кўст адо этиши лозим.

Афиналиклар! Потидей, Амфиполь ва Делий² остонасида ўзингиз сайлаган ҳарбий бошлиқлар топшириғини бошқалар қатори ўлимдан қўрқмай тўлиқ-туғал бажарганимда аҳмоқлик қилдимми? Яратган мени тафаккур қилиш, ўзимни ва бошқаларни англашга буюрганда унинг амри-

¹ Ҳомернинг “Илиада” достони қаҳрамони Ахил назарда тутилмоқда.

² Афина ва Спарта ўртасида жанг бўлиб ўтган жойлар.

га итоат этиб, ўз бурчимни ўлим ва бошқа хатарларга қарамай ўтасам, нобоп иш қилган бўламанми? Аксинча йўл тутсам, маъбуд ва хоҳинларни тан олмаганим, ўлимдан қўрққаним, донишманд бўлмасам-да ўзимни илмда тенгсиз деб билганим учун бирортангиз мени маҳкамага берсангиз, адолатдан бўлар эди. Зеро, ўлимдан қўрқиш – донишмандман дея иддао қилиш, билмаганини биламан дея кўксига уриш билан баробардир.

Ўлимнинг моҳиятини, у инсонга берилган буюк неъмат эканини ҳеч ким фаҳламайди, шунинг учун ҳам ундан бешафқат ғанимдан қўрққандек қўрқади. Бироқ билмаганини биламан деб даъво қилиш қандайин жоҳиллик? Менга келсак, аксарият кишилардан биргина хислатим билан фарқ қиламан: башарти ўзгалардан донороқ бўлиб туюлаётган эканман, бунинг сабаби битта – мен Аид¹ ҳақида жуда оз биламан ва айна дамда билимим озлигини ҳам тан оламан. Қонунни бузиш, ўздан аъло зотга (у ё маъбуд, ё инсон бўлсин) қулоқ тутмаслик ахлоқсизлик ва шармандалиқдир. Шу боис эзгуликка хизмат қилишдан ҳадиксирамайман ҳам, ундан ўзимни тиймайман ҳам. Суддан қатл этилишимни талаб қилаётган, жазодан қутулиб қолса, ундан таълим олаётган болаларингизнинг ахлоқи бузилиб кетади, деб кўнглингизга ваҳима солаётган Анитнинг гапларига учмай, мени фалсафа билан шуғулланмаслик шарт билан озод этсангиз-да, агар яна шундай машғулот устидан қўлга тушсам, жазоим ўлим бўлишини айтсангиз ҳам сизга жавобим шу: "Афиналик биродарлар, сизга фақат яхшилик соғинаман, ҳаммангизни севаман, аммо сизга эмас, Яратганга итоат этаман, тирик эканман, имкон қадар ўзимга маъқул тарзда фалсафий мушоҳада юритишдан тўхтамайман, ҳар бирингизга мурожаат этиб: эй яхшиларнинг яхшиси, кентлар ичра беназир, донолиги ва куч-қудрати тилларда дoston Афина шахри

фуқароси! Наҳотки, сени фақат бойлик, ақчаю шон-шухрат, одамларнинг эътибори қизиқтирса, оқиллик, ҳақиқат ва қалб гўзаллигининг заррача қадри бўлмаса, дея таъна қилавераман. Агарда бирортангиз эътироз билдириб, таъналарим ўринсизлигини айтсангиз, ёнингиздан бир қадам ҳам жилмай, саволга тутиб қийнайман, далилларингизни инкор этаман; мабодо, ўша кимса ўзини жасорат соҳиби деб билса-ю, бироқ менга журъатсиз ва қўрқоқ бўлиб туюлса, унга, сен эзгулик эмас, ёвузлик тарафидасан, деган бўлардим. Ким бўлишидан қатъи назар, дуч келган ҳар бир одамга – ёш-қарига, ажнабийга ва айниқса, менга ҳаммадан яқинроқ экангиз боис сизга нисбатан шундай йўл тутган бўлардим. Ишонтириб айтаманки, Яратганнинг иродаси – шу, бинобарин, унга мен сингари эътиқод қилишдан-да улуғроқ неъмат йўқ. Ахир, мен ёшу қари – ҳар бирингизга мудом мурожаат этиб, "Эй биродар, жасорат бойликдан келмайди, аксинча, инсон ва жамиятга берилган барча неъматлар, жумладан, бойлик ҳам жасорат туфайлидир", дея уқтириб келаман. Агар ёшларни шундай фикрлар билан йўлдан ураётган эканман, бу чиндан ҳам "хатарли"дир. Кимдир Суқрот ёшларга номақбул нарсаларни ўргатапти деса, қаттиқ янглишади. Сизга айтмоқчи бўлган гапим – шу. Анитнинг сўзларига қулоқ тутасизми-йўқми, мени оқлайсизми-йўқми – барибир, ўн марта ўлиб тирилсам-да, ўз эътиқодим, ўз йўлимдан асло қайтмайман!

Ўтинаман, ҳамшаҳарлар, шовқин кўтармай сўзларимни тингланг, назаримда, улар сиз учун фойдадан холи бўлмаса керак. Сизга яна айтадиганларим бор. Аммо бақир-чақир қилмайсиз, деган умиддаман. Гапларим чин бўлса-ю, шунга қарамай, мени қатл этишни ихтиёр қилсангиз, менга эмас, ўзингизга жабр бўлади. Ахир на Мелетнинг, на Анитнинг менга зиён етказишга ҳақди сиғади, чунки ёвуз кимсанинг яхши

¹ Юнон афсоналарида ўлиқлар олами.

одамга зарари тегиши имконсиз, менимча. Бинобарин, у мени ўлдиртириши, юртдан бадарға қилдириши, фуқаролик ҳуқуқларимдан маҳрум эттириши мумкин. Эҳтимол, у ёки яна кимлардир, мендан фарқли ўлароқ, эътиқодим ва аъмолимни мисли кўрилмаган ёвузлик деб ҳисоблаши эҳтимолдан холи эмас; ваҳоланки, унинг бугунги қилмиши, яъни бир инсонни асоссиз айблаб, ўлимга маҳкум этиши – чинакам ёвузлик! Шундай қилиб, афиналик зотлар, ҳойнаҳой, сизга фақат ўзимни ҳимоя қилаётгандек кўринаётгандирман, аммо гапларимга ишонинг: Яратганнинг ғазабига учраманг дея ўзимни эмас, мени ўлимга маҳкум этаётганлар – айнан сизни ҳимоя қилаётирман. Модомики, мени ўлимга маҳкум этмоқчи экансиз, таъбир жоиз бўлса, кучли ва зотдор, аммо семириб танбаллашиб қолган отни ҳам чақиб зир югуртирган сўна сингари ғафлатда қолган шаҳарни қутқариш учун илоҳий тўхфа сифатида юборилган менга ўхшаш яна бирор одамни топа олармикансиз? Назаримда, кун бўйи шаҳар кезиб, ҳар бирингизни ғафлат уйқусидан уйғотиш, гапга солиш, суҳбатлашиш учун Яратганнинг ўзи мени шаҳарга вакил қилиб юборган. Яна мендек одамни, азиз ҳамшаҳарлар, топа олишингиз жуда мушкул, аммо ишонч билдириб ҳаётимни сақлаб қолиш ҳам қўлингизда. Албатта, Яратган ғамингизни еб, яна бировни жўнатса-ку – ҳўп, майли, бироқ жўнатмаса-чи, у ҳолда Анитнинг иғвосига учиб, қонимни тўксангиз, билиб қўйинг: қолган умрингизни ғафлатда ўтказасиз. Қуйидагилар Яратганнинг Афинага тўхфаси эканимга далолат қилади: неча йиллардан буён ҳузур-ҳаловатни унутиб, рўзғорим бир аҳволдалигига тоқат қилиб юрганим, шу билан бирга, ҳар бирингизни ота ёки оғамдек кўриб, эзгуликка чорлаётганим, ҳаммиша сизнинг ғам-ташвишингизни чекиб юрганим, ўғит-маслаҳатлар бераётганим.

Агар бундан бирор фойда кўришни кўзлаганимда, ўғит-маслаҳатларимга ҳақ талаб қилганимда бошқа гап эди. Лекин юзсизларча бошимга иғво ёғдираётганлар бировдан ҳақ олганим ёки талаб қилганимга бирор гувоҳ топа олмай каловланиб қолганини ўзингиз кўрдингиз; уларнинг ёлғончилигини тасдиқлайдиган энг ишонарли далил – менинг қашшоқлигим!

Барчангиз билан ҳамсуҳбат бўлаётганим, ҳамма ишга аралашиб, ҳар бирингизга ўғит-маслаҳатлар бераётганим ҳолда, халқ олдида нутқ ирод этиб, шаҳар аҳлига ақл ўргатишга жазм этаётганим ажабланарли туюлиши мумкин. Бунинг сабабини кўп жойда, кўп бор айтганман: мен баъзида аллақандай илоҳий овозни эшитаман.¹ Мелет ўз шикоятда шуни пеша қилиб, устимдан кулгани ҳам ёдингизда бўлса керак. Бу ёшлик чоғларимданоқ намоён бўла бошлаган: ҳар гал бирор ишга қўл урмоқчи бўлсам, туйқус янграган ўша овоз сира йўл бермайди, айни чоқда, бошқа бирор юмушга ундамайди ҳам. Худди шу овоз давлат ишларига аралашишимга ҳам йўл қўймайди ва ўйлашимча, бу – айни муддао. Ишончингиз комил бўлсин, афиналик зотлар, агар давлат ишларига аралашганимда аллақачон ўлиб кетган, на сизга, на ўзимга наф келтирган бўлардим. Мендан ранжиманг, асли сизга ёки бошқа кўпчиликка ошкора қарши туриб, адолат ва қонунни ҳимоя қилмоқчи бўлган инсон омон қолмайди. Омон қолганда ҳам, назаримда, адолат тантанаси учун жон куйдираётган киши зоҳидона ҳаёт кечиргани, давлат ишларидан қўл тортгани маъқул.

Сўзларимни исботлаш учун шунчаки куруқ гап эмас, жиддий далиллар, сиз ғоят қадрлайдиган ҳаётдан мисоллар келтирмоқчиман. Алҳосил, сўзларимга қулоқ тутсангиз, ҳатто ўлим таҳдид солиб турганда ҳам адолатсизликка асло чидай олмаслигимни, бу эса ажалимга сабаб бўлиши мум-

¹ Бу ўринда Суқрот бирор саъй-ҳаракатга ундамайдиган, аммо нотўғри қарор қабул қилишдан тиядиган аллақандай ички тўйғу, ботиний овозни назарда тутаяди.

кинлигини англаб етасиз. Гапларим эҳтимол ёқимсиз ва зерикарлидир, лекин бари – ҳақиқат. Афиналиклар, шаҳарда бирор мансабга кўтарилмаганим, аммо бир муддат кенгаш аъзоси¹ бўлганимдан хабарингиз бор. Кенгашнинг Антиохидадаги филамизда ўтган йиғинида денгиз урушида ҳалок бўлган жангчилар жасадини олиб чиқмагани учун ўн стратегни² суд қилган эдингиз. Кейинчалик улар асоссиз айбланиб ўлимга ҳукм қилинганини ўзингиз ҳам тан олгансиз. Ёдингизда бўлса, пританлардан фақат мен қонун бузилишига қарши чиққан эдим. Нотиклар мени айблаб ҳибсхонага тиқишга уринганда ва сиз ҳам уларга қўшилиб бақирчақир ила гапларини маъқуллаганингизда, хавф-хатар эшик қоқиб келаётганига қарамасдан, қамоғу ўлимдан қўрқиб адолатни оёқости қилаётган сиз каби кимсалар билан ош-қатиқ бўлгандан кўра, қонун ва адолат томонида туришни маъқул кўрган эдим. Бу воқеалар шаҳарни халқ бошқараётган даврда юз берган эди. Демократия ўрнини олигархия эгаллагач, Ўттизлар ҳукумати мени ва яна тўрт фуқарони Айлана палатага³ чорлаб, Саламиндан Леонт исмли кимсани олиб келишни буюрди. Афтидан у қатл этилиши керак эди. Улар айбдорларни имкон қадар кўпайтириш мақсадида яна бошқа одамларга ҳам шундай буйруқ берган. Аммо ўшанда ҳам ўлимдан мутлақо қўрқмаслигимни, қонунни бузмаслик ва Яратганга шак келтирмаслик – энг олий қадрият эканини сўзда эмас, амалда исботладим. Шундай қилиб, ҳукумат қанчалик қудратли бўлмасин, ундан қанчалик ҳайиқмайин, у мени адолатга қарши боришга мажбур қилолмади; ле-

кин Айлана палатадан чиққан тўрт притан Саламинга бориб, Леонтни келтирди, мен эса уйга равона бўлдим. Агар тез орада ҳукумат пароканда бўлиб кетмаганида бу қилмишим учун шаксиз ўлимга маҳкум этилган бўлардим. Орангизда бу воқеаларга гувоҳ бўлганлар оз эмас.

Жамоат ишлари билан виждонли инсонлардек шуғулланганингда, айбсиз кишиларга ёрдам қўлини чўзганингда ва буни астойдил бажарганингда шу ёшга етармидинг деб ўйларсиз, эҳтимол. Асло, афиналик зотлар! Бошқа одам ҳам шу ёшга етмаган бўлар эди. Шунга қарамасдан, эл орасида қандай бўлсам, шахсий ҳаётимда ҳам шундай эдим. На ортимдан эргашиб юрган шогирдларимнинг, на бошқаларнинг сўзларига кўр-кўрона ишониб кетавермаганман. Сирасини айтганда, ҳеч кимга устозликка даъвогар бўлмаганман, лекин мени тингламоқчи, ўз вази-фамни қандай адо этаётганимни кузатмоқчи бўлганларга, ёшми-кексами тўсқинлик қилмаганман. Бинобарин, сабоқларим учун ҳеч қачон бировдан ҳақ олмаганман, аксинча, бойга ҳам, қашшоққа ҳам мени сўроққа тутишига, хоҳишига кўра, саволларимга жавоб беришига ва суҳбатимни тинглашига имкон берганман. Бироқ бу кишиларнинг яхши ёки ёмонлиги учун мен масъул эмасман. Чунки уларга ҳеч нимани ўргатмаганман, бунга ваъда ҳам бермаганман. Агар биров мендан нималардир ўргангани ёки бошқалар билмаган гапларни эшитганини уқтираётган бўлса, билингки, у ёлғон сўзламоқда.

Аммо не сабабдан баъзилар мен билан узоқ суҳбатлашишни хуш кўради? Ўзингиз ҳам, афиналик зотлар, бундан хабардорсиз,

¹ Афина шахрини бошқарган кенгаш 500 кишидан иборат бўлган. Йил давомида ҳар бир округ – фила вакиллари навбат билан (бир ойдан кўпроқ муддатга) пританияда (давлат кенгаши) йиғилиш ўтказган ва шу даврда улар притан (яъни, ҳукмдор) деб атаган. Мил.авв. 406 йили Суқрот Антиохида филасидан кенгашига вакил этиб сайланган.

² Мил.авв. 406 йилда Аргинуз ороллари яқинида Афина ва Спарта ўртасидаги жангда ҳалок бўлганларни майдондан олиб чиқиб, муносиб дафн этишни таъминлай олмаган ўн стратег виждонсизликда айбланиб, суд қилинади. Суднинг биринчи кўни раислик Суқротнинг зиммасига тушган, у эса стратегларнинг бари бирваракайига қораланишига қаршилик қилиб, ҳар бирига ўзини оқлашга имкон бериш ва қилмишига яраша жазолашни талаб этган эди. Аммо маҳкаманинг иккинчи кўни Суқротнинг йўқлигидан фойдаланган пританлар судланувчиларни ўлим жазосига ҳукм қилади. Уларнинг орасида Афинанинг буюк давлат арбоби Перикл ва гузал Аспасиянинг ўғли ҳам бор эди.

³ Шаҳар майдонидаги пританлар йиғиладиган бино.

албатта. Сизга бор ҳақиқатни айтдим. Улар ўзини билгич ҳисоблаган сохта донишмандларни саволга тутиб, мушкул аҳволга солаётганимдан завқланишади. Улар учун бу – текин томоша. Яратган менга ниманики буюрган, башорат этган бўлса, шуларни қиялпман. Бунини исботлаш ҳам қийин эмас. Агар чиндан ҳам баъзи ёшларни йўлдан ураётган, айримларини эса ахлоқсизга айлантириб улгурган бўлсам, улғайгач ёшлик чоғларида номаъқул маслаҳатлар берганимни рўқач қилиб, мендан қасд олиш илинжида бу ерга келиши керак эди. Ўзлари келмаганда ҳам мендан азият чеккан яқинларининг ўчини олиш учун уларнинг ота-онаси, ака-укаси ва қариндошлари келган бўлиши керак. Ҳа-ҳа, кўриб турибман, чиндан ҳам кўпчилиги шу ерда экан. Хўш, биринчидан, ҳамдемим¹, тенгдош дўстим Критон² ва унинг отаси Критобул; сўнг сфеттиялик Лисаний³, унинг отаси Эсхина⁴; Эпигеннинг отаси кефисиялик Антифон; бундан ташқари, ортимдан эргашиб юрган ака-укалардан бири – Феозотиднинг ўғли Феодотнинг отаси Никострат; Феодотнинг ўзи эса фоний дунёни тарк этгани боис бу ерда ҳозир бўлган акасини менга қарши чиқмасликка даъват этолмайди; Демодокзода Парал ҳам, Афлотуннинг иниси Аристон ўғли Адимант ҳам, Аполлодорнинг⁵ иниси Эантодор ҳам шу ерда. Яна кўплаб номларни тилга олишим мумкин. Мелет ана шулардан бирини гувоҳ сифатида кўрсатиши керак; агар булар ёдидан кўтарилган бўлса, эслатинглар унга. Аммо ишончим комилки, афиналик биродарлар, халойиқнинг менга – Мелет ва Анит даъвосича, ёшларни йўлдан ураётган одамга ёрдам қўлини чўзишга тайёр эканига гувоҳ бўласиз. Эҳтимол, гўёки йўлдан оздирилган ўша кишилар мени ҳимоя қилиш учун қандайдир важ топиши мумкиндир, аммо ўзини йўлдан урилган деб ҳисобламайдиган одамлар ва уларнинг

қариндошлари Мелет ёлғон кўрсатма бераётганига, мен эса рост сўзлаётганимга шунчаки ишонишлари мумкин, холос. Бироқ мени ҳимоя қилиш учун бирор дастак топа олишмаса керак.

Шунча гапирганим етар! Ўзимни оқлаш учун келтирмоқчи бўлган далилларим – шу. Эҳтимол, орангиздаги биров маҳқамага тортилганда, қўйилган айб меникидек оғир бўлмаса ҳам, судьяларнинг раҳмини келтириш учун кўзёш тўкиб илтижо қилгани, бола-чақаси, қариндош-уруғини ҳам олиб келгани эсига тушиб ўзидан уялар, бироқ мен бошимга қилич келса ҳам, бундай номақбул йўл тутмайман. Бирортангиз шу ҳақда ўйлаб, шу билан пачакилишиб ўтираманми деб, бор ғазабингизни тўкиб солсангиз ҳам ажабланмаган бўлардим. Чиндан ҳам, орангизда кимдир биров шундай ўйла-яптими-йўқми, аниқ айта олмайман; мабодо шундай ўйлаётган бўлса, унга жавобим қуйдагича: менинг ҳам қариндош-уруғим бор ва Ҳомер таъбири билан айтганда, эман дарахти ёки тош эмасман, инсон наслиман. Билсангиз, афиналик биродарлар, уч ўғлим бор: бири вояга етган, икkitаси ҳали гўдак. Шундай бўлса-да уларни ўртага қўйиб, сиздан шафқат сўрамайман. Нега бундай қилмаслигим сабабини биласизми? Сиздан, кадрли ҳамшаҳарлар, нафратланаётганим ёки ҳурматингизни бажо келтиришни ис-тамаётганим учун эмас, албатта. Ўлимдан кўрқиб ёки кўрқмаслигим масаласини ҳозирча бир четга қўятурайлик, менинг ва сизнинг – бутун шаҳар аҳли ор-номуси ҳаққи айтмоқчиманки, шу ёшимда, қолаверса, лойиқми-нолоийқми, менга берилган лақабни эътиборга олсак, назаримда, бундай ишга қўл уришим ножоиздир. Ҳар ҳолда, одамлар Сукрот аксарият кишиларга ўхшамаслигига ишонади. Назаримда, до-нишмандлик, жасурлик каби фазилатлар

¹ Дем – ҳудудий бирлик.

² Сукротни ҳибсхонадан қочириб юборишга уринган тенгури ва яқин сафдоши.

³ Лисаний ҳақида бизгача маълумот етиб келмаган.

⁴ Бу воқеалар юз берган пайтда ёши йигит бўлган, кейинчалик Сиракузада Каттиа ва Кичик Дионисийлар саройида Афлотун билан мулоқот қилган киши.

⁵ Сукротнинг дўсти ва маслакдоши.

соҳиби бўлган одам ўзини ўшандай тутса, шармандаи шармисор бўларди. Суд қилинаётган бообрў зотларнинг қатл азобидан қўрқиб, ўзини жуда ғалати тутганига кўп бор гувоҳ бўлганман. Маҳкама уларни афв этса гўё абадий яшаб қоладигандек! Менимча, бундай кишилар шаҳарнинг обрўига путур етказяпти. Шаҳримизга келган ажнабий одам афиналикларнинг энг фазилатлилари – давлатни идора этишга ва бошқа фахрий лавозимларга сайланганларининг ҳам заифадан фарқи йўқ экан, деб ўйлаши ҳеч гапмас. Шундай экан, афиналик биродарлар, қанчалик ҳурмат-этиборга сазовор бўлмасин, киши бу каби номаъқул ишга қўл урмагани яхши. Сиз ҳам ақл ва адолат билан ҳукм юритсангиз, ўшандай ҳолларда ўзини хотиржам тутганларни эмас, йиғлаб-сиқтаётганларни айбласангиз тўғри бўлар эди.

Ор-номус ҳақида гапирмай қўяқолайлик, аммо ишнинг моҳиятини тушунтириб, ўзини қонунан оқлаш ўрнига судьяга илтижо қилиб, жазодан қутулиб қолишга интилиш яхши эмас, биродарлар. Ахир, судья тўғри келган одамни афв этиш учун эмас, адолатли ҳукм чиқариш учун тайинланган, судловни қонунга мувофиқ олиб боришга қасамёд қилган. Шу боис судьяларни қасамини бузишга ундамаслигимиз, улар ҳам бундай йўл тутишдан тийилишлари лозим, акс ҳолда, барчамиз гуноҳга ботамиз. Шунинг учун, афиналик зотлар, Яратганга шак келтириб, мана бу Мелет деганлари мени беномусликда айблаб турган бир вақтда номаъқул ишга қўл уришимни талаб қилишингизни истамасдим. Зеро, ўз ёлворишларим билан қасамёдингизни бузишга ундаб, бунинг устига онгингизга худо йўқ, деган фикрни сингдириб, ўзимни даҳрийликдан ҳимоялаш ўрнига, аксинча, даҳрийликда айблаган бўлардим. Лекин мен бундан йироқман. Аслида, маъбудларга барча муҳолифларимдан-да кўпроқ эътиқод қиламан. Тақдиримни сизнинг ва Яратганнинг ихтиёрига топшириб, ўзингизга ҳам, менга ҳам наф келтирадиган қарор қабул қиласиз, деган умиддаман.

Айблов ҳукмидан сўнг

Афиналик биродарлар, ҳозиргина чиқарилган ҳукм, яъни жазога мустаҳқиқ этилганим мен учун тасодиф эмас. Лекин мени ҳар икки тарафдан берилган овозлар нисбати ажаблантирди. Очиғи, бу қадар кам овоз билан ўлимга ҳукм этиламан, деб ўйламагандим, жазо белгилаш учун кўпроқ овоз берилишини кутган эдим. Айни пайтда, ўттиз битта тошча бошқа тарафга ўтиб кетган тақдирда оқланган бўлардим. Мелетга келсак, назаримда, унга яна чап бериб кетганим барчага аён бўлса керак: агар Анит ва Ликон мени айблаш учун бу ерга келмаганида у овозларнинг бешдан бир қисмини тўплай олмаган даъвогар сифатида минг драхма жарима тўлашига тўғри келар эди.

Бу зот менга ўлим жазоси берилишини талаб қияпти. Майли, унингча бўлақолсин. Лекин, афиналик биродарлар, инсоф билан айтинг: ўзи қандай жазога лойиқман? Албатта, жазо қилмишимга муносиб бўлиши керак, шундай эмасми? Хўш, бу қандай жазо бўлиши керак? Умр бўйи ҳаловат билмаган, кўпчилигингиз интилган неъматлар – бойлик тўплаш, тузукроқ уй-жой қилиш, стратег ўлароқ халқни бошқаришни ўйламаган бўлсам, адолат юзасидан айтинг: қандай жазога лойиқман ёки қанча жарима тўлашим керак? Бошқарувда ҳам, шаҳримизда юз бериб турувчи фитнаю қўзғолонларда ҳам иштирок этмаганимдан хабарингиз бор, чунки бундай ишларга бош қўшиб, омон қолишим даргумон, ахир, ўта тўғрисўзман. Хуллас, на сизга, на менга наф келтирадиган бу каби ишлардан ўзимни тийдим. Аксинча, сизларга яхшилик қилай деб ўзимни ўтга-чўққа уриб, барчангизни комиллик ва оқилликка даъват этдим. Шаҳарга тегишли нарсалар ҳақида эмас, унинг ўзи ҳақида ғамхўрлик қилишга ундаб келдим. Хўш, ана шундай инсонни қандай жазога лойиқ деб ҳисоблайсиз? Агар мукофот хизматга яраша берилиши лозим бўлса, менга ёмонлик раво кўрмасангиз керак? Хизмат кўрсатган, лекин қашшоқ, шу билан бирга, бошқа-

ларни фикрлашга ундай деб тирикчили-
гидан воз кечган инсонга нима муносиб?
Бундай одамга, афиналик биродарлар,
Пританеяда¹ бепул овқатланишдан муно-
сиброқ нарса йўқ. Ҳар ҳолда, у Олимпия
ўйинларида бир, икки ёки уч отда ғалаба
қозонган афиналикдан кўра бунга муно-
сиброқ. Чунки Олимпия ғолиби шунчаки
зоҳиран бахтиёр кўринишингизни истайди,
унинг қорни тўқ, усти бут. Мен эса сизлар-
ни чинакамига бахтли қилишга интиламан
ва тирикчилик ғамидан озод бўлишга эҳти-
ёж сезаман. Демак, ўзимга бирон бир жазо
белгилашим керак бўлса, бепул овқатла-
нишни танлайман.

Бу гапларим ҳам кўзёш тўкиб, илтижо
қилиш ҳақида айтган гапларимдек калон-
димоғлик бўлиб туюлиши мумкин. Аслида,
биродарлар, гап бошқа ёқда: кўпчилигин-
гиз билан жуда кам суҳбатлашганим сабаб-
ли сизларни ишонтира олмасам ҳам, ҳеч
кимнинг дилини атайин оғритмаганимга
аминман. Бошқалар сингари ўлимга ҳукм
этиш билан боғлиқ ишни бир кунда эмас,
бир неча кун давомида кўриб чиқиш ҳақи-
да қонун чиқариб, шунга мувофиқ маса-
лани ҳал этганингизда, ўзингиз ҳам бунга
ишонч ҳосил қилган бўлар эдингиз. Бугун
жуда қисқа фурсатда шунча тухмат-бўхтон-
ларни рад этиш осон эмас. Бировларнинг
дилини оғритмаган эканман, нега энди
ўзимни ўзим ранжитишим, ўзимга ёмон-
ликни раво кўришим ва жазо белгилашим
керак? Нима учун, айтинг? Мелет талаб
қилаётган жазодан кўрқаётганим учунми?
Ахир, унинг яхшилигини ҳам, ёмонлигини
ҳам билмайман-ку! Балки ўзимга оғир жа-
зони танлаганим маъқулмикан? Дейлик,
умрбод қамоқ жазоси! Бироқ нима учун
ҳибсхонада ўн бирлар² ва тинимсиз ўзга-
раётган ҳокимиятнинг қули бўлиб яшашим
керак? Ёки ўзимга оғир жарима юклаб, уни
тўламагунимча қамоқда ўтиришим керак-

ми? Қашшоқ бўлганим сабабли бу мен учун
умрбод қамоқ билан баробар. Ундай бўлса,
эҳтимол, шаҳардан бадарға этилганим ту-
зукмикан? Менимча, сиз бу жазони бажо-
нидил қўллаган бўлардингиз. Аммо мен бу
қадар аҳмоқ эмасманки, сиз – ҳамшаҳарла-
рим мендан нафратланаётганингиз, гапла-
рим кўнглингизга оғир ботаётгани учун им-
кон борича мендан ва менинг ачиқ-тиззиқ
сўзларимдан қутулмоқчи бўлаётганингизни
тушунмасам. Бадарға этадиган бўлсангиз,
мен борадиган юрт аҳли менга ва гап-сўз-
ларимга тоқат қила олади, деб ўйлайсизми?
Асло, афиналик биродарлар! Кексайиб қол-
ганимда ватандан бадарға этилсам, шаҳар-
ма-шаҳар кезиб, саргардон бўлсам, ҳаётим
дўзахга айланмайдими? Бироқ ишонч би-
лан айта оламанки, қаёққа боришимдан
қатъи назар, ёшлар худди бу ердагидек,
сўзларимга қулоқ тутати. Уларни ҳайдамоқ-
чи бўлсам, катталарни ишга солиб, ўзлари
мени қувади, ҳайдамасам, фарзандларини
рўкач қилиб, ота-онаси кун бермайди.

Эҳтимол, орангиздан кимдир “Сукрот,
наҳотки, бизни тарк этганингда ҳам тинч-хо-
тиржам ва тилингни тийиб яшай олмасанг?”
дея дашном берар. Айримларингизни худ-
ди шунга ишонтириш жуда мушкул. Чиндан
ҳам, бундай қилиш Яратганга итоат этмас-
ликдир. Унга итоат этмасдан хотиржам яшаб
бўлмайди десам, гапимга ишонмайсиз.
Ҳойнаҳой, мени ҳазиллашяпти, деб ўйлай-
сиз. Бошқа томондан, ўзимни ҳам, сизни ҳам
қийнасам-да, турли фазилатлар ва бошқа
кўп масалалар ҳақида суҳбат қуриш – улкан
неъматдир, зеро, бундай изланишларсиз
инсон ҳаёти маънисиз бўлиб қолади десам,
яна шубҳага борасиз. Аслида, биродарлар,
ҳаммаси мен айтаётгандек, аммо бунга сиз-
ни ишонтириш қийин. Қолаверса, ўзимга
ёмонликни раво кўрмайман. Бой-бадавлат
бўлганимда, қанча пул талаб этилса, шунча
тўлаган бўлардим. Афсуски, қашшоқман.

¹ Пританлар йиғилишлари ўтадиган давлат кенгаши, суд маҳкамаси, шунингдек йиғилишлар ўтадиган жой. 2. Юнон полис-давлат-
ларида пританлар тўпланадиган ва овқатланадиган бино. Хизмат кўрсатган кишилар бу ерда умр бўйи бепул овқатланиш ҳуқуқига
эга бўлган.

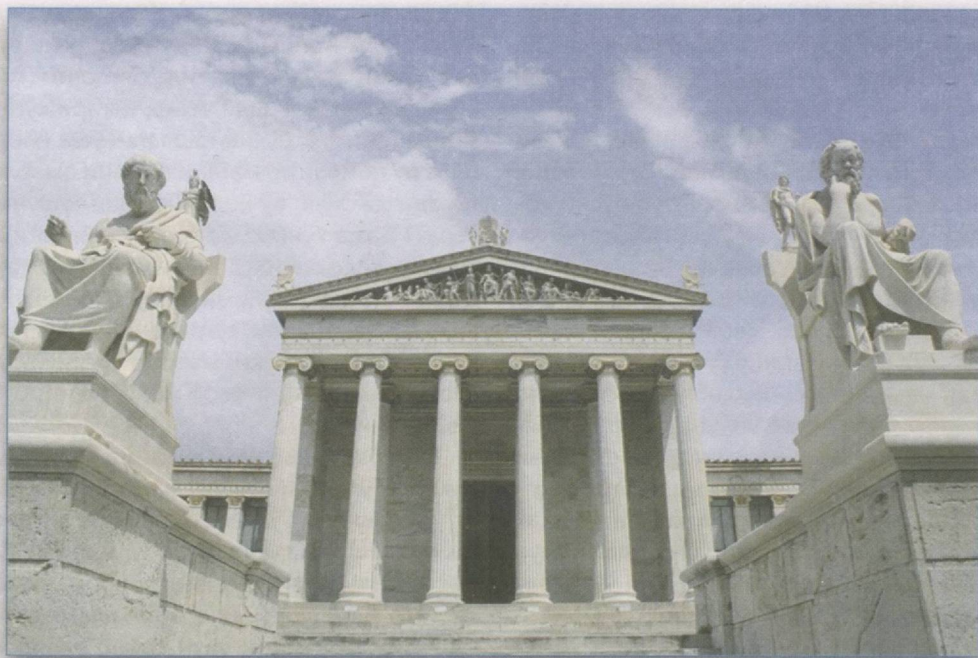
² Ҳар йили тайинланадиган ўн бир бошлиқ – архонтлар ҳибсхоналарни назорат қилган.

Сиз ҳам жаримани чўнтагига қараб тўласин, демасангиз керак. Ҳар ҳолда, кўпи билан бир мина¹ кумуш тўлашим мумкин; жаримани ҳам шунча миқдорда белгилайман. Агар мана бу зотлар – Афлотун, Критон, Критобул ва Аполлодор ўттиз мина миқдорида жарима тўлашимни сўраб, кафилликни зиммасига олса ҳам розиман. Майли, ўттиз мина бўлақолсин, кафилларнинг ишончилигига эса шубҳа қилмасангиз ҳам бўлади.

Жазо ҳукми эълон қилинганидан кейин

Шошқалоқлик қилганингиз сабабли шахримизга ола қарайдиганлар олдида юзингиз қора бўлади. Улар машҳур донишманд Суқротни ўлдирганингиз учун сизни бадном қилади. Албатта, сизни айблайдиганлар, аслида донишманд бўлмасам ҳам, мени шундай мартабага муносиб кўради.

Бир оз сабр қилганингизда, вазият ўз-ўзидан ойдинлашган бўлар эди. Ёшим бир жойга боргани, ҳаётим тобора поёнлаб, ўлим эшик қоқаётгани ҳақида ўйласангиз бўларди. Бу гапларни ҳаммага эмас, мени ўлимга маҳкум этганларга қарата айтяпман. Уларга яна шундай демоқчиман: эҳтимол, жазодан қутулиб қолиш учун сизни ўз томонимга оғдириб олишга сўз тополмаганимдан ўлимга ҳукм этилди деб ўйлаётгандирсиз? Асло, ундай эмас! Яшириб нима қилдим, чиндан ҳам бир нарса етишмади, лекин далиллар эмас, юзсизлик ва беҳаёлик, бошқалардан эшитишга кўникиб қолганингиз – йиғлаб-сиқтаб, қулоғингизга хуш ёқувчи, аммо ўзимга эп билмаган гапларни айтиш истаги етишмади. Ҳатто бошимга қилич келганда ҳам қуллардек иш тутишни лозим топмадим. Ўзимни шу тариқа ҳимоя қилганимдан афсусланмайман. Аллақандай йўллар билан

Устоз ва шогирд: Суқрот ва Афлотун

¹ Турли давр ва мамлакатларда турлича қийматга эга бўлган пул бирлиги. Масалан, 1 мина Афинада – 436,6, Форсда – 420 грамм кумушга тенг бўлган.

Ўзимни оқлаб, тирик қолгандан кўра, мана шундай ҳимоядан кейин ўлимни афзал биламан. Чунки маҳкамада ҳам, уруш пайтида ҳам, на мен ва на бошқа бирон киши ножоиз усуллардан фойдаланиб, ўлимдан қутулиб қолиш илинжида бўлмаслиги даркор. Баъзан ҳатто жанг майдонида қуролни ташлаб ёки таъқибчиларнинг оёғига йиқилиб, ўлимдан қутулиб қолиш мумкин. Оғзига келганини гапира оладиган одам учун хавф туғилганда омон қолишнинг яна кўплаб чоралари бор. Ўлимни четлаб ўтиш қийин эмас, аммо ундан илдамроқ бўлган маънавий бузилишдан қочиш деярли имконсиз. Шундай қилиб, мен – ювош ва қариб-қартайган одам секин-аста одимлаётган ўлимга, кучли ва эпчил айбловчиларим эса шиддат ила ёпирилаётган маънавий бузилишга рўбарў келиб турибмиз. Мен сизнинг ҳукмингиз билан ўлимни қарши олаётирман. Аммо ҳақиқатнинг ўзи мана бу кимсалар ёвуз ва ноҳақ эканига ҳукм чиқарди; шу тариқа, мен ўзимга яраша, улар ўзига яраша жазоланди. Шундай бўлиши муқаррар эди ва бу тўғри бўлди ҳам, деб ўйлайман.

Энди, муҳтарам айбловчилар, сизни нималар кутаётганини айтай. Ўлим эшик қоқиб келганда одам башоратгўй бўлиб қолар экан. Мен учун ана шундай фурсат етди. Менинг ўлимимга сабабчи бўлаётганлар, билиб қўйинг: жон таслим қилганимдан кейин сиздан олинажак қасос оғирроқ кечади. Бу ишга бош қўшганим учун ҳеч кимнинг олдида масъул эмасман, деб ўйларсиз. Хато ўйлайсиз. Сизни қоралайдиганлар кўпаяди, мен ҳозирча ими-жимида тийиб турган кишилар, айниқса, ёшлар маломатига қолиб, ўтда қовуриласиз. Одамларни ноҳақ ўлимга ҳукм этиб, қилган гуноҳингиз учун таъна-дашном эшитмайман деб ўйласангиз, адашасиз. Бундай шарафсиз ҳимоядан наф йўқ. Сизга энг шарафли ва осон йўлни айтай: бировлар устидан ҳукм ўқиманг, комилликка элтувчи йўлларни ахтаринг. Мени ўлимга ҳукм этганларга шуларни айтиб, бу ерни тарк этаман.

Архонтлар ўз иши билан банд бўлган паллада, қатлгоҳга боришимга ҳали фурсат етмаганидан фойдаланиб, менга хайрихоҳ бўлган кишилар билан ушбу воқеалар хусусида бажонидил суҳбатлашар эдим. Ҳозирча ёнимдан жилмай туринг, афиналик биродарлар! Фурсат бор экан, суҳбатимизга ҳеч ким тўсқинлик қила олмайди. Сизга, қадрдонларим, бугунги воқеалар нимани англатишини сўзлаб бермоқчиман. Жаноб судьялар – сизга шундай деб мурожаат этсам тўғри бўлар – вужудимда ғаройиб бир куч сезяпман. Чиндан ҳам, илгарилари қандайдир ноҳўя ишга қўл урмоқчи бўлсам, ҳатто у арзимас иш бўлса ҳам, қачонлардан буён кўникиб қолганим ботиний овоз қулоғимга чалинар, хато қилишдан мени қайтарар эди. Бугун эса, ўзингиз гувоҳ бўлганингиздек, ақл бовар қилмайдиган ёвузликка дуч келиб турибман. Шунга қарамадан, эрталаб уйдан чиққанимда ҳам, маҳкама биносига кириб келганимда ҳам, нутқ сўзлаётганимда ҳам, нима дейишимдан қатъи назар, ўша илоҳий овоз мени йўлимдан қайтармади. Ахир, илгари кўп вазиятда гапимни бўлиб ташлаган ўша илоҳий овоз бу гал эшитилмагани одамни ажаблантиради-да. Хўш, бу ҳолни қандай тушунмоқ керак? Сизга кўнглимдагини айтай: афтидан, бугунги воқеалар Худонинг менга марҳаматидир. Афтидан, ўлимни ёвузликка йўйиб, ишнинг моҳиятини тўғри англамаётирмиз. Бунинг далили шуки, мабодо тўғри йўлдан озсам, ўша илоҳий овоз мени тўхтатиб қолиши тайин эди.

Бинобарин, шундай хулосага келишимиз мумкин: ўлим Худонинг марҳамати эканига умид қилса бўлади. Сирасини айтганда, ўлим икки ҳолатдан бири: у мавжуд бўлмаслик, яъни марҳумнинг бирор нимани ҳис эта олмаслиги ёки, агар одамларнинг гапи чин бўлса, руҳ учун сафар – бир макондан бошқасига кўчишдир. Агарда бу барча сезгиларни йўқотиш, тушсиз уйкуга ўхшаса, унда ўлим – бебаҳо туҳфанинг ўзгинаси! Назаримда, кимдир туш кўрмаган

тунини ҳаётининг бошқа кун ва тунларига қиёслаб, ҳаётининг қайси даври яхшироқ ва ёқимлироқ бўлганини айта олса, ўйлайманки, нафақат оддий фуқаро, балки улуғ ҳукмдор ҳам бемалол қай бири афзаллигини фаҳмлайди. Демак, ўлим шундай бўлса, бутун умримизнинг бир тунчалик қиммати йўқ экан. Ўлимни тухфа деб атадим. Бошқа жиҳатдан, ўлим – бир макондан бошқа маконга кўчиш, жамики марҳумларнинг бир ерда жамланиши бўлса, бундан яхшироғи бормикан, мухтарам судьялар? Чиндан ҳам, судья деб аталмиш мана бу зотлардан қутулиб, Аидга йўл олсак ва у ерда ҳақиқий судьялар – Минос, Радамант, Эак, Триптолемга¹, адолатпарвар одам-маъбудларга рўбарў келсак, бундай кўчишнинг нимаси ёмон? Ишончим комилки, ҳар бирингиз Орфей, Мусей², Ҳесиод, Ҳомер билан бир оғиз суҳбатлашиш учун кўп нарсадан воз кечган бўлардингиз. Агар бу гапларда заррача ҳақиқат бўлса, қайта-қайта ўлишга тайёрман. Бошқаларни билмадим-у, аммо мен учун у ерда Паламед³ ва Теламонзода Аякс⁴ ёки адолатсизлик қурбони бўлган яна бошқа марҳум юртдошларим билан учрашиб, суҳбатлашиш айна муддао бўларди. Ўйлашимча, тақдиримни уларники билан қиёслаш нораво эмас. Ва ниҳоят, энг муҳими – у ердагиларни худди бу ердагидек билиш-ўрганиш, яъники улардан ким ҳақиқий донишманд, ким эса ўзини шундай ҳисоблаганини аниқлаш қизиқтиради одамни. Қолаверса, Троя остонасига улкан кўшинни бошлаб келган зотни⁵, Одиссей

ёки Сизифни таниб билиш, яна кўплаб эркагу аёллар билан суҳбат қуриш ва ёнма-ён яшаш кишига бемисл бахтиёрлик бахш этади. Аидда бундай қилмишлар учун ўлдиришмайди, чунки, одамларнинг гапи тўғри бўлса, марҳумлар умрбоқий бўлгани боис бахт-саодатга эришган кишилардир. Сиз ҳам, мухтарам судьялар, ўлимдан ёмонлик кутманг, зеро, яхши инсон тириклигида ҳам, бу дунёни тарк этганида ҳам ёмонлик кўрмайди, маъбудлар назаридан четда қолмайди. Менинг қисматим ҳам ўз-ўзидан шундай бўлгани йўқ – мен учун ўлиш ва ташвишлардан қутулиш маъқул. Ўша илоҳий овоз шу боис ҳам ишорат бермаган бўлса, не ажаб. Нафсиламри, жазога маҳкум этганлардан ҳам, айбловчиларимдан ҳам хафа эмасман. Назаримда, улар мендан қутулишни кўзлаб айблади ва ҳукм чиқарди. Бунинг учун уларни койиб қўйилса, зарар қилмайди. Шундай бўлса ҳам, сизларга бир илтимосимни айтмоқчиман: агар, мухтарам зотлар, вояга етган фарзандларим эзгу амалларни бир ёққа суриб қўйиб, бойлик ёки шунга ўхшаш бебақо нарсалар устида жон койитаётганини билиб қолсангиз, сизни қандай таъқиб этган бўлсам, уларни шундай жазоланг; улар ҳақиру нотавон бўлган ҳолда, ўзига бино қўйса, эзгу амаллардан юз ўгирса, сизга қандай таъна тошлари отган бўлсам, сиз ҳам шундай қилинг. Шунда нафақат фарзандларимни, ўзимни ҳам адолатли жазолаган бўласиз. Аммо кетадиган вақт бўлди, менинг манзилим – ўлим, сизники эса – ҳаёт. Кимнинг йўли тўғрилиги эса Худогагина аён.

Рус тилидан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси

¹ Дастлабки учтаси маъбуда Зевс фарзандлари, ўликлар олами судьялари.

² Афсонавий қўшиқчилар, руҳни поклаш ва ўлимдан кейинги ҳаёт ҳақидаги таълимот асосчилари.

³ Одисейнинг чақуви билан ўлимга ҳукм этилган Троя уруши қаҳрамони.

⁴ Аякс ҳам Одиссей талаби билан ҳалок бўлган Ахиллнинг қурол-аслаҳасидан асоссиз маҳрум этилган ва ўз жонига қасд қилган.

⁵ Агаменнон назарда тутилмоқда.

ANDAK KULGI, ANDAK KINOYA...

Ёзувчи ўзи ҳақида ёзатуриб халқни, “ёзғувчи” эса халқ ҳақида ёзатуриб ўзини ўйлайди.

Навоий “ёр” деди, Бобур “диёр” деди, Машраб “дор” деди, сиз нима демоқчисиз?

Таслим бўлмаган душманни янчиб ташлайдилар. Таслим бўлганини ҳам.

Фикр сўнгги фасонда кийинади, боёқиш факт эса ҳамиша... яланғоч.

Аҳмоқликдан буюкликкача – масофа узоқ. Аммо буюкликдан тен-такликкача – бир қадам.

Биров нефть сотиб бой бўлади, биров – гап.

Қанча пулингиз борлигини айтинг, кимлигингизни айтиб бераман.

Тарих қон билан битилса-да, сиёҳ билан таҳрир қилинади.

Шубҳа – юрак мамлакатига яширинча кириб олган айғоқчидир.

Вақтида кетмасангиз, бевақт кеткизадилар.

Марслик олимларнинг узоқ йиллик изланишидан сўнг маълум бўлдики, Ер сайёрасида ҳаёт йўқ, фақат изтироб бор экан.

Чора ожиз жойда пора ишга тушади.

Ҳазрат Навоийнинг ковушини артишга ҳам ярамайдиганлар бугун “ковуш”ни “товуш”га қофия қилиб, шоирлик даъвосида юрибди.

Кулгининг умрни узайтириши кимнинг устидан кулишингизга боғлиқ.

Худо фақат дунёни яратган, қолгани... Хитойда ясалган.

Одамлар гапиришни ўрганади. Аслида энг буюк илм, ҳассос санъат – сукут сақлай билишдир.

Асардаги ғализ сўз ва жумлалар қоғоз бетига сепилган қумга ўхшайди.

Тарғибот жавоб эмас, акс садо кутади.

Ғанимнинг фарқига бормай туриб, дўстни ажратиб бўлмас.

Учар ликобча ва инсофли ўғри ҳақида кўп эшитасиз-у, сира
учратмайсиз.

Муҳаббат билан хиёнатнинг ораси – бир қадам. Ўша бир қадам
жой – шайтон мулки.

Энг ёмон одат – ёмон одатлардан қутулолмаслик.

Мушук итдан кўра ақллироқ. Чунки ҳеч ким мушукларни чанага
қўша олмаган.

Диалог йўқ жойда монолог бошланади.

Ойликка яшаёлмайдиганлар кунликка яшайди.

Агар меҳнат инсонни шарафлаши рост бўлса, нега миллионлаб қул
ном-нишонсиз ўлиб кетди?!

Аёлларнинг қомати эмас, ақлига қараб баҳо берадиган бўлсангиз,
демак, кексайиб қолибсиз.

Некбин (оптимист) – сўнгги ақчасига ҳамён сотиб оладиган анойи.

Ҳар бир ҳокимият янгича гапириб, эскича бошқаради.

Адвокатлар икки тоифага бўлинади: қонунни биладиган ва судьяни
танийдиган.

Авваллари амал одамни бузарди, энди амалга тайёр кадрлар
келяпти.

Имкон тополсангиз, яхши бўлинг. Бундай имкон эса доим
топилади.

Бугунги эстрада қўшиқлари саломатликка фойда экани исбот-
ланди. Ўттиз йилки ногиронлик арачасига михланган киши фалон
гуруҳнинг концертида... шартта ўрнидан туриб, чиқиб кетди.

Баланд овозда гапиринг, эшитсинлар. Секинроқ гапиринг,
тушунсинлар.

Ўқиган, эшитган ва ўйлаганларини
қоғозга туширувчи –

Абдунаби ҲАМРО

MANGU BEDORLIK

Uzoq JO'RAQUL mutolaa qiladi

УЛУҒ ВИСОЛ ЙЎЛИ

Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

Жаҳон адабиёти тарихида “даҳо ижодкор” ёхуд “гений” мақомига даъвогарлар сони талайгина. Аммо ҳолис мезон ғалвирига солиб эланадиган бўлса, кўп “гений”лар гардиш остига шўнғиб кетади. Бу мезон, бизнингча, учта бўлиб, уларнинг аввалгиси – *олий ҳақиқатга содиқлик*дир. Даҳо ижодкор айтган ҳар бир сўзида шу ҳақиқатга таянади, айтганига ўзи-да амал қилади. У инсон зотини шу асосда шарафлайди, таъриф у тавсиф этади, шу асосда тафтиш, танқид қилади. Иккинчи мезон ижодкорнинг *бир кўзлилиги* аталиб, бу ҳаммага бирдек, ҳолис бўлиш деганидир. “Бир кўзли” ижодкор учун ирк, миллат, фирқа сингари тушунчалар мавжуд эмас. У бутун инсониятга самовий маърифат кўзи билан қарай олади. Учинчи мезон – тизимлилик даҳо шахсияти ва унинг ижод йўли билан боғлиқ. Даҳо ижод йўлига қамровли назар солган изланувчи унда яхлит тизимни кўради. Зотан, даҳонинг ижод йўли аниқ бир доира бўйлаб кечади. Унга узвийлик, изчиллик хос. Ижодининг дебчасидан тортилган нур толаси хотимага қадар узилмайди.

Манбалар дарак беришича, ҳазрат Навоийнинг бола кўнгли “Мантиқ ут-тайр” асари асирига айланган экан. Тадқиқотчилар шоир биографиясидаги бу ҳолатни дostonнинг қушлар тасвирига қурилгани, бола қалби ва тафаккурининг қушларга яқинлиги билан боғлаб шарҳлайди. Бунга Навоийнинг ўз асарларидан далиллар ҳам келтирилади. Ҳақиқатан ҳам, “Лисон ут-тайр” достониди:

*Таъб ул сўзларга бўлғоч ошно,
Қилмади майл ўзга сўзларга яно.
Одат этдим ул ҳикоятлар била,
Қуш мақолидин киноятлар била.
Чун бирар сўздин топиб таъбим кушод,
Топсам эрдиким недур ундин мурод.*

*Завқи кўп хушҳол этар эрди мени,
Шарҳи онинг лол этар эрди мени...*

тарзидаги эътирофлар учрайди. Биз эса кўпинча бундай байтларнинг оҳангию зоҳирий маъносидан завқ туямиз. Шарҳ ва талқинларимиз ҳам шу завқ доирасида кечади. Зотан, шоир “қуш мақолидин киноятлар”, яъни қушлар воситасида айтилмоқчи бўлган асл маънони уққанимдагина “Мантиқ ут-тайр” “шарҳи... лол этар эрди мени”, деяпти. Бундан маълум бўладики, бола Навоийни асардаги қушларга оид ғаройиб ҳикоятлар, тасвир ва оҳанг жозибаси эмас, булар воситасида айтилган сирли маъно асир этган. У болага хос покиза қалби билан инсон ҳаёти ва унинг моҳияти ҳақидаги самовий ҳақиқатни ҳис қилган. Улуғ сирга бўлган чексиз эҳтиёж уни умрининг сўнгигача тарк этмаган.

Демак, айтиш мумкинки, Навоий ижод йўли – болалигида кўнглига инган мана шу самовий ҳақиқатни англаш йўлидир. Шоир ижодининг ҳар бир босқичи, у ёзган ҳар бир янги асар шу сир пештоқига қўйилган бир нарвон эдики, бу йўлни мухтасар тарзда ошиқ-солик ёки комил инсон йўли дея аташ мумкин.

Навоий ғазалиёти, рубоийлари, қасида, мустазод, мусаддас, мусамман, мухаммас, соқийнома, таржиъбанд, таркиббанд, қитъа, фард, муаммо, қисқаси, у ижод этган барча лирик жанр намуналари, улуғ сир ва УЛУҒ ВИСОЛ томон интилаётган ошиқнинг бу йўлда ҳис этган, англаган лаҳзалик сирлари, ҳолатлари, туйғуларининг рамзий талқинидир. “Хамса”даги беш дoston эса солиқ йўлининг умумлаштирилган, яхлит манзараси. “Ҳайрат ул-аброр” бу йўлнинг тарҳи бўлса, кейинги тўрт дoston шу харита бўйлаб босиб ўтилажак йўл тасвиридир. “Хамса” марказида турувчи ошиқ – ўша, “Мантиқ”ни ўқиб ҳайратга тушган қалби пок, имони комил бола. Ҳазрат Навоий асарлари ошиқнинг ботин олами, улуғ висол йўлида чеккан машаққатлари, қувонч ва қайғулари акс этган ойна. “Лисон ут-тайр” эса мана шу улуғ йўл, Ҳазрат Навоий умрининг ўзига хос бадиий-фалсафий хулосасидир.

Навоий асарни умрининг сўнгги йилларида – 1499 йили ёзган. Бунда буюк мутафаккирнинг дунё ва охират, инсон ва жамият, зоҳир ва ботин ҳақида ҳис этган тажрибалари жамланган. Айни пайтда, бу асар одам ва унинг моҳияти ҳақида. Унда инсоният тарихига доир самовий синаотлар шарҳланади:

*Айлаганда рознинг ганжини арз,
Не само айлаб қабул они, не арз.
Ғайри инсонким қилиб они қабул...
Ҳам залум айлаб хитобин, ҳам жахул.
Чун халойиқдин они мумтоз этиб,
“Кунту канзан” сиррига ҳамроз этиб.
Бошига қўюб ҳидоят тожини,
Қисмати айлаб шараф меърожини. (19-бет.)*

Ушбу мисраларда инсоннинг Ер саҳнига қадам қўйишидан олдинги, ўта қадим тарих ҳақида сўз кетяпти. Яъни бутун махлуқотни яратгунига қадар Оллоҳнинг “махфий бир хазина” (“кунту канзан махфиян”) бўлгани ва танилиш, билиниш учун барча оламларни, хусусан, инсонни яратгани, ўша махфий хазинани сақлаш вазифасидан барча яратилмишлар қўрқгани, бундай мушкул ишни инсонгина зиммасига олгани, шу боис махлуқот ичра мукаррам этилгани, ҳидоят тожиги эга бўлгани, меърож саодати билан шарафлангани поэтик услубда ҳикоя қилиняпти. Шунингдек, “Дебоча”да Одам алай-ҳиссаломнинг яратилиши, Азозилнинг лаънати Иблисга айланиши, Меърож воқеаси сингари тарихий воқеалар талқини келади. XIV бобдан бошланган Ҳудҳуд бошчили-

гидаги кушларнинг саргузаштлари эса зикр жараёнидаги солик (Навоий) ботиний ҳолатларининг рамзий ифодасидир (*Бу ҳақда қуйидаги тадқиқотимизда атрофлича тўхталганмиз: "Лисон ут-тайр"да хронотоп шакллари. //Ўзбек тили ва адабиёти. 2010, 1-сон, 20-бет*).

Муаммо шундаки, аксар тадқиқотчилар умуман Навоийга хос ижод тамойилини романтизм, бу асардаги кушлар саргузаштини эса пантеизм (вахдат ул-вужуд) таълимотига кўра талқин қилишга уринади. "Семурғ"дан мурод Яратган ва яратилмишнинг бир вужуд эканини иқдор этиш тарзидаги Навоий эътиқоди ва маслагига зид фикрни илгари суради. Ҳолбуки, "Лисон ут-тайр" Ҳақ ошиғининг зикр "йўл"ида кўрган, англаган сир-синоатлари ифодаси, Навоийнинг ижод йўли эса самовий ҳақиқат талқин этилган олий реализм йўлидир. "Лисон ут-тайр"да зикр шавқини туйган ошиқ "Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ" калимасини сидқ билан такрорлайди. Зоҳир ва ботинидаги "ғайр нақш"ларидан шу тарзда халос бўлади. Натижада бу қалбда фақат Угина (Ҳу – Оллоҳ) қолади. Ошиқ самовий сир-синоатларни кўра бошлайдики, "Лисон ут-тайр" мана шундай улугвор лаҳза ҳақидаги дoston, Навоийнинг комил инсон ҳақидаги хулосасидир.

ҒАРОЙИБ ТУШ

Мигель де Сервантес. Хитроумный идальго Дон Кихот Ламанчский. Част I – II. Фрунзе, "Кыргызстан", 1979.

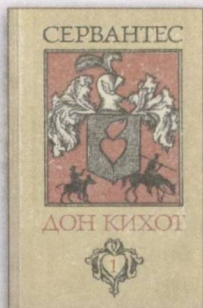
Европа Уйғониш адабиётининг бу улкан намунасига доир талқинлар, фикр-қарашларнинг ҳисоби йўқ. Асар макон-замон ва тафаккурнинг турли сатҳларида турлича баҳоланиб келади. Биров "Дон Кихот"ни ўрта аср Европа адабиётида урчиб кетган рицар-саргузашт романларига пародия, бошқаси ёзувчи яшаган ижтимоий муҳит танқиди, яна бири романтизмга раддия, кимдир танқидий реализмга оид роман деб ҳисоблайди. Европалик баъзи дуппа-дуруст сўз усталари унда декадентликка хос тушкун руҳият учқунлари борлигига урғу беради. Ҳатто кимдир машҳур роман қаҳрамонини "Дон Кихот – ашаддий китобхон" дея таърифлагани ҳақида зарбулмасаллар юради.

Менимча, умри азоб-уқубат, қашшоқликда туғилган Мигель де Сервантеснинг бу китоби ботин одами, ижодкор бир шахснинг узундан-узоқ тушига ўхшайди. Туш соҳибининг кўнгил кўзига айланган қаҳрамон яккаш тушларида яшаб, ўнгиди изтироб чекади. Изтироб оловида ёнгани сайин баттар қотиб ухлайди. У ботин эҳтиёжи, кўнгилдаги идеалини тушдан топади. Шу сабаб туш дунёсини тарқ этгиси келмайди. Аммо ҳаёт бешафқат. У ҳеч қачон изтироб шовқинидан зада инсон бошини она бўлиб силамайди. Аксинча, саводатманд туш соҳибини совуқ ёмғир томчиси бўлиб савалайди. Уни уйғонишга, ҳушёр тортишга мажбур қилади.

Аслида ҳар қандай санъат шу туш эҳтиёжидан туғилади-ю, биров мижғов фалсафа, эзма ақл, қандайдир "изм"лар воситасида уни ниқобламоқчи бўлади. Худди шу масалада Сервантес хийла самимийроқ. Унинг кучию ожизлиги ҳам, бахтию бахтсизлиги ҳам, улугворлигию ҳақирлиги ҳам, сўнгсиз фожиаси ҳам шунда. Сервантес қаҳрамони, гарчи Уйғониш даврининг фарзанди бўлса-да, бу ғаройиб тушдан ажралгиси, сира уйғонгиси келмайди.

"Дон Кихот" романида эгизаклардек юрувчи икки образ бор: ғамнок рицар Дон Кихот ва унинг довдир ошнаси Санчо Панса. Кўплар бу икки образда чуқур зиддиятни, ўт билан сувни кўради. Роман моҳиятини Санчо фалсафасига қиёсан англаб етгандек бўлади. Гоҳ у, гоҳ бу қаҳрамон сўз-ҳаракатларини кузатар экан, ўз кашфиётларига таҳсин ўқийди. Ўзини донишманд ўқувчи, буюк файласуф чоғлайди.

Ҳолбуки, мазкур роман дунёсида бу иккилик бирни билдиради. Санчо бу – ўнгиди, шафқатсиз ҳаётда яшаётган, шу ҳаёт ақидаларига амал қилаётган, турмушнинг сўнгсиз талаб ва эҳтиёжлари остида ўз фалса-

фасини излаётган Дон Кихот. Дон Кихот эса – кўнгил ичра мафтунликдан саодат топишга, одам ва олам баҳосини англашга, “Мен кимман ва нега дунёга келдим?” деган мангу саволга жавоб ахтаришга жазм этган Санчо. Сервантес асаридан англанадиган маъно, менимча, шундай.

Дунёни эзуликка тўлдирмоқчи бўлаётган Дон Кихот уйкудан бош кўтарай демайди, унинг ёртиси Санчо эса мангу бедорлик мақомига эришган. Бу кун ва тун алмашинуви-дек сўнгсиз бир жараёнки, унинг ибтидосию интиҳосини англашга инсон идроки ожизлик қилади...

ИБЛИСОНА ИБТИДО

Томас М а н н. Доктор Фаустус. Жизнь немецкого композитора Адриана Леверкюна, рассказанная его другом // Собрание сочинений в десяти томах. Том V. Москва, Государственное издательство художественной литературы, 1960.

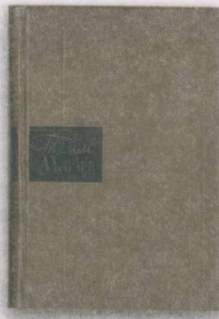
Европа халқлари орасида ҳар ишга омил, донишманд ва адолатпарвар доктор Фауст ҳақидаги ривоятлар ўта машҳур. Бу халқ қаҳрамони улар учун илм-маърифат ва комиллик рамзи бўлиб келган. Унинг ёзма адабиётга кириши, турли асарларда турли рамзий вазифаларни бажариши Европа Уйғониш адабиётининг илк даврларидан бошланган. Машҳур инглиз драматурги Кристофер Марло 1588–89 йилларда “Доктор Фаустнинг фожиавий ҳаёти ва вафоти тарихи” номли драма ёзган. Бунда кўпроқ у ҳақидаги ривоятлар, афсоналарда элас-элас сақланиб қолган тарихий далилларга суянган. Немис мутафаккири Иоганн Вольфганг Гёте умрининг олтмиш йилини бағишлаган “Фауст” асарида эса бу қаҳрамон умуминсоний мақомга кўтарилади. Ёвузлик билан рўбарў инсон тимсолига айланади.

Европа мамлакатлари саноат ва фан-техника соҳасида мислсиз ютуқларни қўлга кирита бошлаган XVIII–XIX асрларга келиб, унинг маданиятида ҳам кескин ўзгаришлар юз берди. Афсонаю ривоятлар ўзгачароқ тарзда англанадиган бўлди. Фалсафа, тарих, бошқа фанлар ўзгаришга учради. Инсон ва унинг руҳияти ҳақидаги бир-биридан янги қарашлар бу маданий дунё сарҳадларини ишғол эта бошлади. Айни маданий-тарихий, ижтимоий-психологик жараёнлар, албатта, бадиий адабиётда ҳам акс садо бермай қолмади. Бу акс садо, айниқса, Марло ва Гётедан бирмунча кейин Томас Манн ёзган “Доктор Фаустус” романида мазмундорроқ жаранглади.

“Доктор Фаустус” қаҳрамони, Томас Манн роман тагсарлавҳасида қайд этганидек, немис композитори Адриан Леверкюн. Муаллиф қарийб 660 саҳифали романини шу қаҳрамон ҳаётини ҳикоя қилишга бағишлайди. Ўзига хос истеъдод, бадиий тажриба ва маҳорат эгаси бўлган Томас Манн романнинг биринчи жумласидан сўнгги нуқтасигача Леверкюн прототипларини яширишга уринади. Ҳатто роман хотимасидаги изоҳида ҳам мусиқа амалиёти ва назариясига оид далиллар замондоши – композитор Арнольд Шенбергга мансублигини таъкидлар экан, ўз бадиий принципларини янада мустаҳкамлашни кўзда тутди.

Воқеан, роман бош қаҳрамони Леверкюн образи ўзининг бир эмас, иккита конкрет прототиپига эгаки, буларнинг бири руҳий-маънавий эврилиш даври янги Европа фалсафасининг асосчиси Фридрих Ницше, иккинчиси мусиқа оламида инқилоб ясаган Рихард Вагнердир. Бу икки йирик прототип муаллиф тасаввуридаги Леверкюн образининг мукамал даражада тасвирланишига хизмат қилган ёки Леверкюн образи Томас Манни лол қолдирган шу икки шахс моҳиятини очишга восита бўлган.

Ҳақиқатан ҳам, бу икки шахс янги давр Европа маданияти ва фалсафасига ўта кучли таъсир кўрсатган. Ницшеннинг “Зардуштнинг айтганлари”, “Фожанинг мусиқа руҳидан туғилиши”, “Қувноқ фан”, “Ёвузлар-

ча донишмандлик", "Эзгулик ва ёвузликнинг ўзга томони", "Ғайримасих", "Казус Вагнер. Мусиқачи муаммоси" сингари илмий-фалсафий эсселари бу даврларга келиб, на Худога, на инсонпарварликка, на эзгулик ва келажакка инонмай қўйган Европа жамияти учун нажот йўли ўлароқ таъсир этган, худди Зигмунд Фрейд психоанализи сингари аллалаб авровчи эътиқодга айланган эди. Бунда, албатта, бир неча юз йил давомида Европа халқлари пешонасига битилган черков инквизициясига маънавий раддия, руҳий исён кайфиятининг таъсири ҳам йўқ эмас. Ницше ғайримаърифий таълимотининг психологик замин обдон шаклланган муҳитда, айна пайтида пайдо бўлганини ҳам эътибордан соқит қилмаслик лозимки, бу унинг тез орада генийга айланишини таъминлади.

Вагнер эса, юқорида айтганимиздек, ўзигача бўлган мусиқа салтанатига қарши исён кўтарди. Унинг анъаналари, назарий қолиплари, оҳанг ва чизмаларини туб-тубидан бузишга жазм қилди. Агар Моцарт, Бетховен сингари классик композиторлар табиат, жамият ва инсон руҳиятининг тартибсиз (хаотик) оҳанглари кашф этиб, уларни гўзаллик, эзгулик қонуниятларига кўра уйғунлаштирган бўлса, Вагнер мусиқасининг мазмун-моҳияти хаосни хаос тарзида мусиқий талқин этиш, гўзаллик, эзгулик, уйғунлик тушунчаларини пародиялаш эди. Буни Вагнер мусиқасини тинглашга куч ва сабр топа олган ҳар қандай одам осонликча англаб етади. Вагнер мусиқалари одам ботинидаги ёвузлик, ваҳима, тушқунлик туйғуларини уйғотадики, XX асрнинг 30-йилларида Адольф Ҳитлер ундан сиёсий мақсади йўлида фойдалангани сир эмас.

Оломон турмуш тарзи Ғазалкентдаги тентаксоига ўхшаган бир гап. Омма нимага муҳаббат қўяди, кимга, қачон ва қандай ғояларга эргашади – буни билиб бўлмайди. Ҳадиси шарифда айтилишича, қиёмат арафасида бир кўзли Дажжол одамларга турли мўъжизалар кўрсатар: йўқдан бор қилар, ўлганларни тирилтирар экан. Одамлар, муҳаққақ Дажжоллигини билиб турса-да, уни ўзига Худо қилиб оларкан. Ницше ҳамда Вагнернинг бошидан кечган тарих худди шундай бўлди. Европа жамияти уларга кўр-кўрона эргашди, ҳатто сиғиниш даражасига етди.

Аммо бу маънавий-руҳий таназзул жараёнини четдан туриб кузатишга қурби етадиган, маҳлиёлар сафига кирмаганлар ҳам йўқ эмасди. Томас Манн, менимча, шундайлардан эди. У ўша ўзини "гений" атаганларга ўзгача қарай олди. Уларга оломон таққан генийликда инсон фожиасини кўра билди. Бинобарин, "Доктор Фаустус" ана шундай фожа "саодати" ҳақидаги романдир.

Романнинг айнан "Доктор Фаустус" деб номланишида ҳам халқ тасаввуридаги Фауст ва оломон сиғинаётган фаустлар муқоясасидан туғилган ўткир киноя бор. Тўғри, муаллиф бу оҳангни романда анъанавий тарзда акс эттирмайди. Имкон даражасида яширишга, бадбахт қахрамонига ўзини юз фоиз хайрихоҳ қилиб кўрсатишга уринади. Аммо тилдан сотқинроқ, тилдан хиёнаткорроқ яна нима бор?! У бир ечилдими, бас. Дунёни кўнгил сирига маҳрам этади...

Мана бу тасвирга эътибор беринг: "Генийнинг чарақлаб турган оламида кўрқинч бир иблисона хусусият бўй кўрсатиб қоладики, буни асло инкор этиб бўлмайди ва бу ҳеч қачон инкор этилмаган. Гений билан зулмат салтанати ўртасидаги бу даҳшатли қондошликка ақл бовар қилмайди. Ва айнан шунинг учун ҳам мен ёпиштирмоқчи бўлган "олижаноблик", "уйғунлик" каби сифатлар унга мос келмайди. Гарчи бу тарзда ажратишга афсус-надомат-ла қарор этган бўлсам-да, гап бадахлоқ, ҳалокатга маҳкум, Худо юктирган истеъдодини беҳуда совурадиган, худобезор, муртадона қилмишлардан тийилмайдиган гений ҳақида эмас, ҳақиқий, том маънода Худо ёрлақанган (ёки жазолаган?) одам ҳақида кетяпти" (11-бет). Менимча, бу ўринда изохга ҳожат бўлмаса керак.

Бундай оҳанг романи бошидан-охир тарк этмайди. Гўё бутун роман гений фожиасини нуқтама-нуқта, босқичма-босқич ифодалашга қаратилгандек туюлади. Унда тасвирланган ҳар бир эпизод, ҳар бир образ, ҳар бир психологик ҳолат, қайд этилган ҳар бир бадиий далил мана шу ҳақиқатни асослашга хизмат қилади.

ГЎЗАЛЛИК НИМАДА?

Фридрих Н и ц ш е. Рождение трагедии из духа музыки. Предисловие к Рихарду Вагнеру // Сочинения в двух томах. Том I. Москва, "Мысль", 1990, стр. 57-157.

Фожиа ва фожиавийлик ҳақидаги фикрлар Европа адабиёти ва санъати тарихида Сукрот, Афлотун, Арасту замонидан бери изчил тарзда яшаб, ривожланиб келади. Шекспир, Буало, Гёте, Шиллер, Хегель, Достоевский, Лосев, Аникист эстетик қарашларининг даражаси ва қиймати айнан шу муаммо талқинида очиқроқ намоён бўлади. Шунингдек, адабиёт ва умуман, эстетика тарихида бу ижтимоий-психологик, адабий-назарий ҳодисани бир оз ўзгачароқ, анъана ва илмий-назарий канонлардан ташқарида талқин этиш ҳоллари ҳам учраб туради. Ницшенинг "Фожианинг мусиқа руҳидан туғилиши" деб номланган машҳур эссеси шундай талқинлар сирасига киради.

Асар тағ-заминидаги маънони шарқлик одам тўғридан-тўғри англаши қийин. Чунки унда илгари сурилган концепциялар Шарқ анъанавий эстетика илмига нотаниш, тўғрироғи, талқин этилиши ножоиз тушунчалар сирасига киритилган. Замонавий ўзбек эстетик тафаккурида эса, биринчидан, собиқ совет тузумининг чекловлари сабаб буржуа фалсафаси ва эстетикаси масалаларига жиддий қаралмаган. Иккинчидан, мустамлака даврида шаклланган маҳдуд онг, гарчи эркин фикрлаш имкони туғилган бўлса-да, ҳали-ҳамон бундай чигал қарашларни тушуниш ва баҳолашда боши берк кўчадан чиқа олмаяпти. Бу асосан Ницше қарашларидаги асл моҳиятни тушунмаслик, унга шунчаки машҳур бўлгани ёки уни ўқиганлик орқасидан шуҳрат топиш учун мурожаат этишда кўриняпти.

Воқеан, "Фожианинг мусиқа руҳидан туғилиши" эссеси жаҳон халқлари санъати негизида шаклланган бутунбошли эстетик тизимнинг инкорига қурилган. Буни тушуниш учун, аввало, биз умуман эстетика ва санъат оламидаги уйғунлик категорияси ҳақида тасаввур ҳосил қилишимиз, яъни сўз санъатида сўзларнинг, рақс санъатида ҳаракатларнинг, рассомликда рангларнинг, ҳайкалтарошлиқда бўлак ва қисмларнинг, меъморликда ҳандасавий шаклларнинг, ниҳоят, мусиқа санъатида товуш-оҳангларнинг гармония ҳосил қилиши, инсон қалбига эзгулик, гўзаллик туйғусини уйғотиши лозимлигини тўғри англашимиз керак. Санъатшунослик илмидаги эстетиклик моҳияти, қолаверса, санъатнинг вазифаси ҳам аслида шу. Башарият қалбига ўт ёққан Навоий, Шекспир, Да Винчи, Микеланжело, Моцарт, Бетховен, Гёте, Шопен, Толстой, Достоевский, Қодирий сингари катта санъаткорлар мана шу тамойилга суянган. "Фожианинг мусиқа руҳидан туғилиши"да тавсифланган Рихард Вагнер мусиқаси эса тамомила ўзга бир тамойилга қурилганки, кўнглининг туб-тубидан уни ўзига маслақдош билган Ницше бу асари билан санъат оламига ва умуман, башариятга ушбу мусиқа мазмун-моҳиятини сингдиришни кўзлайди. Маълум маънода Европа элитар санъат дунёсини бу афюн билан сархуш этишга эришади ҳам.

Аслида Ницше жаҳон эстетик тафаккури учун америка очмайди, санъат соҳасини оламшумул кашфиётлар билан бойитмайди. Бу соҳага хос мукамал тамойилларни ҳам белгилаб бермайди. Балки бор-йўғи ҳаммага маълум қадимий усул – Герастрат усулидан бир қадар маданийроқ, бир қадар чуқурроқ, бир қадар мураккаброқ тарзда фойдаланади. Асл фожиа (гўзал фожиа!) негизидаги эзгулик, улуғворлик, одамийлик сингари мухташам биноларга ўт қўймоқчи бўлади, холос!

Бунинг учун Ницше биринчи навбатда санъатдаги эстетиклик тушунчасига шубҳа уйғотиш, уни дионисийлик тушунчаси билан алмаштириш ёки дионисийлик сифатида англантишга уринади. Қадим юнонларнинг Олимпдаги муайян тартиб-қоида, уйғунликни бузиб, ўз манзилидан қувилган, мавқеи-мартабаси тартиб олинган маъбуди Дионисга оид мазкур миф кейинчалик Ницше ва унга яқин индивидуалист файласуфлар учун

дастак-рамз вазифасини бажардики, тарихан қараганда, бу лаънатланган иблис ҳақидаги илоҳий нақлнинг бузилган, мифлаштирилган шаклидан ўзга нарса эмас. Ницшенинг бу асарида эстетика ва санъат феномени моҳиятида дионисийлик тамойиллари ётади деган концепция илгари сурилар экан, унинг қандай таянч-устунга суянаётганини англаш учун ўта ақлли бўлиш шарт эмас.

Ницше “Фожианинг мусиқа руҳидан туғилиши” асарида Вагнер мусиқасини восита қилароқ, ўзининг ана шундай кўламдор, самовий маърифатга зид ғояларини тарғиб этади. “Бетховен юбилеи муносабати билан ажойиб асар ёзаётганингизда мен ҳам эндигина авж олаётган уруш маҳобати ва даҳшатиға қарамай, ушбу фикрларимни айтишга чоғланаётган эдим” (57-бет), деб ёзади асар муқаддимасида Ницше. Вагнер мусиқаси нима эканини тушунтириш учун Европа адабиёти тарихида ижод этилган энг етуқ трагедияларни дионисийлик тушунчаси асосида талқин қилади. Фожианинг тағ-моҳияти тартибни инкор этиш, бошқача айтганда, универсал хаотизм, мутлақ эркинлик (бу аслида Худо йўқ деган фикрни мутлақлаштиришга интилиш!) эканини асослашга уринади. “Шу маънода, дионисий одам Ҳамлетга ўхшайди: кунлардан бир куни уларнинг ҳар иккови ҳам нарсанинг асл моҳиятини чиндан-да англаб этади, – деб ёзади бу ҳақда Ницше, – *англагач* (таъкид Ницшеники – **У.Ж.**) кўли ишга бормаи қолади; зотан, нарсанинг абадий моҳиятини ўзгартиришга бандаси қодир эмас, бас шундай экан, улардан “ошиқ-мошиқдан чиқиб кетган бу дунё”ни ҳақ йўлга бошлайди деб кутиш кулгили ва шармандали ҳол бўлиб туюларди” (82-бет). Кўринадики, Ницше талқинидаги дионисий одам, олий одам (сверхчеловек) бу – трагик одамдир. Ёки аксинча, трагик одам ва у ижод этган санъат намунаси олий одам, хусусан, дионисий одамга оидки, Вагнер мусиқасининг туб моҳиятини Ницше ана шундай тушунтиради...

КИНОЯ УСЛУБИ

Михаил Булгаков. Уста ва Маргарита. Рус тилидан Қодир Мирмуҳамедов таржимаси. Тошкент, “Ёш гвардия”, 1987.

Одамзод қонида юрадиган бу услубнинг мавжудлиги, жиддийлиги, мураккаблиги ва яшовчанлиги соғлом ақлни ҳеч жиҳатдан лол қолдирмайди. Асли бу услубда Қодирий бобомиз айтган “шайтанат” тилидан улги бор. Шу вайдан унинг бадиий асар оламиға кириши ҳам қадим тарихға эға. Фақат киноя услубининг бадиий асарда қандай мавқе тутишиға қараб, ўша асар қийматини белгилаш, унинг муаллифи, илгари сурилган ғоя хусусида хулоса қилишнинг бир оз чигал, мураккаб томонлари ҳам йўқ эмас. Яъни мазкур услуб орқасида муаллиф ва у айтмоқчи бўлаётган фикр турибдими ёки ёзувчи холис бир гапни айтиш учун шу услубни восита қилмоқчими, талқинчи мана шу жойда адашмаса бас. Мабодо бадиий асарда олға сурилган асл маънони (муаллиф уни қайси кутба туриб айтганидан қатъи назар) талқинчи ҳам, оддий ўқувчи ҳам тушунмаса, бу адабий муҳитнинг ишға ярамай қолганидан далолат. Талқинчи асарни ўта нозик жиҳатларигача илғаса, ўзгаларға ҳам англата олса-ю, асарнинг ҳукмрон услуби киноя бўлса, бу адабий жараён учун салкам фожиа дегани. Илло, муаллиф бу услуб воситасида одамийликни тарғиб этмоқчи бўлса, буни талқинчи ҳам, ўқувчи ҳам тушуниб етса, олам гулистон дегани-да, юксак интеллектға эға миллат, саводли ўқувчи дегани-да шу бўлади.

Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романида эътиборимни тортган, мени таъсирлантирган жиҳатлар кўп. Понтий Пилат билан боғлиқ эпизодлар, Иван, Маргаритаға доир саҳналар, ўша давр Москва элитар муҳити қиёфасиға хос ажойиб тасвирларни қайта-қайта ўқишдан зерикмайман. Аммо бу асар ҳақида ўй сурсам, ҳаммасидан аввал кўз ўнгимға Воланд, Фагот, Мушук қиёфаси жонланади, уларға хос тил, киноя

услуги ёдимга тушади. Зотан, ёзувчи бу услубда чексиз маҳорати ва теран ички имкониятларини кўрсата олган. Моҳир таржимон Қодир Мирмуҳамедов ҳам бунини теран ҳис этиб, ўзбекча жаранглатишга эришган.

Ким нима деса десин-у, романда бирорта ҳам индивидуал образ йўқ. Уларнинг барчаси, ҳатто энг кичик образларгача характери, портрети, айниқса, тили нуқтаи назаридан типиклаш, бадий универсаллаш дастгоҳига тушиб-чиққан. Шундан сўнггина ажабтовур жонли тимсолларга айланган. Улар романда ҳеч бир истисносиз ўзи мансуб эстетик тизимни намоён этади, шу тамойил остида ҳаракатланади, сўзлайди.

Романдаги бош қолипловчи услубнинг киноя услубига сира алоқаси йўқ. Бунда муаллиф эзгу идеаллар силсиласида расмийлашган, бинобарин, улугвор услубдан фойдаланади. Тезис ва хулосаларини шу услубда баён этади. Фақат умумбашарий идеалларини ҳаётий, жонли тасвирлаш учун унга айнан шу – киноя услуги ва унинг ташувчилари: Воланд, Фагот, Мушук образлари керак бўлган. Бу ўринда ёзувчининг Европа ҳамда Русдаги масиҳийлик анъаналарига, қолаверса, бундай турғун анъаналар гирдобидан қутулиб, илдамлаб кетишга эришган Шекспир ва Гётега таассуби яққол сезилади.

“Уста ва Маргарита”да қўлланилган киноя услуги мукамаллиги, табиийлиги билан одамни ҳайратга солади. Воланд, Фагот, Мушук моҳиятан “учинчи олам” вакиллари ҳисобланади. Бу олам бўйлаб сайр этиш, уларга хос тил табиатини ўрганиш, ўзлаштириш мумкин эмас. Фақат эътиқод, ўта теран тасаввур кучи, у олам ҳақидаги интуитив билимгина ёзувчининг муайян муваффақият қозонувига омил бўлиши мумкин. Бундан ўзгача изоҳга ақлим ожизлик қиладики, эҳтимол, Булгаков асарининг сири ва жозибаси ҳам шундадир.

Воланд, Фагот, Мушук образларида ақл ва сезги жиҳатидан мисқолча ҳам нуқсон топа олмайсиз (албатта, бу учлик ўртасидаги даражаланиш масаласи мустасно). Улар, шу боис романдаги аксар образлардан устун. Ўзгалар билмаган, ҳис этмаган воқеа-ҳодисаларни англаб, сезиб туради. Билганларнинг билмаганлардан устунлиги “Уста ва Маргарита” романи дунёсида самовий ҳақиқатларга том маънода зид бўлган моҳиятнинг ифода этади. Яъни улар ўз устунликларидан киноя йўлида беармон фойдаланади.

Мазкур образлар бадий вазифаси ва характериға кўра уч ўлчамли киноявий услуб ўйинини намоёиш этади. Воландда биз жиддий, хавф-хатарға тўла, юракни увуштириб таҳлика солувчи кинояни кўрсак, Фаготда ақлли тентакка хос масҳарабозликни, мушукда эса қўпол ва ваҳшиёна истеҳзони кўраимиз. Айни пайтда, ҳар учала образ услубини рутубатли мазах пардаси ўраб, бирлаштириб турганини ҳис этамиз.

Нафсиламрини айтганда, Гётенинг Мефистофели бу уч образдан кўра ҳақгўйроқ, “инсофли”роқ эди. Шунинг учун бўлса керак, у одамзод орасидан нисбатан улугвор, маърифатли ва истеъдодли Фаустни танлади. Воландлар чекига эса иродасиз, майда, нафсига қўл одамлар тушдики, халқимизнинг “Эшагига яраша тушови” деган нақли шунга айтилган бўлса керак.

Axborot oqimi va yoshlar ma'naviyati

XXI аср – ахборот асри, деб аталиши бежиз эмас. Бу – сиёсат, иқтисодиёт, маданият ва илм-фан соҳасида эришилаётган ютуқлар дунё аҳлига тезлик билан етиб бормоқда, шу билан бирга, халқларнинг ўзаро ҳамкорлиги янада жаллашмоқда деганидир.

Глобаллашув жараёнида баъзи минтақаларда сиёсий вазият кескинлашиб, халқлар ўртасида уруш оловини ёқишга уринишлар бўлаётгани янада яққол кўзга ташланмоқда. Кўҳна тарих одамзод ўзи яшаб турган маконда эзгулик билан бирга ёвузликка ҳам қўл урганига шохиддир. Француз олими Лайнус Полинг “Ҳеч қачон уруш бўлмасин” асарида қайд этишчи, Ер юзида кейинги 5,5 минг йил давомида 14500 та катта-кичик уруш рўй бериб, уларда 4 миллиардга яқин одам қирилиб кетган.

Шунингдек, табиий офатлар, экология бузилиши ва унинг салбий оқибатлари, одамлар ҳаёт тарзини ўзгартириб юборган “оммавий маданият” каби ҳодисалар ҳам ахборот оқими жараёнида янада аниқ кўринмоқда.

Ахборотлашув давлатлараро чегараларни йўққа чиқармоқда. Дунёда шундай ғаразли кучлар пайдо бўлмоқдаки, улар қай йўл билан бўлмасин ёшлар онгини эгаллаб олиш пайдадир. Бунда эса уларга интернет қўл келмоқда. Аммо бу интернет хизматларидан воз кечиш керак дегани эмас. Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, “Бугунги кунда ёшларимиз нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио-телевидение, матбуот, интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмақда. Жаҳон ахборот майдони тобора кенгайиб бораётган шундай бир шароитда болаларимизнинг онгини фақат ўраб-чирмаб, уни ўқима, буни кўрма, деб бир томонлама тарбия бериш, уларнинг атрофини темир девор билан ўраб олиш, ҳеч шубҳасиз, замоннинг талаби-га ҳам, бизнинг эзгу мақсад-муддаоларимизга ҳам тўғри келмайди. Нега деганда, биз юрти-мизда очиқ ва эркин демократик жамият қуриш

вазифасини ўз олдимишга қатъий мақсад қилиб қўйганмиз ва бу йўлдан ҳеч қачон қайтмаймиз” (Ислоҳ Каримов. Юксак маънавият – ёнғилмас куч. Т., “Маънавият”, 2013, 114-бет).

Бугунги кунда Ўзбекистонда ёшлар таълим-тарбияси давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Мустақиллик йилларида ёшлар масаласига доир кўплаб қарорлар қабул қилингани бежиз эмас.

Фарзандларимизни илмли, ҳунарли, ватанга муҳаббат руҳида, юрт равнақи йўлида толмас курашчи қилиб тарбиялаш, аждодлар қолдирган тарихий меросни авайлаб-асрайдиган, мустақил давлатимиз тараққиётига муносиб ҳисса қўшадиган фидойи инсон қилиб вояга етказиш ҳар бир ота-она, мураббий ҳамда жамоатчиликнинг бурчидир.

Дунёда мафкуравий курашлар авж олган бир паллада ахборот хуружи орқали кириб келаётган кўпгина ғоялар: космополитизм, ирқчилик, миллатчилик, шунингдек, шахсни манқуртликка йўналтирувчи таҳдиду ёт ғояларга қарши курашишга қодир йигит-қизларни тарбиялай олиш муҳим масалалардан ҳисобланади. Сирасини айтганда, ёшларга нима яхшию нима ёмон эканини ажратиб олиш ва берилаётган ахборотни тўғри танлай билишни ўргатмоғимиз лозим.

Бугунги кунда Европа ва бошқа мамлакатларнинг миллий ахлоқимизга зид беҳаё ва жангари фильмларини оила даврасида томоша қилаётган миллатдошларимиз кўпайиб бораётганига бефарқ қараб бўлмайди. Бундай фильмларни томоша қилаётган ёшлар эртага уларга тақлид қилмайди, деб ким кафолат бера олади? Баъзи телеканалларда фильмларни эфирга узатишдан олдин “12, 16 ёшга етмаганларнинг кўриши тақиқланади” деган ёзув берилади. Мазкур тақиқлар зимдан реклама қилишдан бошқа нарсасиз эмас.

Бугунги кунда баъзи оилаларда миллий қадриятларимиздан узоқлашиш ҳоллари ҳам кўзга ташланмоқда. Яқинда хизмат сафари

билан Сурхондарё вилоятига борганимизда бир хонадонда меҳмон бўлдик. Хонадон остонасига қадам қўйишимиз билан майин, ширали алла эшитилди. Қарасак, беланчақда гўдак ухляпти, аммо ёнида алла айтаётган она кўринмади. Мурғак боланинг онаси уй ишлари билан машғул экан. Беланчақ ёнига борсак, алла мобил телефондан таралаётир. Ёш келинчақ боласини шу тарзда ухлатаётган экан. Аслида она меҳри она сути ва она алласи билан сингмайдими болага? Асрлар оша ёши улуг онахонлар қизларию келинчақларига – ёш оналарга алла айтишни ўргатиб келган. Хўш, бугун нега бу анъана эсимиздан чиқди? Нега ҳозирги ёш оналар гўдақларига ўзи алла айтмай қўйди? Мурғаклигидан “сунъий алла” эшитган болажонларимиз юрагига ота-она ва ватанга бўлган меҳр-муҳаббатни кейин қандай сингдирамиз?!

Ўз миллатини улуғлаш, унинг манфаати ва истиқболи йўлида фидойилик кўрсатиш, ўзга миллатлар билан ҳамжиҳат ва тотув яшаш кабилар миллий тарбиянинг негизини ташкил қилади. Бугун маънавиятимизни зарарли ёт таъсирлардан ҳимоя қилиш, уни ёшлар онги, қалби, дунёқарашининг ажралмас қисмига айлантириш миллий тарбиянинг стратегик йўналишига айлангани сир эмас. Модомики, ёшлар тарбиясига барчамиз масъул эканмиз, уларни шундай тарбиялашимиз керакки, глобаллашув жараёнида ахборотни тўғри қабул қилиб, унга холис ва танқидий муносабат билдира оладиган бўлсин.

Бўри ҚОДИРОВ,
тарих фанлари номзоди,
доцент

Xaloskor kuch

Глобаллашув ва интеграциялашув давлатлараро муносабатларга ўз таъсирини ўтказмоқда. Халқлар ва мамлакатлар ўртасидаги савдо-иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-гуманитар соҳаларда муносабатлар муттасил кенгаймоқда. Буни маданий дипломатия соҳасида ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов ЮНЕСКО Ижроия кенгаши 155-сессиясидаги нутқида бу ҳақда алоҳида тўхталиб ўтган эди: “Миллий ва дунё маданиятларининг энг яхши намуналарини кенг тарғиб қилиш ва оммалаштириш ўсиб келаётган авлодни, замонавий ёшларимизни маънавий тарбиялашнинг асоси бўлмоғи лозим. Мен маданият ва маърифат дунёни жаҳолат ва ваҳшийликдан, диний ва миллий экстремизмдан, этник қарама-қаршилик, минтақавий можаро ва урушлардан сақлай олишига ишонаман” (Ислом Каримов. *Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз*. Т. 7. Т., “Ўзбекистон”, 1999).

Ўтган аср охирларида маданий дипломатия халқаро муносабатларнинг энг муҳим йўналишларидан бирига айланди. Халқаро муносабатлар ва жаҳон сиёсатида “soft power” ва “smart power” тушунчалари пайдо бўлди. Мутахассислар иқтисодий дипломатия, халқ дипломатияси, сиёсий

дипломатия қаторида “маданий дипломатия”ни ҳам тадқиқ этишга киришди.

Маданий дипломатияни юритиш, ривожлантириш ва самарали ташкил қилиш жараёнига қараб, давлатларни тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

1) маданий алоқалар олиб бориш вазифасини ўз элчихонаси зиммасига юклаган давлатлар. Бу гуруҳга Италия, Индонезия сингари давлатлар кирази;

2) маданий алоқаларни ваколатли ташкилотлар орқали олиб боровчи давлатлар. Булар – Британия кенгаши (British Council), Альянс-Франс (Alliance France), Ҳиндистон маданий алоқалар кенгаши (Indian Council for Cultural Relations) ва бошқалар;

3) маданий алоқаларни ташқи ишлар вазирлиги билан ҳамкорликда маданият вазирлиги орқали олиб борадиган давлатлар сирасига кўлаб мамлакатлар кирази;

4) маданий муносабатларни амалга оширишда юқорида санаб ўтилган уч шаклдан фойдаланувчи давлатлар. Бу гуруҳга АҚШ, Россия, Германия сингари мамлакатлар мансуб.

Маданий дипломатия уч босқични қамраб олади. Биринчи босқичда давлатлараро ишонч уйғотилади. Мустақилликка эришган давлат

бошқа давлат билан ҳамкорликка киришар экан, аввало, турли маданий кўргазмалар, концерт дастурлари, декада ва ҳафталиклар ўтказди. Бу амалиёт Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳам қўлланилган эди. Чунончи, француз санъат мухлисларини ўзбек миллий санъати билан таништиришга алоҳида эътибор қаратилган. 1994 йили Ўзбекистон халқ артистлари Турғун Алиматов ва Муножот Йўлчиева Париж сахнасида концерт бериб, овруполик мухлисларнинг олқишига сазовор бўлган.

Давлатимиз раҳбарининг Миср Араб Республикасига 2007 йил апрель ойидаги расмий ташрифи арафасида эса Ўзбекистон Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Қоҳирада катта концерт уюштирган эди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Иккинчи босқичда ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик ришталарини мустаҳкамлашга аҳамият қаратилади. Давлатлар ўртасида маданият кунларини ўтказиш, давлат раҳбарларининг ташрифидан сўнг қўшма концерт дастурини ташкил этиш шулар жумласидан. Масалан, 2007 йил 17-18 октябрь кунлари Президент Ислон Каримовнинг Туркменистонга давлат ташрифи бўлиб ўтди. Олий даражадаги ушбу ташриф доирасида икки давлат санъат усталарининг қўшма концерти ташкил этилди.

Бу босқичда маданият вазирликлари ўртасида ўзаро ҳамкорлик алоқалари бўйича битим, меморандум ёки дастурлар ҳам имзоланади.

Учинчи босқичнинг қамрови анча кенг. Бу босқичда давлатлар хорижда ўтадиган театр, музика ва кинофестивалларда, халқаро танловларда иштирок этади ёки шундай тадбирларга мезбонлик қилади. Президентимиз ташаббуси билан ҳар икки йилда Самарқандда ташкил этиладиган "Шарқ тароналари" халқаро музика фестивалига дунёнинг кўплаб мамлакатларидан санъат усталари ташриф буюради. Бундай нуфузли тадбирларнинг очилиш маросимларида хорижий давлатлар раҳбарлари ҳам иштирок этади.

Бундан ташқари, мамлакатга ҳурмат ифодаси сифатида буюк алломалар шарафига ҳайкал ёки ёдгорликлар ўрнатилади. Бу ўринда Бельгияда Ибн Синога, Литвада Мирзо Улуғбекка, Москва, Токио ва Боку шаҳарларида Алишер Навоийга, Қоҳирада эса Аҳмад Фарғонийга муҳташам ҳайкаллар ўрнатилган.

Шунингдек, маданий дипломатия доирасида тарихий-бадиий асарларнинг таржима қилинишини ҳам қайд этиш лозим. Масалан, 2003 йили Францияда француз ёзувчиси Ф.Брессаннинг "Мафтункор Самарқанд" китоби, Алишер Навоийнинг асарлари француз тилида нашр этилди.

Давлатимиз дунё мамлакатлари билан маданий алоқаларни икки ва кўп томонлама барқарор ривожлантириш йўлидан бораётир. Франция, Жанубий Корея, Исроил, Россия, АҚШ, Япония, Германия, Миср ва бошқа давлатларни шулар қаторига киритиш ўринли. БМТнинг таълим, фан, маданият масалалари бўйича ташкилоти – ЮНЕСКО билан ҳамкорлик изчил ривожланмоқда. Ўтган давр мобайнида Ўзбекистон ҳамда ЮНЕСКО ҳамкорлигида Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термиз, Тошкент шаҳарларининг юбилейлари, "Алпомиш" достонининг 1000 йиллиги, "Авесто"нинг 2700 йиллиги, Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги халқаро миқёсда кенг нишонланди. ЮНЕСКО юртимизда ўтадиган кўплаб маданий тадбирларнинг меҳмони, ташкилотчиси ва иштирокчиси эканининг ўзи маданий дипломатиямиз салоҳиятини акс эттиради.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг Россия, Хитой, Қозғистон, Қирғизистон, Тожикистон билан нафақат икки томонлама, балки Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти доирасидаги кўп томонлама ҳамкорлиги ҳам ривожланиб бормоқда. 2002 йилдан бошлаб ҳар йили ШХТга аъзо давлатларнинг маданият вазирлари учрашувлари бўлиб ўтади. Уларда маданий ҳамкорликка оид муҳим масалалар муҳокама этилади. 2006 йил 26-28 апрель кунлари ШХТга аъзо давлатлар маданият вазирларининг навбатдаги учрашуви Тошкентда бўлиб ўтган эди. Ўзбекистон ташкилот доирасидаги барча маданий тадбирларда фаол иштирок этиб келмоқда.

Хулоса ўрнида айтиш лозимки, маданият халқларни ўзаро яқинлаштириб, дўстлик муносабатларини янада мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бугунги зиддиятлар замонида маданият ва маърифат халоскор кучга айланди.

Дурбек САЙФУЛЛАЕВ,

*Тошкент давлат Шарқшунослик институти
катта илмий ходим-изланувчиси*

Alpomishga munosib izdosh

Адабиётда шундай мавзу ва ғоялар борки, улар замон ва макон талабларига бўйсунмайди, асрдан асрга, асардан асарга кўчиб юради, эскирмайди. Бунда миллий мансублик ҳам, диний қарашлар ҳам аҳамият касб этмайди. Улар том маънода барча мамлакатлар ва халқлар учун муштаракдир. Инсон ва инсонийлик, ватан ва ватанпарварлик, ота-онага ҳурмат, ишқ ва унга садоқат, биродарлик ва ўзаро меҳр, она заминга муҳаббат ва уни асраб авайлаш... Ушбу масалалар неча-неча асрларни адабиёт воситасида ўзаро мустаҳкам боғлаган ришталардир. Дунё қадар кўҳна, инсон сингари ҳамиша барҳаёт ушбу мавзулар барча даврларда ижод аҳлини ўзига ром этиб келган, шу сабабли замонлар силсиласида оҳори тўкилмай бизгача етиб келган. Ушбу абадий ва ҳамиша долзарб мавзулар адабиёт олдидаги масъулияти ва бурчини сезган ҳар бир ижодкор учун қадрли. Усмон Азим драматургияси тадқиқи адабнинг ҳам ушбу асрий аъёналарга таянган ҳолда изланиб келаётганини кўрсатади.

Унинг "Тонг отган тарафларда" драматик достонида "Алпомиш"да илгари сурилган улкан ғоя – халқнинг миллий ўзлигини англаши, яшаб қолиш учун кураши масаласи қаламга олинган. Аслида асар мавзуи минг йиллик тарихга бориб тақалади. Ижодкор ҳамиша навқирон, долзарб бўлган ана шу мавзуга мурожаат этар экан, ундан замонамиз учун муҳим хулосалар чиқариш, таъбир жоиз бўлса, тарихни бугунги кунга хизмат қилдиришга уринади. Адабиётшунос олим Наим Каримовнинг таъкидлашича, "Драмада халқимиз минг йиллар аввал бошидан кечирган араблар босқини, кейинроқ Чингиз қўшини қиргинлари оқибатида бошига тушган кечмишлар умумлаштириб кўрсатилган. Бугунги глобаллашув даврида халқни миллий ўзлигини сақлаб қолишга чорлашда мазкур драманинг аҳамияти ниҳоятда катта" (*Н.Каримов билан суҳбат. 2014 йил 22 январь*).

Асарга сингдирилган оила муқаддаслиги, фарзандга меҳр, юртга садоқат сингари қадрият-

лар қаҳрамонлар хатти-ҳаракатлари орқали деталлаштирилади. Оддий инсоний муносабатлар воситасида бутун халқ тақдири, масъулият, бурч масалалари қадрият ўлароқ талқин этилади. Қадим мозийда кечса-да, воқеалар бугунги кун нафасини беради. Ўзликни англаш, миллат қайғуси ва эртанги куни учун масъуллик ёдга солинади.

"Драматик конфликтни келтириб чиқарган сабаб ҳам асарда илгари сурилган ғояга ҳамоҳанг. Иштирок этувчи асосий персонажлар ўртасида ҳам бу ҳолат кўзга ташланади. Асарга танланган ғоянинг ўзи жуда нурли. Покиза ва виждонли инсонлар ҳаёт кечирадиган Тонгли эли тимсолида соғлом барқарор жамият қуриш нияти бадий талқин қилинган. Спектакль яқуни оптимистик руҳда бўлиб, тилга олинган халқнинг ёруғ эртанги куни, келажаги ҳақида башоратдек жаранглайди" (*Раҳматуллаева Д. Тонг ҳамиша отиши керак. "Театр" журналы, 2014 йил, 4-сон, 36-37-бетлар*).

Достонда конфликт драматик асар табиати-га хос тарзда характерлар ўртасида эмас, балки инсон ва тақдир ўртасида кечади. Тақдирнинг Тонгёруғ ўғли Ёлғизмерган бошига солган синовлари, яъни ориятли фарзанднинг қалб изтироблари асар драматизмининг кучайтиради. Драматик ҳаракат эса Ёлғизмерганнинг бошига тушган кулфат ва унга онанинг муносабати орқали ифодаланадики, натижада ҳар бири ўзига хос, тақдорланмас образлар, тугал характерлар бўй кўрсатади.

Тонгёруғ – мақсади йўлида чекинмайдиган аёл. Муаллиф қаҳрамонлар руҳиятидаги қатъийликни улар нутқи ва ҳаракатлари орқали кўрсатади. Мазкур драматик достонида ҳам Усмон Азим "Алпомишнинг қайтиши" драмаси сингари таъкиддан ўринли фойдаланади. Асарнинг биринчи кўринишида Тонгёруғ ғознинг овозини эшитиб уни отишга шайланган ўғлини чалғитиш учун бир гапни бир неча бор такрорлайди:

"Тонгёруғ. Қатиқли овқат қилсам, ичаверасанми? Ёлғизмерган (олислардан келаётган ғоз овозига бутун вужуди билан қулоқ тутиб). Эна, шу ғағиллаётган ғозми?

Тонгёруғ (эшитмагандай). Қатикли овқат ичасанми, деяпман?
 Ёлғизмерган. Эна, шу ғағиллаётган ғозми?
 Тонгёруғ. Мен эшитаётганим йўқ.

(Усмон Азим. *Тонг отган тарафларда. "Шарқ юлдузи" журнали, 2014 йил, 1-сон, 53-бет*).

Она фарзандини асраб қолиш учун ҳеч ишдан қайтмайди. Ёзувчи бош қаҳрамон характеридаги қатъиятни дастлабки сахна кўринишидаёқ ишонарли тасвирлайди. Драманинг биринчи қисмидаги ремаркада *"Саҳнага Тонгёруғ кириб келади. У ғайрат билан юриб келяпти. Бу аёл ҳамиша шу ғайратда – илдам юради"* таърифи билан қаҳрамон табиатининг бир қирасини кўрсатади.

Асарда гўзал ибора, ташбеҳ, фалсафий умумлашмалар кўп. Хусусан, унда хиёнатни билмаган халқ – чиройли, деган жозибадор фикр илгари сурилади. Драматик дostonнинг бир ўрнида Тонгёруғ ўғлига аммасининг қизи таърифини келтираркан, бундай дейди: *"Исми ҳам чиройли, ўзи ҳам чиройли!.."* Табиийки, унинг бу сўзларидан Ёлғизмерган ажабланади. Ахир, Тонгёруғнинг ўзи у қизни кўрмаган-ку, буни қаердан билади? Шунда она ўғлига бундай дейди: *"Билиб қўй, ўғлим, дунёдаги энг чиройли халқ Тонгли халқидир. Чунки Тонгли халқи хиёнатни билмайди. Бу халқ хиёнатни билмагани учун қаро ерга кирди. Тонглиларнинг эркаклари мард, паҳлавон; аёллари дунёдаги энг гўзал аёллардир. Билиб қўй! Ҳеч қачон унутма! Энг чиройли халқ Тонгли халқидир! Чунки у халқ хиёнатни билмайди!.."* (ўша манба, 57-бет).

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, драматик асарларда нафақат ашё-буюмлар, айни чоқда, ҳайвон ва жониворлар ҳам муҳим сахнавий восита сифатида қатнашиши мумкин. Шу жиҳатдан, *"Тонг отган тарафларда"* драматик достонидаги бадий деталъ, яъни ғоз ёдга келади. "Туркий мифологияда ғоз муқаддас куш сифати-

да ҳаётнинг давомийлигини англатган. Шу маънода, драматург бу тимсолни драмага киритиб, ундан асарда тасвир этилган воқеаларни ўзаро боғлаб, уларни магнитлантириб турувчи восита сифатида фойдаланган" (Умарова Н. *"Тонг отган тарафларда" спектакли тўғрисида. Театр – маънавий тарбия маскани. www.uForum.uz*). Бу деталъ асар драматизмини кучайтириб, характерларни индивидуаллаштиришга хизмат қилган. Айниқса, Ёлғизмерганнинг қалб кечинмалари, руҳий коллизияси очилиши унинг ғозга бўлган муносабати билан боғлиқ кечади. Ғоз унга ор-номус, йигитлик ғурури, виждон тимсоли бўлиб кўринади. У ғозни нишонга ололмагач, тўшакка михланиб қолади. Ғоз Ёлғизмерганнинг бошига тушган бутун кўргиликларга сабаб бўлса, она учун у – тинчлик рамзи. Ғознинг элчи эканини сезган она ўғлининг уни ўлдиришига тўсқинлик қилади. Бу жонивор омон қолса, Бойсун-Қўнғиротда тинчлик бўлиши, юрт эгаси қайтиб келишини қалбдан туйиб, буни атрофдагиларга айтиб қувонади. Иккинчи томондан эса, шу ғозни отолмаганидан ғурури букилиб, қадди эгилган ўғлининг жонини асраб қолишга уринади. Бу йўлда сарсон-саргардонликларни бошдан кечиради, фолбин Бўлган Кал, табиб Луқмони Ҳаким ҳамда Алпомиш ҳузурига бориб, мадад сўрайди. Ҳеч қандай илинж топа олмагач, Тангрига илтижо қилиб, ўзи ғоз қиёфасига киради ва ўғлининг ёнига келади. Ёлғизмерган ғоз қиёфасидаги онасини отиб ўлдиради ва шундан сўнггина соғайиб кетади.

Кўриниб турибдики, айнан мана шу деталъ, асардаги драматик ҳаракатнинг асосини ташкил қилади.

Малика ФОЗИЛОВА,

*ЎзФА Алишер Навоий номидаги
 Тил ва адабиёт институти
 катта илмий ходим-изланувчиси*

Kino: tarix va taraqqiyot

Кинематография фан-техника тараққиёти билан боғлиқ ҳолда юзага келиб, замонавий иқтисод, санъат ва маданиятнинг муҳим соҳасига айланган. Кинога 1895 йил 28 декабрда Парижда ака-ука Огюст ва Луи Люмьер асос солган.

Адабиёт, театр, тасвирий санъат ва мусиқанинг эстетик жиҳатлари кинода уйғунлашган. Оммани тарбиялаш, кишилар онги, эстетик дид ва ҳис-туйғулари, умуман, маънавий дунёсини шакллантиришда унинг ғоявий-бадий таъсири

катта. Америкалик кинорежиссёр Д.Гриффит кино санъатида илк бор йирик план, параллел монтаж, кенгайтирилган панорама каби воситаларни қўллаган. Шунингдек, С.Эйзенштейн, Ч.Чаплин, Э.Штрогейм, К.Дрейер, К.Видор, Р.Клер каби ижодкорлар ҳам жаҳон киноси ривожига муносиб ҳисса қўшган. XX аср биринчи ярмида кино санъатининг жанр тизимидан кўпроқ комедия ва саргузашт фильмлар ўрин олган. 20-йилларда услубий изланишлар бошланди, масалан, экспрессионизм, поэтик фильм каби йўналишлар пайдо бўлди. Кейинроқ киноҳикоялар ҳам алоҳида эътибор топди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин ривожланган мамлакатларда ишланган фильмлар, айниқса, Италия неореализми экран санъатида янги саҳифа очди. 50-йиллар охирида кино ва телевидениенинг ўзаро таъсири ошди. Осиё, Африка, Лотин Америкаси минтақаларида янги кинематографиянинг пайдо бўлиши, Ғарб давлатларида янги мактабларнинг ривожланиши кино маҳсулотларининг хилма-хиллигини таъминлади, жанр ва услуб жиҳатдан бойитди. Эски жанрлар ҳам қайта тикланди.

Кейинроқ янги телевизион тизим – кабелли телевидение, сунъий йўлдош орқали узатиладиган кўрсатувлар, видеомагнитофон, видеокассеталарнинг кенг тарқалиши натижасида кино санъатининг ривожига жадаллашди.

Киноасар – ёзувчи-драматург, режиссёр, актёр, оператор, рассом, композитор каби ижодий ходимлардан иборат улкан жамоанинг меҳнати маҳсулидир. Кинода режиссёр етакчи ўрин тутади. Фильм яратиш эса икки жиҳат – ижод ва ишлаб чиқаришдан иборат. Кино санъатининг бадиий, илмий-оммабоп, ҳужжатли ва мультипликацион фильм каби тўрт асосий тури мавжуд.

Ўзбекистонда илк фильм 1897 йили “Эски жўва” майдонида намоиш этилган. 1908 йилдан Тошкент, Самарқанд, Қўқон каби йирик шаҳарларда чет эл фильмлари намоиш этила бошлаган. Ўша пайтда Ўрта Осиё томошабини эътиборига ҳавола этилган кинофильмлар асосан Америка ва Франциянинг Шарқ экзотики тасвирланган фильмларидан иборат эди. Ўзбек кино санъати XX асрнинг 20-йилларида вужудга келди. Биринчи ўзбек кинооператори Худойберган Девонов илк ҳужжатли-хроникал фильмларида оддий халқ ҳаёти, урф-одатлари, Хоразм манзараларини акс эттирган.

1924 йили Бухорода “Бухкино”, 1925 йили Тошкентда “Шарқ юлдузи” (1936 йилдан “Ўзбекфильм”) кинофабрикалари ташкил этилди. Бироқ миллий кадрларнинг етишмаслиги сабабли мунтазам ижодий жараёни йўлга қўйиш осон кечмаган.

Мутахассислар савиясининг пастлиги чинакам миллий фильмлар яратишга монелик қилган. Ўша даврда суратга олинган фильмлар ғоят юзаки бўлиб, ўзбеклар ҳаёти бузиб кўрсатилган. Ўзбек аёллари ролини рус актрисалари ўйнагани сабабли қаҳрамонларнинг ички дунёси, руҳияти очилмай қолган. “Ўлим минораси” (режиссёр В. Висковский), “Мусулмон қизи” (Д.Бассалиго), “Иккинчи хотин” (М. Доронин) каби картиналар шулар жумласидандир. Маҳаллий халқ ҳаётини билмайдиган ажнабий мутахассислар ёзган сценарийлар асосида, шунингдек, “Соябон арава” (О. Фрелих), “Равот қашқирлари” (К. Гертель), “Макри чангал” (В. Козлов), “Чодира” (М.Авербах) каби фильмлар суратга олинган. Овозли кинонинг юзага келиши ўзбек кино санъатини янги босқичга кўтарди. Биринчи ўзбек овозли фильми – “Қасам”да (1937, режиссёр А. Усольцев-Граф) ўзбеклар ҳаёти ва психологияси бирмунча ҳаққоний акс этди, чунки картинадаги барча етакчи ролларни ўзбек актёрлари ижро этган.

“Насриддин Бухорода” (1943, режиссёр Я.Протазанов) фильми халқоналиги билан эътиборга тушди. “Тоҳир ва Зухра” (1945, режиссёр Н. Ғаниев) фильми эса миллий руҳни ифода этиш имконияти нақадар кенглигини кўрсатди. Кейинроқ “Алишер Навоий” (1947, режиссёр К. Ёрматов) “Бой ила хизматчи”, “Қутлуғ қон” (1953, 1957, режиссёр Л. Файзиев), “Шоҳи сўзана” (1954, режиссёр А. Бекназаров) каби бадиий асарлар экранлаштирилди.

Истиқлол йилларида миллий кино санъати давлатимиз раҳбари Ислом Каримов раҳнамолигида изчил ривожланмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 12 июлдаги қарорига биноан “Ўзбеккино” миллий агентлиги ташкил этилди.

Бундай юксак эътибор кино ижодкорларни замон билан ҳамнафас бўлиш, томошабин кўнглига йўл топиш, ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш, техник жиҳозларни такомиллаштириш борасида янги изланишларга чорлади. Натижада “Кенжа қиз” (Р. Кубаева), “Ҳаммаёқни қор қоплаганда” (Қ. Камолова), “Юлдузингни

бер, осмон" (Ф. Давлетшин), "Буюк Амир Темур" (И. Эргашев, Б.Содиқов), "Отамдан қолган далалар" (Ш. Аббосов), "Марғиёна" (Ҳ. Файзиев), "Ўтган кунлар" (М. Абзалов, Ҳ. Файзиев), "Пиёда" (Р. Маликов), "Яратганга шукр" (З. Мусоқов), "Ёлғиз ёдгорим" (С. Назармухамедов), "Тилсимой – гаройиб қизалоқ" (М. Боймухамедов) каби ранг-баранг фильмлар юзага келди. Кино санъатининг нуфузи ошди, мавзу доираси кенгайди, ёзувчи, режиссёр, бастакор ва актёрлар ҳамкор-

лиги кучайди. Ўзбек фильмлари халқаро фестивал ва танловларда нуфузли совринларни қўлга кирита бошлади. Мустақиллик даври ўзбек киноси янги-янги тадқиқотларга мавзу бўлиши шубҳасиз.

Иқбол МЕЛИҚЎЗИЕВ,

Тошкент давлат

Санъат ва маданият институти

кафедра мудири

Sarkardaning fojeiy qismati

Совет режимига қарши олиб борилган қуролли ҳаракат (1918–35 йиллар) мавзуида сўнги йилларда кўплаб илмий тадқиқотлар қилинди, дастлабки бадиий асарлар дунё юзини кўрди. Хусусан, қуролли ҳаракатнинг йирик намояндаларидан бири Муҳаммад Иброҳимбек лақай образи бир неча асарда қаламга олинди. Мазкур асарлар таҳлилига ўтишдан аввал ушбу тарихий шахс таржимаи ҳолига оид муҳим маълумотларни келтириб ўтсак.

Муҳаммад Иброҳимбек лақай – Шарқий Бухоро минтақасида, кейинчалик Ўзбекистон ССР ва Тожикистон АССРнинг тоғли ҳудудларида қизил армияга қарши жанг олиб борган йирик қўрбошиларидан бири. У 1889 йили Душанбе яқинидаги Кўктош қишлоғида, лақай уруғининг эсонхўжа шахобчасига мансуб амалдор Чақабой тўқсабо хонадонидан туғилган (*Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. Т., "Маънавият", 2002, 31-бет*). Сиёсатшунос Насриддин Назаров "Муҳаммад Иброҳимбек лақай" китобида ёзишча, Чақабой тўқсабо тўрт хотиндан олти ўғил ва олти қиз кўрган. Фарзандларининг барчаси турли ёшда вафот этиб, фақат кенжа ўғил Иброҳим омон қолган. У мусулмон мактабида ўқиб савод чиқарган, мадрасада таълим олган. 1919 йилда Ҳисор беги уни қоровулбеги унвони билан тақдирлаб, Кўктош лақайларидан закот йиғишга мутасадди этиб тайинлаган (*Назаров Н. Муҳаммад Иброҳимбек лақай. Т., 2006, 14-бет*). 1921 йил сентябрда ўтказилган Бухоро қўрбошиларининг қурултойида Иброҳимбекка "Испом лашкарбошиси" деган унвон берилган (*Ўзбекистон тарихи. Ўзбекистон совет мус-*

тамлакачилиги даврида. Иккинчи китоб. Масъул муҳаррир: М. Жўраев. Т., "Шарқ", 2000, 254-бет). Иброҳимбек қизил армияни Бухоро тупроғидан ҳайдаб чиқариш, Бухоро амирлигини тиклаб, собиқ амир Саид Олимхонни қайта тахтга ўтқазиш йўлида 1926 йилгача қизил армияга қарши омонсиз курашган. Ўрта Осиё ҳарбий округининг асосий ҳарбий кучлари унга қарши ташлангач, кучлар нисбати тенг бўлмагани сабабли Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлган. Иброҳимбек 1926–27 йиллари Кобул яқинидаги Қалъаи Фотуда Бухоро амири Саид Олимхоннинг қароргоҳида яшаган. Афғонистон давлати унга беш юз эллик кобулий रुपия ойлик маблағ тайин этган (*Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т., "Фан", 1991, 15-бет*).

Иброҳимбек 1928 йил охирида Шимолий Афғонистонга бориб ўз мавқеини мустаҳкамлай бошлаган. 1929 йилда саркарда йигитларининг сони 4000 нафарга етган (*"Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш", 37-бет*). Иброҳимбек 1930 йил апрелдан то 1931 йил июнгача қизил армияга қарши қақшатқич зарбалар берган. Аммо у 1931 йил 23 июнда ОГПУ жангчилари ва совет чекистлари томонидан Боботоғда қўлга олиниб, 1932 йил 31 августда қатл қилинган.

Саййид Таваккалхоннинг 2009 йил Душанбе шаҳрида чоп этилган "Муҳаммад Иброҳимбек" қиссаси шу мавзуда. Асарни ёзишда Я.Нальскийнинг уч жилдлик "Шарқий Бухоро тоғларида", сиёсатшунос олим Насриддин Назаровнинг "Муҳаммад Иброҳимбек Лақай" асарларидан ва ёзувчи Набижон Боқий тақдим этган архив ҳужжатларидан фойдаланилган. Шунингдек, муал-

лифга Муҳаммад Иброҳимбек билан бир сафда жанг қилган Элмурод бобо, Субҳонкул ботир бобо, Мулло Абдурахим бобо, Ўроқ бобо каби ўндан ортиқ гувоҳнинг хотиралари асқатган.

Саййид Таваккалхон Иброҳимбек жанг олиб борган ҳудудда ўсиб улғайгани боис жой номлари, оғиздан оғизга кўчиб юрувчи афсона ва ривоятларни ўринли ишлата олган. Лекин қиссада Иброҳимбек образини идеаллаштиришга уриниш ҳам мавжудки, буни зукко китобхон илғаши тайин.

Муаллиф бош қаҳрамон қиёфасини бундай тасвирлайди: "Бек бобо узун бўйли, қотма, бурнлари эниб келган, қошу кўзи қора, қора соқол, тиник, оқ юзли, ёноқларида камроқ қизиллик акс этиб турар, хушбичим одам эди".

Қиссада, шунингдек, Амир Олимхон, афгон амири Омонуллохон, қоратегинлик Фузайл махсум, туркиялик Анвар пошо, Азим қўрбоши, Асадуллобек, Эгамберди ботир, Субҳонкул ботир, мулло Абдурахим (Иброҳимбекнинг мирзаси), Қайюм парвоначи, эшони Исохон бобо, Путковский, Сталин, Калинин каби тарихий шахсларнинг номи келтирилган.

Асарда қизил армиянинг қишлоқларга ўт қўйиши, аҳолининг аёвсиз таланиши, Иброҳимбекнинг стратегияси ва жанг тактикаси, марказнинг нуфузли кишиларни вакил қилиб юбориб саркардани таслим этишга урингани ва у лақай уруғини қирғиндан сақлаб қолиш учун душманга ён бергани каби нозик жиҳатлар қаламга олинган.

Муаллиф Иброҳимбек тақдири мисолида ўта мураккаб ва зиддиятли тарихий даврни тасвирлаган. Совет режимига қарши қуролли ҳаракатни тугатиш давлат сиёсати даражасига кўтарилган бўлиб, бу мақсадда барча сиёсий ва ҳарбий чоралар қўрилган эди. Курашга совет аппарати ва қўйи партия органлари ҳам жалб этилган. Ҳукумат жойларда тарғибот-ташвиқотни кучайтирган, маҳаллий аҳолидан милиция ва кўнгиллилар отрядини тузиб, улардан қўрбоши гуруҳларига қарши курашда фойдаланган. Истиқполчилар томонига ўтиб кетмаслиги учун кўнгиллилар отря-

ди вакилларини коммунистик руҳда тарбиялашга эътибор қаратилган, улар моддий таъминланган.

Таниқли ёзувчи Тоғай Муроднинг 1994 йил "Шарқ" нашриётида чоп этилган "Отандан қолган далалар" романи иккинчи бобида қизил армияга қарши курашган мужоҳид Ақраб қўрбоши ҳақида сўз боради. Қолаверса, романда Иброҳимбек қўрбошиларнинг сарбони, унинг қўл остида жанг қилган Ақраб қўрбоши эса ватанпарвар, мард ва зукко шахс ўлароқ тасвирланган. Ақраб қўрбоши полковник Чанишевни баҳсда ёнгани, давлат арбоби Куйбишев, совет саркардаси Фрунзе қаршисида отдан тушмаган полковник Ақраб қўрбошига ҳурмат юзасидан отдан тушгани таъсирчан ифодаланган. Ақраб қўрбоши тилидан айтилган "Қизиллар келди, қизил ранг бу – қон ранги, бу яхшилик аломати эмас", деган фикр орқали ёзувчи Ўзбекистоннинг совет даври тарихига мухтасар, аммо мазмундор баҳо беради.

Шунингдек, романда тарихи, маданияти, тили, дини ҳамда урф-одатлари муштарак бўлган ягона Туркистон ўлкасини бўлиш сабаблари қаламга олинган. 1924–25 йилларда Ўрта Осиёда амалга оширилган миллий-ҳудудий чегараланиш сиёсати оқибатида туркий халқлар бўлиниб кетди. Бизнингча, бундан кўзланган мақсадлардан бири Ўрта Осиёда Иброҳимбек, Ёрмат Махсум, Фузайл Махсум, Жунайдохон сингари йирик қўрбошиларнинг совет режимига қарши қуролли ҳаракатини тугатишдан иборат эди.

Қизил армияга қарши кураш иштирокчилари ўртасидаги зиддиятлар, бир ёқадан бош чиқармаслик, хоинлик, мансабпарастлик, қолаверса, совет ҳокимиятининг ўлкада юритган адолатсиз сиёсати китобхонни мушоҳада қилишга ундайди. Демак, мазкур мавзудаги бадиий асарлар ёш авлодни ватанпарварлик, миллатсеварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

Феруз БОБОЕВ,

*ЎзФА Тарих институти
катта илмий ходим-изланувчиси*

Haqiqat pinhon qolmas

Миллатимизга қарши қатағон сиёсати чор ҳукумати даврида бошланиб, қизил империя кулагунча давом этди. Қатағон халқимиз бошига мислсиз қулфатлар келтирди. Жаҳид маъри-

фатпарварларини йўқотиш, Туркистон мухторияти ҳамда "босмачилик" деб аталган миллий озодлик ҳаракатини беаёв бостиришда, қолаверса, ер-сув ислоҳоти, коллективлаштириш

ва ундан кейинги даврларда қатағондан четда қолган бирор шаҳар ёки қишлоқ бўлмади. Большевиклар амалга оширган 1917 йил октябрь тўнтаришидан то Ватанимиз мустақилликка эришгунча давом этган бу сиёсатдан минглаб самарқандлик зиёлилар ҳам омон қолмади.

XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб шаҳар партия, совет ва комсомол ташкилотлари фаолларининг йиғилишларида Самарқанд олий ва ўрта махсус таълим масканлари, мактаблар, корхонаю ташкилотларда партиянинг миллий сиёсати қўпол равишда бузилаётгани бот-бот муҳокама қилинган. Масалан, 1933 йил 8-9 августда Самарқанд шаҳар партия комитети ва шаҳар назорат комиссиясининг бирлашган пленумида Ўзбекистон Давлат университетининг (ҳозирги СамДУ) профессорлари С.Юшков ва П.Солиев талабалар онгига буржуа миллатчилиги ва аксилинқилобий назарияларни сингдириб келганликда айбланган. Хусусан, Пўлат Солиев “Ўрта Осиё халқлари тарихи” дарслигида “феодал идора услубини ва амирликни кўкларга кўтариб мақтайди”, деган айблов қўйилган (“Ленин йўли” газетаси, 1931 йил 13 август). “Бухоро тарихи”, “Ўрта Осиё тарихи”, “Ўзбекистон тарихи: XV–XIX асрнинг I ярми”, “Ҳиндистон Англия зулми остида” каби кўплаб рисола ва илмий мақолалари билан тарих фани ривожига ҳисса қўшган П.Солиев 1937 йилда “халқ душмани” сифатида ҳибсга олиниб, 1938 йили отиб ташланди.

Мазкур университетнинг профессор-ўқитувчиларидан яна бир қанчаси “халқ душмани” сифатида қамоқ жазосига ҳукм этилди. Жумладан, 1931–36 йилларда ректор бўлиб ишлаган К.Абдуллаев, Ҳ.Файзуллаев, деканлар М.Бурнашев, Н.Иноятовнинг бошига ана шундай кулфат солинди.

Қизил империянинг жазо машинаси ўз қомига юзлаб ёшларни – университет талаба ва аспирантларини ҳам тортган. 1938 йил 9 июнда Самарқанд вилояти ҳарбий суди ҳайъати чиқарган ҳукмга биноан, аспирантлар Ҳ.Курпачаев – 10, М.Тожиёв – 8, М.Сотиболдиев, М.Муҳаммадқулов ва У.Султонов 5 йилга озодликдан маҳрум қилинган. Уларнинг аксари қамқондан қайтмаган.

1937–38 йилларда Ўзбекистондаги олий ўқув юртлари талабаларининг “сиёсий ҳушёрлигини текширувчи” махсус комиссия иш юритган. “Олий ўқув юртларини тозалаш бўйича

махсус марказий комиссия” деб аталган ушбу комиссиянинг олий таълим даргоҳларидаги бўлимлари ижтимоий келиб чиқиши йўқсил (пролетар) бўлмаган, мулкдор табақага мансуб талабаларни “фош қилган” ва уларга оид маълумотларни дарҳол НКВД – Ички ишлар халқ комиссарлигига жўнатган. Масалан, 1937 йил 19 октябрда Самарқанд Халқ ҳўжалиги институтида ўтган махсус йиғилишда товаршунослик факультетининг 4-босқич талабаси Азиз Йўлдошев ижтимоий келиб чиқишини (отаси тадбиркор бўлганини) яширгани учун талабалар сафидан ўчирилган ва у ҳақдаги маълумотлар НКВДга жўнатирилган.

Талабанинг олий таълим муассасасидан ҳайдалиши ва қамалиши учун бирор қариндоши “халқ душмани” бўлишининг ўзи етарли эди. 1937 йил 4 ноябрда Челябинск шаҳридаги 78- завод маъмуриятдан Самарқанд Халқ ҳўжалиги институтига 4-курс талабаси Тошмуҳаммад Шокировнинг акаси Ф. Шокиров аксилинқилобий гуруҳ аъзоси сифатида қамоққа олингани ҳақида 1101-рақамли махфий хат келади. Институт маъмурияти бу масалани дарҳол кўриб чиқади ва йигит ўқишдан ҳайдалади. НКВДга масала “ижобий” ҳал этилгани тўғрисида хабар жўнатилади (*Самарқанд вилояти давлат архиви, 930-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 20-21, 38-, 45-, 57-бетлар*).

Сир эмас, совет тузумининг сиёсий қатағони авж олдиришдан мақсади маърифат сари етаклайдиган обрўли зиёлиларни йўқ қилиш орқали бутун халқни кўрқитиб, ўз исканжасида сақлаб туриш эди. Ана шу мақсадда матбуотдан ҳам устамонлик билан фойдаланилган. Масалан, “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1937 йил 6 октябрь сонидида чоп этилган “Халқ маорифидаги зиёнчилар” мақоласида Каттакўрғон туман маориф бўлимидаги бир гуруҳ педагогларнинг “аксилинқилобий ташкилот аъзоси сифатида совет ҳокимиятига қарши иш олиб боргани” аёвсиз танқид қилинган.

Чуқур билим, кенг дунёқарашга эга маърифатпарвар Сайид Ризо Ализодининг тақдири ҳам аянчли яқун топди. У 1913 йилда Маҳмудхўжа Бехбудий билан бирга “Зарафшон” газетасини нашр этишда фаол иштирок этади. Сайид Ризо Ализода газета ва журналларда мухбирлик ва таржимонлик қилиш билан бирга янги усулдаги мактаблар учун дарсликлар ёзади. Унинг “Низомнома”, “Рисолат ул-эттиҳодия”, “Дин вожиб-

лари" асарлари, ўзбек тилидаги "Биринчи йил" алифбоси, тожик мактаблари учун "Соли нахустин" алифбоси, тожик тилидаги "Сарфи нахв" (Грамматика ва синтаксис), "Дабиести тожик" ўқиш китоблари шулар жумласидандир.

Маърифатпарвар олим, педагог Сайид Ризо Ализода мактаблар учун ўзбек, форс, араб тиллари грамматикаси, ҳисоб, риёзиёт, ҳандаса, тарих, жуғрофия, фазо илми, алжабр, тиббиёт, жисмоний тарбия бўйича ўндан ортиқ дарслик ёзган. Жаҳон адабиётидаги бир қанча роман, қисса ва ҳикояларни таржима қилган.

ЎЗДУ тарих ва филология факультетлари талабаларига араб, форс ва тожик тилларидан дарс берган (1933–37 йиллар), 12 тилда мулоқот қила оладиган Сайид Ризо Ализода ҳам 1937 йилда инглиз разведкасининг жосуси сифатида айбланиб қамоққа олинади. У Россиянинг Владимир шаҳридаги қамоқхонада 1945 йил 24 декабрда касалликдан вафот этади. Ўзбекистон ССР Олий суди коллегиясининг 1958 йил 16 январдаги қарори билан унга қўйилган айблар бекор қилинди (*Оджиев С. Жизнь и деятельность Саид Ризо Ализаде. Самарканд, "Сугдиёна", 1998, стр. 31-32*).

Қисмат қадим шаҳарнинг маърифатпарвар зиёлиларидан яна бири Исматулла Раҳматуллаевга ҳам оғир синовлар ҳозирлаган эди. Ўттизга яқин янги услубдаги мактаб ташкил этган, маориф билим юрти, Ўзбекистон давлат китоб палатасининг биринчи директори (1926–29), Бехбудий номидаги кутубхона мудири (1930–37) бўлган И.Раҳматуллаев Ички ишлар халқ комиссарлиги ҳузуридаги "тройка"нинг 1937 йил 28 октябрдаги қарорига биноан "аксиланги-лобий ташкилот аъзоси, аҳоли ўртасида мил-

латчилик руҳида тарғибот ишлари олиб борган, хотин-қизлар озодлигига қарши чиққан" қабилидаги айблар билан 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этилган. Лекин бу заҳматкаш инсон ўн йил эмас, салкам 20 йил қамоқ азобини тортган (*Шамсутдинов Р., Иминов Ж. Ўзбек маърифатпарварларининг аччиқ қисмати. "Жамият ва бошқарув" журнали, 2011 йил, 11-сон, 78-80-бетлар*).

Афсуски, бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Ойни этак билан ёпиб бўлмайди. Собик тузум минглаб миллат зиёлиларини қатағон қилган бўлса-да, олис асрларни ёритган маърифат машъаласини ўчира олмади. Истиқлол йилларида қатағон қурбонлари тарихини ўрганиш, уларнинг пок номини тиклаш ва абадийлаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримовнинг 1999 йил 12 майда қабул қилган Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштиришга оид ҳамда 2001 йил 1 майда имзолаган "Қатағон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида"ги фармонлари бундай хайрли ишларга ҳуқуқий асос бўлаётир. Ушбу ҳужжатларда таъкидланганидек, эл-юртимиз озодлиги, халқимиз кадр-қиммати, ор-номуси, миллий қадриятларимизни ҳимоя қилиш йўлида босқинчи ва ёвуз кучларга қарши курашларда қурбон бўлганлар хотирасини бугунги ва келгуси авлод вакиллари ҳеч қачон унутмайди.

Абдурахмон БОДИРОВ,

СамДУ қошидаги

2-академик лицей ўқитувчиси

Mahr – nikoh sharti

Оила шаръий жиҳатдан ўзаро келишувга кўра тузилиб, ҳужжатлар асосида расмийлаштирилган, муайян қоидаларга биноан тартибга солинган. Ўрта Осиёга оид тарихий манбаларда маҳрга оила-никоҳ муносабатларининг муҳим масаласи сифатида эътибор қаратилади.

Маҳр никоҳ шартларидан бири бўлиб, у Қуръонда садок, садақа, ажр, фарийза, ниҳла каби номлар билан аталган (*Шайх Муҳаммад*

Содиқ Муҳаммад Юсуф. Кифоя. 2-китоб, Т., "Шарқ", 2011, 361-бет). Маҳр бевосита ижтимоий-иқтисодий ҳаёт билан чамбарчас боғлиқлиги боис уламолар орасида бу масалада баҳс-мунозаралар кечган ва шу тариқа унинг фикрий асоси ишлаб чиқилган.

Аёлга маҳр бериш ёки белгилашнинг вақти борасида турли фикрлар мавжуд. Хусусан, шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф маҳр қачон

бўлса ҳам адо этилиши кераклигини таъкидлайди (*ўша асар, 362-бет*). Бурхониддин ал-Марғиноний ҳам “Хидоя” асарида никоҳни маҳр белгиламай туриб ўқиш мумкинлигига ишора қилади (“Хидоя”, 1-жилд. Т., “Адолат”, 2001, 690-бет). Демак, аёлга маҳрни кейинроқ адо этиш шарт билан уйланишга рухсат берилади. Барча мусулмон уламолари Қуръони каримнинг “Нисо” сурасидаги “Аёлларга маҳрларини чин дилдан чиқариб беринглар” (*Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Т., “Чўлпон”, 1992, 252-бет*) ҳукмига асосланиб, никоҳни маҳрсиз бўлмаслигига ижмо қилганлар (“Кифоя”, 2-китоб, 362-бет). Ҳанафий фақиҳлари ҳадисга таяниб маҳрнинг энг ками ўн дирҳам деб фатво берган. Баъзи ривоятларга кўра, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) даврида ушбу миқдордаги пулга битта қалқон харид қилиш мумкин эди (*Салоҳиддин Муҳиддин. Оила ва шаръий никоҳ одоблари. Т., “Мовароуннаҳр”, 1999, 15-бет*). Шофийий мазҳаби уламолари эса маҳр миқдорини белгилашни аёлга ҳавола қилган (“Хидоя”, 1-жилд, 690-бет).

Ўрта Осиё қозилик ҳужжатларига таянсақ, ўтмишда маҳр миқдори аниқ белгилангач, никоҳ ҳужжати тузилган. Ҳужжат тузишда асосан қизнинг валийси (отаси, бобоси ёки бошқа қариндошлари), куёвнинг отаси (ёки бирон қариндоши), куёв ҳамда (истисно тариқасида) келиннинг ўзи иштирок этган. Ҳужжат матнида келин ва куёвнинг исм-шарифи, келишилган маҳр миқдори, уни бериш тартиби батафсил баён этилган. Шундан сўнг ушбу никоҳ шаръан саҳиҳлиги, ҳужжат икки гувоҳ иштирокида тузилгани қайд қилиниб, қози муҳри билан тасдиқланган (*ЎзФА ШИ қўлёзмалар бўлими №10992, 117^а-варақ; №8887, 753^б-54^а-варақлар; Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси қўлёзмалар бўлими №80, 20^б-варақ*).

Ўрта Осиёда маҳр икки йўсинда адо этилган. Зудлик билан адо этилгани “маҳри муъажжал”, бир қисми олдиндан, қолгани эса кейинроқ берилгани “маҳри муважжал” деб аталган (*Каримов Э. Юридические аспекты семейно-брачных отношений в Средней Азии XIX начала XX веков // Марказий Осиё тарихи замонавий медиовистика талқинида. Т., 2013, 203-213-бетлар*). Қозилик амалиётида маҳри муважжал кўп учрайди. Бу усул жамиятнинг барча табақасига мансуб шахслар учун қулайлик туғдирган бўлса-да, ажрашган ёки эри вафот этган аёллар маҳрнинг қолган қисмини

ола билмаган ҳолатлар ҳам қайд этилган. Бундай вазиятда аёлнинг ўзи ёки васийси шаръий ҳақни талаб қилиб қозига мурожаат этган (*ЎзФА ШИ қўлёзмалар бўлими № 10989, 168 а-варақ*).

Маҳр миқдорини белгилашда аёлни бокира (турмушга чиқмаган) ва саййиба (турмушга чиққан) эканига эътибор қаратилган. Юқори табақага мансуб айрим аёлларга 1000 кумуш тангадан тортиб, ер, боғ, тегирмон, обжувоз каби кўчмас мулк маҳр қилинган (*ЎзФА ШИ қўлёзмалар бўлими № 5412, 21^б-варақ*). Шунингдек, айрим васиқаларда аёлга маҳр қилинган ер фақат ўша аёлга тегишли экани, ушбу ерга нисбатан ҳар қандай даъво эътиборга олинмаслиги таъкидлаб ўтилади (*Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар. Тузувчилар: Ф.Каримов, П.Сартори, Ш.Зиёдов. Т., “Ўзбекистон”, 2009, 22-бет*).

Қизнинг асосан отаси ёки бобоси унга валий бўлиши мақсадга мувофиқ ҳисобланган. Шариатга кўра, никоҳ ёши ўғил болаларга 12, қизларга 9 ёш қилиб белгиланган. Амалда кўпроқ 15-20 ёшли йигитлар ва 10-15 ёшли қизлар ўртасида никоҳ тузилган (*Ишанова Ш.А. Правовое регулирование семейных отношений коренного населения дореволюционного Узбекистана. // Общественные науки в Узбекистане. 1991, 39-бет*). Валий вояга етмаган шахсларни никоҳлаш, маҳр миқдорини белгилаш, вояга етмаган қизнинг маҳрини тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шу ўринда “никоҳ суви” тушунчасига ҳам тўхталиб ўтсак. Маълумки, Ўрта Осиёда айрим ерларни суғориш, ариқ қазиб сув чиқариш оғир меҳнат эвазига амалга оширилган. Шунинг учун сувдан унумли фойдаланишга ҳаракат қилинган. Хусусан, айрим ҳудудларда уйланган эркаклар сувдан фойдаланиш ҳиссасини кўпайтириш ҳуқуқига эга бўлган (*Астанова Г. О положении женщин в Бухарском ханстве в конце XIX – начале XX в. // Женщины востока. Т., 1977, 128-бет*). Эҳтимол, ушбу имтиёз сабабли вояга етмаганлар ўртасида никоҳ муносабатлари вужудга келгандир.

Хулоса қилиб айтганда, Ўрта Осиёнинг XVI–XX аср бошларига оид оила-никоҳ муносабатларида маҳрга асосий эътибор қаратилган. Шу боис у билан боғлиқ кўплаб масалалар қозилик амалиётида кўрилиб, ҳужжатларда акс этган.

Наргиза ХИДИРОВА,

*ЎзФА Тарих институти
катта илмий ходим-изланувчиси,
тарих фанлари номзоди*

Oldingdan oqqan suv...

Шўролар замонида Ўзбекистон иқтисодиётида, жумладан, қишлоқ хўжалигида экстенсив ривожланиш устувор эди. Яъни фақат юқори ҳосил ва миқдор кетидан қувилиб, сифат масаласига эътибор берилмаган эди. Минглаб гектар кўриқ ер ва чўлларга сув чиқарилиб, пахта экилгани, ялпи ҳосил миқдори ошгани ҳолда, ўртача ҳосилдорлик муттасил камайиб боргани ва бундай бир томонлама сиёсат аянчли оқибатларга олиб келгани бугун барчага маълум. Қанчадан-қанча экин майдонларини шўр босиб, Оролдек улкан денгизнинг катта қисми қуриди. Бу сиёсатдан кўзланган бош мақсад ўлкамиздаги арзон ишчи кучи ва бой табиий ресурслардан фойдаланиб, хомашё ишлаб чиқаришни янада кўпайтириш, ўзбек заминини пахтачилик базасига айлантириш орқали халқимизни истибдод чангалида ушлаб туришдан иборат эди. Пахта яккахокимлигини келтириб чиқарган мазкур сиёсатнинг илдишлари анча чуқур кетган бўлса-да, авж нуқтаси XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келди. Республика қишлоқ хўжалигида калтабинлик билан юритилган ана шундай сиёсат экология ва атроф-муҳитнинг ифлосланиши, қишлоқ аҳолиси турмуш тарзининг издан чиқиши, озиқ-овқат маҳсулотларининг кескин камайишига олиб келди.

Ўзбекистон Президенти Ислон Каримов ушбу аянчли ҳолатга тўхталиб, қуйидагиларни таъкидлаган эди: “Экин майдонлари таркибида сўнгги вақтларга (1990 йилга) қадар пахта деярли 75 фоиз майдонни эгаллаган эди. Дунёнинг бирорта ҳам мамлакатаида пахта монополияси бу қадар юқори даражага кўтарилмаганди. Бу ҳол ернинг кучсизланишига, тупроқ унумдорлиги пасайишига, унинг сув-физикавий хоссалари ёмонлашувига, тупроқнинг бузилиши ва нураши жараёнлари ортишига олиб келди” (*Ислон Каримов. Ўзбекистон буюк келажақ сари. Т., “Ўзбекистон”, 1998, 511-бет*).

Марказнинг бош мақсади – пахтачиликни тараққий эттириш биринчи галда ирригация соҳасини ривожлантиришга боғлиқ эди. Ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб йирик экин майдонларини суғориш учун табиий сув захи-

раларидан ташқари насос ва машиналардан кенг фойдаланиш, беозор айтганда, аъёнага айланди. Экин майдонларига, энг аввало, пахта майдонларига сув чиқариш бўйича архив ҳужжатларини кўздан кечирав эканмиз, бунга яна бир бор амин бўламиз. Мана, марказ қабул қилган дастлабки ҳужжатларидан бири – СССР Пахтачилик вазирлигининг 1952 йил 12 июлдаги Сталин номидаги Катта Фарғона канали техникасини яхшилаш чора-тадбирларига доир 1279-сонли буйруғи (*Андижон вилоят давлат архиви, 602-фонд, 1-рўйхат, 56-иш, 39-варақ*). Сиртдан қараганда, ҳужжат улкан ғамхўрлик ила қабул қилингандек. Негаки, мақсад – “Катта Фарғона каналининг техник ҳолатини яхшилаш, Фарғона водийсида суғориш ишларини ривожлантириш учун унинг сув ресурсларидан янада кенгроқ фойдаланиш ҳамда канални намунали ирригация корхонасига айлантириш”. Шу ниятда Ўзбекистон Сув хўжалиги вазирлиги ва Катта Фарғона каналидан фойдаланиш бошқармаси раҳбарларига уч ой муддатда маҳаллий ташкилотлар билан биргаликда бошқарма штатларини оптималлаштириш, гидротехник участкаларни юқори малакали ишчилар билан таъминлаш, канални тўла тозалаш, гидротехник иншоотларни алмаштириш ва таъмирлаш орқали далаларга сув чиқаришни кескин ошириш вазифаси юкланган.

Москва юклаган бу вазифа тўлиқ бажарилган: каналда сув тўлиб оққан, пахта майдони кенгайтирилиб, боғ-роғларнинг шўри қуриган. Бунда асло муболаға йўқ – ердаги сизот сувининг кўтарилиши оқибатида атрофни қалин шўр босган. Бу – аҳоли зич яшайдиган, ҳар қарич ери тиллага тенг гўзал Фарғона водийсидаги манзара эди.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1954 йил 21 августдаги ҳозирги Сирдарё вилояти Ховос туманига Боёвут магистрал каналидан машина билан сув чиқаришни ривожлантиришга доир 920-сонли қарорида мақсад янада очиқ кўринади (*ЎзР МДА, Р.837-фонд, 38-рўйхат, 5619-иш, 212-варақ*). Қарорда насос станцияси қуриш орқали мазкур тумандаги

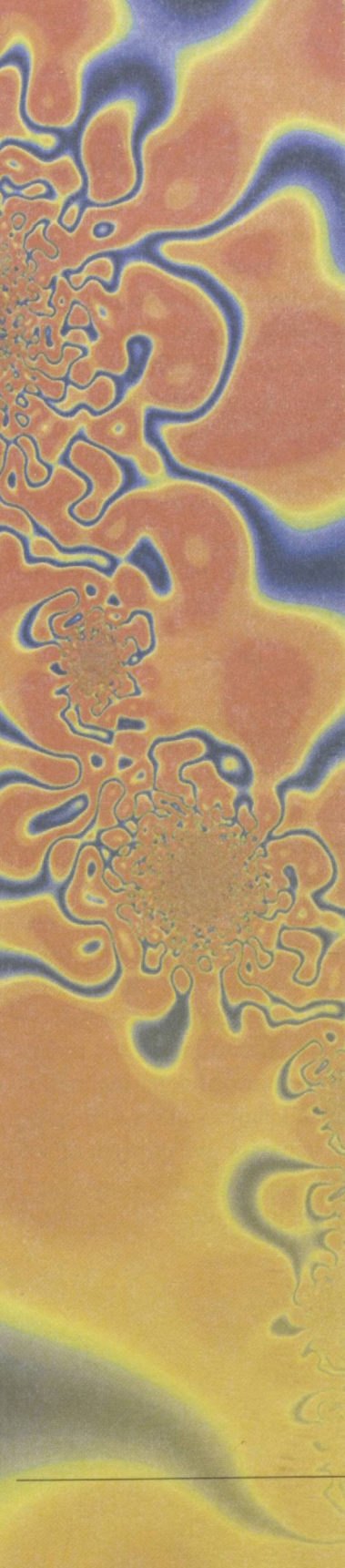
колхозларнинг бўш ерларини суғоришни такомиллаштириш лозим деб топилган ва пахта экиладиган майдонлар ҳажми аниқ белгилаб берилган – 8,4 минг гектар! Жумладан, қўриқ ерларни ўзлаштиришнинг биринчи босқичида 3,6 минг гектар ерни суғориш учун 8,5 метр баландликка сув чиқариш кўзда тутилган. 1954 йилнинг ўзида 2 минг гектар майдонни вақтинчалик насос станцияси ёрдамида суғориш, иккинчи босқичда 3,8 минг гектар ерга пахта экишни йўлга қўйиш учун канал сувини 23,5 метрга кўтариш, учинчи босқичда эса минг гектар қўриққа чигит қадаш мақсадида оби ҳаётни янада баландроқ – 51 метр баландликка кўтариш буюрилган.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети марказ топшириғига биноан ўша йил 30 октябрда қабул қилган 1192-сонли қарорда пахта экиш бўйича мавжуд имкониятлардан фойдаланиш даражасидан кескин норозилик сезилади (*ЎЗР МДА, Р.837-фонд, 38-рўйхат, 5599-иш, 77-варақ*). Эски Ангор канали қурилиши чора-тадбирларига оид ушбу ҳужжатда Қашқадарё вилояти раҳбарияти суғоришни талаб даражасида таъминлай олмаётгани алоҳида таъкидланган. Бундай камчиликларни зудлик билан бартараф этиш мақсадида ҳукумат қарор қиладики, Оғалиқсой, Улуссой, Каттасой тўғонлари орқали Эски Ангор каналига кўтарма сув ўтка-

зиш йўлга қўйилсин. 1955 йил 1 майга қадар 10 минг 90 километр/тонна бетон ва темир бетон ишлари, 4 миллион 730 минг кубометр тупроқ ишлари бажарилсин.

Архив ҳужжатлари билан танишар эканмиз, бир ҳолдан лолу ҳайрон бўламиз: марказ ва республика ҳукумати 1952 йилдан 60-йиллар ўрталаригача экин майдонларини суғоришни кенгайтиришга доир ўнлаб фармон, қарор, фармойиш, буйруқ ва режалар қабул қилган. Бу даврда Боёвут, Аму-Қоракўл, Жанубий Мирзачўл каналлари, юзлаб насос станциялари қурилган. Қурилган-у, лекин пахтадан олинган ҳосилга қаноат қилинмаган. Яна янги ерларга сув чиқариш орқали экин майдонлари тўхтовсиз кенгайтирилаверган, майдонларни шўр босиб, денгиз қурийверган. Оқар сувдан фойдаланишнинг иложи бўлмаган ҳудудларда насослар ишга солинган. Шу тариқа 1990 йилга келиб суғориладиган янги ерларнинг учдан бир қисми насослар ёрдамида оби ҳаёт билан таъмин этилган. Бу эса шўро давлатининг пахта яккахокимлиги воситасида миллатни тутқинлик ва қолоқликда ушлаб туриш сиёсатига хизмат қилган.

Ойбек КОМИЛОВ,
тарих фанлари номзоди,
доцент

SUMMARY

Interview with literary scholar Qozoqboy Yuldoshev. pp. 4-15.

It has been much spoken and written about the importance of critical thinking for individual, society and a state. What is the difference between critical thinking and irresponsible, illogical thinking? Homogeneity in people's thinking and worldview is a serious malady and obstacle in the way of building free and democratic society. Uniformity in people's opinions demonstrates their lack of critical thinking. Every nation encourages and nurtures diversity of views among people to advance economically and culturally. Unfortunately, we are not used to such type of diversity. Many of our people look with fear at others who have different religion, culture and lifestyle. These and other issues are discussed in the interview.

Sobirjon Yoqubov. Advance of Yellow Dragon. pp. 26-32.

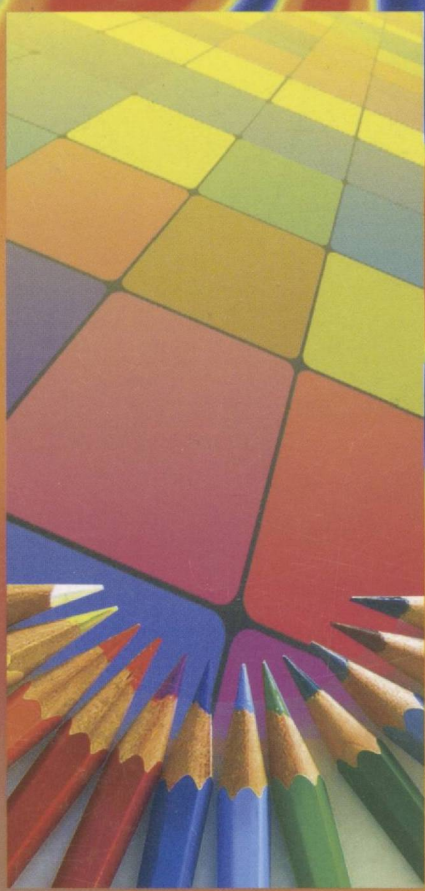
As the state and nation that has an ancient history and civilization, China has everything to claim the world hegemony. Late two centuries remained in the history of China as the epoch of humiliation. But China is too big to be colonized and humiliated. It is a permanent member of UN Security Council, world's second largest, dramatically growing economy. World's fifth population is Chinese. With such a huge potential China can not agree with the global order imposed by the West, particularly, US. The article analyzes recent reforms and achievements of China and its influence on current international situation.

Xp 9969

Нашр курсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 2/2015

ISSN 2010-6491

9 772010 649005